THE

KASHI SANSKRIT SERIES

NO. 95.

(Karmakâṇḍa Section No. 8.)

संस्कारदीपकः

गणेशपूजादिग्रहयागान्त–पूर्वाङ्ग–निरूपणात्मकः

प्रथमो भागः ।

महामहोपाध्याय पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय-

विरचितः ।

THE

SAMSKĀRA DĪPIKA

By

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

Pandit Nityānanda Panta Parvatiya

EDITED BY

Pt. Rāmchandra Panas'ikar S'āstr

(Part I)

BENARES

JAYA KRISHNA DĀS HARI DĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Price Rs 3½

श्रीगुरुः शरणम्

निवेदनम्

विदितमेव सर्वेषां विदुषां यत् धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु धर्म एव प्रथमः पदार्थः। यतस्तस्मादेव अर्थकामौ सिध्यतः ततश्च मोक्ष इति। तदुक्तं व्यासेन—

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते। इति।

तत्र "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिना कर्मानुष्ठानरूपस्य अपूर्वजनकस्य धर्मस्य वेदमात्रैकगम्यत्वमुक्तम्। वेदमूलकत्वाच्च स्मृतीनां स्मार्तानामपि कर्मणां धर्मत्वमविवादम्। तत्र वैदिकेषु बहुलायाससाध्येषु सर्वेषां द्विजातीनामप्रवृत्त्या स्मार्तानामेव कर्मणामस्मिन्नधर्मप्रचुरेऽपि कलिकाले द्विजातिषु अविच्छिन्नः प्रचारो दृश्यते। स्मार्तेषु धर्मेषु च संस्काराणामेव प्राधान्यमवगम्य तेषामेव प्रथमोपादेयतया निरूपणमावश्यकमिति तत्रैव प्रथमतो अस्मदीयानां गुरुवराणां प्रवृत्तिः समुचितैव वर्तते इति "संस्कारदीपकः" प्रथमं विरचितः।

यद्यप्यनेके संस्कारभास्करादय इतरे ग्रन्थाः संस्कारनिरूपका वर्तन्ते तथाप्यस्य ग्रन्थस्य गृह्यसूत्रव्याख्यानसप्रमाणपदार्थेतिकर्तव्यतानिरूपणलोकव्यवहारेदृश्यमानवैकल्पिकपदार्थोपपादनादीनां साकल्येन संक्षेपेण सारल्येन च प्रतिपादकतया न तिरोहितमुपादेयत्वं शेमुषीमुषाम्।

संस्कारेष्वपि प्रथमतस्तदुपकारकाणां गणेशपूजादिग्रहयागान्तपूर्वाङ्गाणां निरूपणमत्यावश्यकमिति तन्निरूपणात्मकोऽयं तदीयः प्रथमो भागः।

अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं संस्करणमस्मद्गुरुवरेण कैवल्यप्राप्तेन ब्रह्मीभूतेन महामहोपाध्याय पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीयेन सम्पादितमचिरादेव दुर्लभतां प्राप्तमिति सिद्धाऽस्य ग्रन्थस्य महती उपयोगिता। तदस्य द्वितीयं संस्करणं लोकोपयोगाय तदीयेन दौहित्रेण गोपालदत्तपाण्डेयेन सम्पाद्य श्रीमतां करकमलेषु समर्प्यते। अत्र दृष्टिदोषेण अज्ञानेन वा सीसकाक्षरसंयोजकदोषेण वा सम्भाविताः सहजास्त्रुटीः क्षाम्यन्तु भवन्तः, सङ्गृह्णन्तु च द्वितीयमिदं संस्करणं, प्रोत्साहयन्तु च मुद्रकं प्रकाशकं च श्रेष्ठिनं श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयमिति मदीया अभ्यर्थना।

गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस
जन्माष्टमी सं० १९८९ वै०

विदुषामनुचरः—
गोपालशास्त्री नेने

संस्कारदीपकस्य प्रथमभागस्थविषयानुक्रमणिका

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसद्गुरवे नमः ।

संस्कारदीपकः ।

सर्वस्फूर्तिविधातारं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्वाभीष्टप्रदातारं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥
पर्वतीयेन पन्तेन नित्यानन्देन धीमता ।
क्रियते बालबोधार्थमेष संस्कारदीपकः ॥

तत्रादौ सर्वकर्मसाधारणी रुद्रकल्पद्रुमोक्ता परिभाषा सङ्क्षेपेण निरूप्यते ॥

(१) तत्र शुचित्वं तावदधिकारिविशेषणम् ।

सदा कुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपि शुचिर्नरः ।

इति टोडरानन्दे ससार्षिस्मृतेः ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ।

इति प्रयोगपारिजाते भृगूक्तेश्च ।

(२) शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तदभावे अन्येन करणीयम् । षाष्ठन्यायात् (पू. मी. ६।३।१) । माधवीये बौधायनोऽपि—

यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्त्यवस्थानुरूपतः ।
येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

यथाकथञ्चित्—केनचिदङ्गेन हीनानीत्यर्थः । येन केनापि—स्वतः परतो वेत्यर्थः । नित्यानीति नैमित्तिकमारब्धकाम्ययोरुपलक्षणम् । नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायात् । समाप्तेः शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रारब्धं काम्यमपि नित्यायते इति षाष्ठन्यायात्

(पू. मी. ६।२।३)। आरम्भान्नियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यात् सामान्यादर्शनाच्चेति कात्यायनसूत्राच्च (अ० १ कं०४)।

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

इति त्वनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवे न दोषः ।

अत्यन्तरोगयुक्तेऽङ्गे राजचोरभयादिषु ।
गुर्वग्निदेवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक् ॥

इति माधवीयोक्तेः । अत्र नित्यपदेन न प्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणेनैव सिद्धौ आतिदेशिकनित्यग्रहणे मानाभावात् ।

(३) उपवासोऽप्यधिकारिविशेषणम् ।

स्नानं संध्या तर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।
उपवासवता कार्यं सायंसंध्याहुतीर्विना ॥

इति वाराहात् ।

जलस्यापि नरश्रेष्ठ प्राशनाद्धेषजाद्दते ।
नित्यक्रिया निवर्तेत काम्यनैमित्तिकैः सह ॥

इति कालिकापुराणाच्च ।

इक्षुरापः पयो मूलं फलं ताम्बूलमौषधम् ।
भक्षयित्वाऽपि कुर्वीत स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति स्मृत्यर्थसारादिषु इक्ष्वादिपरिगणनं चाशक्तविषयम् ।

(४) स्नानमप्यधिकारितावच्छेदकम् ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

इति हेमाद्रौ प्राचेतसोक्तेः । पवित्रपदेन मन्त्रा उच्यन्ते । 'मन्त्रः पवित्रमुच्यते' इति निरुक्तात् ।

(५)कृतप्रातःसंध्योपासनत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः ।
कामक्रोधविहीनश्च पाखण्डस्पर्शवर्जितः ॥
जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते ।

इति दानहेमाद्रौ शाताहोक्तेश्च । कर्माङ्गस्नाने विशेषो मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ॥ इति ।

तत्रादौ श्मश्रुकर्म, ततः शिरःस्नानम् । अन्यथा अशुचित्वापत्त्या पुनः स्नानापत्तेः । तच्च स्नानं मङ्गलकृत्यादौ तिलामलकादिना उद्वर्त्य अभ्यङ्गपूर्वकं वा कार्यं । आद्यं तु रुद्रकारिकायां परशुरामेणोक्तम्—

ततः स्वगृहमागत्य मङ्गलस्नानमाचरेत् ।
सर्वौषधिगन्धचूर्णयुक्तैः कृष्णतिलामलैः ॥
उद्वर्त्याङ्गानि तैलेन चम्पकादिसुगन्धिना ।
तैलेन मङ्गलस्नानं कुर्वीत ब्राह्मणैः सह ॥ इति ।

अत्र सर्वशब्दस्य ओषधिगन्धचूर्णशब्देन कर्मधारयः ।

सर्वगन्धास्तु मदनरत्ने—

कुङ्कुमागरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनं तथा ।
जातीफलमिति प्रोक्ताः सर्वगन्धाः सदा बुधैः ॥ इति ।

ब्राह्मणैः सहेत्यत्र—

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।

इत्यत्र गर्दभ्या भारवाहकत्वे पुत्राणामिव ब्राह्मणानां साहित्यमात्रमेव न पुनस्तेषां स्नाने कर्तृत्वम् । अन्त्यं तु निर्णयसिन्धौ कात्यायनेनोक्तम्—

माङ्गल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वोत्सवेषु च ।

स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नात्प्राक् तदिष्यते ॥ इति ।

बृहन्नारदीये—

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ॥ इति ।

अशक्तौ तु अशिरस्कमपि स्नानम् ।

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इति आह्निकप्रकाशे जाबालवचनात् ।

(६) अहतयोरधरीयोत्तरीययोः परिधानमपि अधिकारितावच्छेदकम् ॥

अधौते कारुधौते च परिदध्यान्न वाससी ।

अहते तु परीदध्यात् सर्वकर्माणि संयतः ॥

इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः । "अहतं वासो धौतं वा अमौत्रेण आच्छादयीत" इति पारस्करगृह्योक्तेश्च । अमौत्रेण—अरजकेनेत्यर्थः । अहतलक्षणमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम्—

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

ईषद्धौतम्—अरजकादिना सकृद्धौतमिति नागदेवाह्निके व्याख्यातम् । कश्यपेन तु अन्यथोक्तम्—

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ।

शस्तं तद् माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

अत्रैवं व्यवस्था—विवाहादिमङ्गलकर्मसु यन्त्रनिर्मुक्तमेवाहतम् । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालमिति वदता तत्रैव तावत्कालं तस्य शस्तत्वाभिधानात् । अन्यत्र यज्ञादौ त्वीषद्धौतमिति । नच यज्ञादिकमपि माङ्गलिक्यमेवेत्याशङ्कनीयम् । विवाहोत्सवादेरैहिकसुखदस्याभ्युदयस्य च माङ्गलिकत्वात् । यज्ञादेस्तु धर्मरूपादृष्टफलदत्वेन माङ्गलिकत्वाभावात् । अनन्तयाज्ञिकैरप्येवमेव व्याख्यातं "क्षौमम्" इत्यादिसूत्रे (कात्या० ७।२) ।

हेमाद्रौ वृद्धमनुः—

स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेजकधौतेन नोपभुक्तेन वा क्वचित् ॥

नेजको रजकः । आह्निकप्रकाशे भारते—

ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं पूर्वेद्युर्धौतमेव च ।
अधौतवस्त्रसंस्पृष्टं पुनः प्रक्षाळनाच्छुचि ॥

व्रतहेमाद्रौ—

प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षाळनाच्छुचि ॥

तत्रैव मार्कण्डेयः—

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।
अन्यद्रथ्यासु, देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥
अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

कुतपो नेपाळकम्बळः । आपस्तम्बः—

आर्द्रवासास्तु यः कुर्यात् जपहोमप्रतिग्रहान् ।
सर्वं तद्राक्षसं विद्यात् बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

सप्तवाताहतमपि शुष्कम् । अग्निदग्धे सच्छिद्रे स्यूते च वाससी न परिधेये ।

न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।
मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति महाभारतात् । बौधायनः—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं कर्म हव्यकव्येष्वयो हविः ॥ इति ।

भवेदिति शेषः । आचारादर्शे नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।
मलाक्तं च सदा हीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥ इति ।

उल्वणं—व्यक्तम् । एतच्च रक्तविशेषणं, तेनात्यन्तरक्तमित्यर्थः । उल्बणमच्छलमिति केचित् । व्याघ्रपादः—

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितम् ।
जीर्णं नीलं सन्धितं च पारक्यं मैथुने धृतम् ॥
छिन्नाग्रमपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥ इति ।

अयं च निषेधः सति सम्भवे बोध्यः । अत एवाह गौतमः—"सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्, न रक्तमुल्बणम् अन्यधृतं वा वासो बिभृयादिति" । नीलं तु सर्वथा निषिद्धमेव ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । नीलीरक्तमपि पट्टादिवस्त्रं न निषिद्धम् ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ।

इति आचारचिन्तामणावुक्तेः । व्याघ्रपादः—

नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम् ।
तत्सर्वमसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ इति ।

शातातपः—

सव्यांदंसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।
एकवस्त्रं तु तं विद्यात् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

अत्राम्बरपदमुत्तरीयपरम् । तथा च—

"सव्यादंसात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृतं चाम्बरं यस्येत्यर्थः" इति परिभाषाप्रकाशे मित्रमिश्रः। सव्यांसे उत्तरीयाधारणे कट्यादौ तद्धारणेऽपि एकवस्त्रत्वमेवेति भावः।

संग्रहे—

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्।
त्रिभिः कच्छैः परिधत्ते यो विप्रो यः स शुचिर्भवेत्॥
आदौ कच्छस्तथा नीवी नाभिमध्ये च वाससी।
नीवी दक्षिणतः स्थाप्या एतत्त्रिकच्छलक्षणम्॥
कटिवेष्ट्यं तु यद्वस्त्रं पुरीषं येन वा कृतम्।
मूत्रमैथुनकृद्वस्त्रं धर्मकार्ये विवर्जयेत्॥ इति।

दानहेमाद्रौ श्लोकगौतमः—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि॥

तत्रैव याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी मता।
धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः॥

बहिःकक्षा—बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः। कक्षा पश्चादञ्चलम्। प्रान्तद्वयमित्यन्ये।

(७) उपवीतित्वं बद्धशिखित्वञ्चाधिकारिविशेषणम्।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनात्। अनेन हि दधिखादिरादिवत् उपवीतित्वस्य बद्धशिखित्वस्य च क्रतुपुरुषोभयार्थत्वमवगम्यते। तेन विशिखेन व्युपवीतिना च कर्मणि क्रियमाणे कर्मणोऽपि वैगुण्यं भवति। एवं सति क्रतुपुरुषोभयार्थापचारप्रयुक्तं प्रायश्चित्तद्वयमत्र बोध्यम्।

उपवीतं द्विधा—नवसूत्रं, संस्थानविशेषश्च । तत्राद्यं शूद्रस्य नेत्युक्तं मिताक्षरायाम् । अन्त्यं तु शूद्रस्यापि भवति । उपवीतिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मशेषत्वेन शूद्रस्याप्यदृष्टार्थे कर्मणि उपवीतित्वावश्यम्भावात् । उपवीतादि उत्तरीयवस्त्रेणापीति पारिजातकल्पतरू ।

न शिखी नोपवीती स्यात् नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ।

इति पाद्मं वचनं तु असच्छूद्रपरम्, अकर्मकालपरम्, नवसूत्रपरं वा । संस्थानविशेषोपवीतादिस्वरूपं तु मन्वादितो बोद्धव्यम् । नवसूत्रात्मकोपवीतस्य कण्ठादुत्तारणनिषेधं प्रक्षालनार्थं शाखाविशेषेण तदपवादं चाह भृगुः—

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यः इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
सकृदुत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।
तैत्तिरीयाः कठाः कण्वाः चरका वाजसनेयिनः ॥
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ।
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरर्हन्ति संस्क्रियाम् ॥ इति ।

पुनः संस्क्रियां—मन्त्रेणोपवीतान्तरधारणमेव ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥

इत्येतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्था । एतेन नित्यस्नानविधौ विहितयज्ञोपवीतप्रक्षालनविषया उक्तव्यवस्थेति गोपीनाथदीक्षिताद्युक्तं परास्तम् । विश्वामित्रः—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ इति ।

यद्यपि तृतीयोपवीतधारणम् उत्तरीयकार्ये विधानात् उ-

त्तरीयमन्त्रेण प्रतिभाति तथापि मन्त्रेणैव स्मृतं कर्म कर्तव्यमित्यभिधानात् प्रकृते च मन्त्रेणोपवीतधारणस्यैव स्मरणीयत्वात् उपवीतमन्त्रेणैव युक्तम्।

तृतीयत्तमुत्तरीयार्थे 'इत्येतावतैव अनुकल्पत्वे सिद्धे वस्त्राभावे इत्युक्तिः उत्तरीयाभावे एव अनुकल्पत्वार्था। तेन तृतीय धृते उत्तरीयलाभे तदपि धार्यमिति केचित्।

तन्नेत्यन्ये। एकस्यैव कदाचिदनुकल्पत्वे प्राधान्ये च विरोधात्।

वृद्धास्त्वाहुः—उत्तरीयस्य सर्वकर्मार्थत्वात् प्रतिक्रमधारणानुपपत्तेः तद् (१)उपवीतवत् सर्वार्थं सकृदेव धार्यम्। एवं तृतीयोपवीतमपि। तदङ्गीकारेण कर्मविशेषारम्भोत्तरं मुख्योत्तरीयलाभेऽपि न तद्ग्रहणं (२)षाष्ठन्यायात् (पू.मी. ६।३।२७)। कर्मानारम्भे तु तृतीयसत्त्वेऽपि मुख्यग्रहणं (३)षाष्ठन्यायात् (पू.मी. ६।३।१६)। न च तृतीयत्यागापत्तिः। सर्वार्थत्वेन धृतत्वात्, उत्तरीयस्य च सर्वदा सत्त्वासंभवात् इति। शिष्टाचारोऽप्येवम्। उत्तरीयवस्त्राभावे तु पारस्करगृह्ये—"एकं चेत् पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीतेति" (पा.का.२ कं ६ सू.२२)। एकवस्त्रत्वेन उत्तरार्द्धस्योत्तरीयत्वेनोपादाने तु यशसामेत्युत्तरीयमन्त्रः प्रवर्तते एव क्रियान्तरत्वात्। शिखाबन्धस्तु दक्षिणपार्श्वादौ माध्यन्दिनादिभिः कार्यः।

मध्ये तु बह्वृचाश्चैव निबध्नीयुः शिखां ततः।
माध्यन्दिनाश्च ये विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात्॥

---

(१) उपवीतं येन प्रकारेण धार्यते तेन प्रकारेणेत्यर्थः।

(२) प्रतिनिधिना प्रवृत्ते यागे न मुख्योपादानम् अनर्थकत्वात् इति अधस्तनोत्तराधिकरणे।

(३) मुख्यस्य व्रीह्यादेरभावेन प्रतिनिधिना नीवारादिना यागार्थं प्रवृत्तः दैवाद् व्रीह्यादिलाभे मुख्येनैव यागं कुर्यात् इति हि तत्रोक्तम्।

वामपार्श्वे निबध्नीयुर्ये विप्राः सामगायिनः ।

इति चतुर्विंशतिमतवचनात् । शूद्रस्य तु "अनियताः केशवेशाः" इति वसिष्ठोक्तेः । शिखाविकल्पः । स च सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्थित इति । सर्वेषां शिरसि यत्रकुत्रचित्केशसत्त्वे तत्रैव शिखाबन्धः । खल्वाटत्वेन सर्वथा केशाभावे विशेष उक्तः काठकगृह्ये–"अथ चेत्प्रमादान्न शिखा स्यात् तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थियुतां दक्षिणकर्णे निदध्यात्" इति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकाले बन्धः—

मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतस्नानं विना क्वचित् ।
स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशो न कारयेत् ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । न च पूर्वार्द्धे प्रेतस्नानभिन्नस्नान एव मुक्तकेशत्वनिषेध इति वाच्यम् । उत्तरार्द्धे स्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूप्यापत्तेः । उत्तरार्धे एव सर्वत्र मुक्तकेशत्वनिषेधे वाक्यभेदापत्तेः । पूर्वार्द्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च प्रेतस्नानपर्युदासार्थं पूर्वार्द्धमिति वाच्यम् । आद्यपादवैयर्थ्यापातात् । तेन उत्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्मसु मुक्तकेशत्वं निषिध्यते ।

विष्णुपुराणे—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।
सर्वं कर्म प्रकर्तव्यम् अन्यथा विफलं भवेत् ॥ इति ।

कुशोपरि निविष्टेनेति कुशासनोपादानं कर्मार्हासनोपलक्षणम् । आसनान्याह श्राद्धकाशिकायाम्—

शमीकाष्ठपर्णशाल्मलश्च कदम्बो वारणस्तथा ।
पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥ इति ।

श्राद्धे देवार्चन इति दैवपित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

(८) मन्त्रेण पवित्रधारणं चाधिकारिताक्छेदकम् ।

मन्त्रेण धारयेद्विप्रः पवित्रं सर्वकर्मसु ।
मन्त्रं विना धृतं यत्तु पवित्रमफलं भवेत् ॥
पवित्रवन्त इत्यादिमन्त्रद्वितयमस्य तु ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तेः । हेमाद्रावत्रिः—

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।
धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते ॥
ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।
भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥ इति ।

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ गारुडे—

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखायां संप्रवेशयेत् ।
वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥

वैष्णवो मार्गः—पश्चाद् भागः । ब्रह्मग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमपि तत्रैवोक्तं—

संत्यक्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।
सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥
तत् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः । इति ।

पवित्रकर्तुराभिमुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः । सर्वसाधारणपवित्रलक्षणं तु—

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ज्ञेयम् । द्विदलम्—अखण्डैकपत्रात्मकमिति केचित् । पत्रद्वयात्मकमित्यन्ये । तद्विचारस्तु अग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

(९) आचमनं चाधिकारितावच्छेदकम् । तदुक्तं मार्कण्डेयेन—

देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् ।
कुर्वीत सम्यगाचम्य प्रयतोऽपि सदा द्विजः ॥ इति ।

आचान्तस्य प्रयतस्यापि कर्मारम्भप्रयुक्तमाचमनमनेनोक्तं भवति । आचमनप्रकारश्च आचारादर्शादितोऽवगन्तव्यः ॥

(१०)कृतप्राणायामत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्माणि संयतः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः तत ओंकारमर्हति ॥

इति वृद्धमनूक्तेः । प्राणायामलक्षणं तु छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाभिहितं—

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥ इति ।
आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरिति शिरः ।
प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।
एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ इति ।

मुक्तिफलत्वादव्ययाः । एताः—सप्तव्याहृतयः । एतां—गायत्रीम् । अनेन—शिरसा सह । तथा एभिर्दशभिः—प्रणवैः सह । आयतप्राणो—निरुद्धप्राणः । त्रिर्जपेदिति अयमेकः प्राणायामः ।

शाट्यायनः—दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेदिति । अतश्च मन्त्रमात्रोच्चारणे आदावोंकारः कार्य इति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्ये । केचित्तु प्रवर्तयेदिति वचनात् प्रारम्भे एव युक्तः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नोंकुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।
अन्येषां च विकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ इति ।

अस्यार्थः—"गोभिलगृह्यप्रसिद्धषडाहुतिविंशत्याहुतिमन्त्रेषु प्रतिमन्त्रम् आदौ न ओंकारप्रयोगं क्वचिदपि कुर्यात् किन्तु प्रथममेव । अन्येषां जपाद्यर्थानां रुद्राध्यायादीनां मध्ये अप्राय-

त्ये सति आचमनादिना कालेन ओंकारेण सह व्यवधाने जाते न आचमनानन्तरं पठ्यमानस्य मन्त्रस्य आदावोंकारप्रयोगः कर्तव्यः । होममन्त्रेष्वेवं व्यवधाने ओंकारः कर्तव्य एव" इति नारायणवृत्तिकृता प्रतिपादितः । अत एव शाखान्तरीया न कुर्वन्तीत्याहुः ।

पारस्करगृह्यभाष्ये हरिहरस्तु—अन्येषां चाविकृष्टानामिति पाठं धृत्वा अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमनादिना चेति व्याख्यातवान् । स च त्रिमात्रः प्रयोक्तव्यः ।

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः ।

इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । ओमित्यधिकृत्य तथैवापस्तम्बोक्तेश्च । अस्य पृथग्विधित्वात् मन्त्रेण सह न सन्धिः । पृथग्विधानेन सह सन्धिर्न भवतीत्युपपादितं "त्विषिमान्" इत्यादिकातीयसूत्रे [अ.३कं.२] कर्कोपाध्यायैः । अध्याहारस्य तु लौकिकत्वात् मन्त्रेण सह सन्ध्यभाव इत्यपि प्रतिपादितं "पशुं पूर्वं समनक्ति" इत्यधिकृत्य "सन्त इति प्रतिमन्त्रम्" इति कातीयसूत्रे [अ. ६ कं. ४] कर्कोपाध्यायैः ।

दानहेमाद्रौ मदनरत्ने च याज्ञवल्क्यः—

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वा तु यः कुर्यात् यजनाध्ययनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥ इति ।

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥
एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद् भवेत् ॥ इति ।

एकैकस्य ऋषेः—एकैकस्य मन्त्रस्येत्यर्थः ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ।
पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः ॥
अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ।
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ॥
मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम् ।
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ॥
आत्मा सञ्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ।
आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ॥
यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।
तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥
पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।
अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥
नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ।
प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥
एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

सर्वानुक्रमसूत्रे (अ.१) कात्यायनोऽपि-"ऋषिदैवतच्छन्दांसि अनुक्रमिष्यामः" इति प्रकृत्याह-"एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति अथान्तरा श्वगर्तं वा ऽऽपद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति, अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्, अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति, जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते" इति । अत्र ऋषिश्छन्दो देवता इत्येवं क्रमः स्वीकार्यः ।

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

इति वाक्ये वेदितव्यमितिविधिस्थानीयतव्यप्रत्ययश्रवणा-त् । अत्र हि ऋष्यादिज्ञानार्थः कर्तव्यतया विधीयते । तस्मिंश्च विधीयमाने पाठानुपूर्व्या अवगम्यमानः क्रमोऽपि तदाश्रितो विधीयते । क्रमान्तरपरिग्रहे विनिगमनाविरहात् । यत्तु कात्या-यनेन "ऋषिदैवतच्छन्दांसि" इतिमर्वानुक्रमसूत्रे क्रम उक्तः, स न ज्ञानार्थत्वेन, किन्तु अनुक्रमिष्याम इत्युक्तेरनुक्रमार्थत्वेन । वे-दितव्यमितिवत् अत्र ऋष्यादिज्ञानकर्तव्यताबोधकसाक्षाद्विध्य-श्रवणात् । क्लृप्तकल्प्ययोर्मध्ये क्लृप्तविधेर्बलीयस्त्वाच्च । अत एव योगियाज्ञवल्क्येनापि "प्रजापतेर्मुखोत्पन्नाः" इत्यादिना प्रणवव्याहृत्यादिमन्त्राणाम् ऋषिश्छन्दोदेवता इति क्रमेणैव आ-र्षादिकमभिहितम् । गृह्यगङ्गाधरपद्धतौ अपीत्थमेवोक्तम् । आचारादर्शे योगियाज्ञवल्क्यः सन्ध्यामधिकृत्य अघम-र्षणसूक्तस्य आपोहिष्ठेति सूक्तस्य द्रुपदायाश्च ऋष्यादिकम-भिधायाह—

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमः ।
सन्ध्यामुपासयेद्यद्वत् यथावत्तान्निबोधत ॥ इति ।

अत्र च सन्ध्याग्रहणं विहितऋष्यादिज्ञानककर्ममात्रोपल-क्षणम् । पूर्वोक्तकात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यादिवचनैकवाक्यतया तथैवावगमात् ।

अत्र केचिदाहुः—सर्वेषामेव मन्त्राणाम् आदौ ऋष्यादीनि स्मृत्वा ततः सन्ध्याप्रयोगः इति । तन्नातीव युक्तम् । एवं हि अङ्गभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मन्त्राणामानन्तर्यं न्या-यागतं बाध्येत । ओंकारस्य सप्तव्याहृतीनां गायत्र्याः शिर-सश्च ऋष्यादीनि स्थलान्तरे योगियाज्ञवल्क्येनाभिहितानीति कथं न तत्पूर्वभावः । किञ्च अघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादेः प्रथमम-भिधानात् तदेव प्रथमं स्यात् । तस्मात् ज्ञात्वेति प्रयोगात् बहि-

ज्ञानं प्रयोगकालसौकर्यार्थम् । अथवा ज्ञात्वोपासयेदिति मत्ये कमाभिसम्बध्यते । तेन तत्तन्मन्त्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्मन्त्रस्य प्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमित्यर्थः सिद्ध्यति । अयमेव पक्षो बहुसंमतः । प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां च मिलितानामेव प्राणायामे विनियोगात् तेषां च मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामः कार्यः । अन्यत्रापि यत्रैकस्यां क्रियायाम् अनेकमन्त्राणां विनियोगः तत्राप्येवमेव । यथा रुद्रजपरुद्राभिषेकादौ । एवं पञ्चविधं योगमितिब्राह्मणान्तर्भावेन पञ्चविधत्वं प्रकारान्तरम् अधिकफलार्थं वा ।

"आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च"

इत्यादिनानास्थानेषु चतुर्णामेवाभिधानात् । "एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणाम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन "अथ विज्ञायैतानि योऽधीते" इत्यादिना कात्यायनेन च ऋष्यादिज्ञानस्यैव अकृत्वाभिधानात् अर्थज्ञानवत् तज्ज्ञानमेवाङ्गं न तु ऋष्याद्युच्चारणम् । मानाभावात् असम्बद्धव्यवायापत्तेश्चेत्युक्तमाचारादर्शे आचारचिन्तामणौ च । प्रयोगकालिकार्थस्मरणस्य अध्ययनजन्यबोधोद्दितसंस्काराधीनत्वात् प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणे कारणविशेषमनपेक्ष्यैव मन्त्रार्थस्मरणसंभवाद्युक्ता तत्रान्यानपेक्षता, ऋष्यादिस्मरणस्य तु मन्त्रोच्चारणमात्रेण प्रयोगकालेऽसंभवात् ऋष्यादिबोधकं वाक्यमेव तत्स्मारकत्वेनाश्रयणीयम् । एवं च तदभिव्यक्त्यर्थमुच्चारणमावश्यकमेव । बहूनां संप्रदायोऽप्येवमेवेति मे । इदं च ऋष्यादिज्ञानं यत्र मन्त्रे प्रामाणिकं ततः प्राक् प्रयोगे एव कर्तव्यम् ।

एतच्च ऋष्यादिज्ञानं वैकल्पिकम् । एतान्यविदित्वेत्युपक्रम्य तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवतीत्युक्तत्वात् । अथ विज्ञायैतानि योऽधीति तस्य वीर्यवदित्युक्तेश्च । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्षं

च विज्ञाय यत्किञ्चित् जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते इ-त्युक्तेश्चेति दर्शपूर्णमासपद्धतौ तट्टीकायां च वैद्यनाथमिश्राः। प्राच्यग्रन्थे तु अध्ययनाध्यापनान्तर्जलजपेषु नियमोऽन्यत्र पुरुषार्थता न कर्मवैगुण्यमिति।

क्वचिदस्यापवादः कृष्णभट्टीये—

न च स्मरेदृषिं छन्दः श्राद्धे वैतानिके मखे। इति।

(२१)नारायणनतिश्चाधिकारिविशेषणम्।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं वरेण्यं वरदं विभुम्।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत्॥

इति वामनपुराणोक्तेः। नारायणग्रहणं गणेशोमामहेश्वराद्युपलक्षणम्। कारयेदिति स्वार्थे णिच्।

(२२)कृतसंकल्पत्वमप्यधिकारितावच्छेदकम्।

संकल्प्य विधिवत्कुर्यात् स्नानदानव्रतादिकम्।

इति मार्कण्डेयपुराणात्।

प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते॥

इति दक्षोक्तेः।

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित्कुरुते नरः।
फलं चास्याल्पकं तस्य धर्मस्यार्धक्षयो भवेत्॥

इति भविष्योक्तेश्च। सङ्कल्पशब्देन अमुकफलार्थमिदं कर्म करिष्ये इत्याकारकं मानसं कर्मोच्यते। तदुक्तं भट्टाचार्यैः 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इति। तत्र विशेषमाह देवलः—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्॥ इति।

असौ च सङ्कल्पः केवलमदृष्टार्थ एव, नानुसंधानरूपदृष्ट-

फलार्थः । अनुसन्धानोत्तरमेव तस्य कर्तव्यत्वेन तस्य तत्फल-त्वानुपपत्तेः । मासपक्षतिथ्यादयः प्रयोगाधिकरणभूताः सर्वेऽपि । यत्तु अनेकदिनसाध्ये कर्मणि आद्यदिने सङ्कल्पकालिकीं तिथिमधिकरणत्वेनोल्लिख्य ज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये इत्यादिवाक्यं प्रयुञ्जते यायजूकाः, तत्तु पदानामन्वयायोगात् नादर्तव्यमिति शान्तिमयूखे नीलकण्ठभट्टाः ।

यदपि केचित्—तेन रूपेण प्रयोगाङ्गतया विहितानामेव मासादीनामुल्लेख इति । तदपि न । अविहितमासादिके आधानादौ मासपक्षतिथीनां ज्योतिष्टोमे एकादशीव्रतादौ च मासपक्षयोरुल्लेखाभावप्रसङ्गात् । अतो ज्योतिष्टोमादौ एकादश्यादिपूर्णिमान्तानामुल्लेखः । एवमन्यत्रापीति दिक् ।

अत्र केचिदाहुः—ग्रहणादिरूपनिमित्तस्य मासपक्षतिथीनां प्रयागादेश्च देशविशेषमात्रस्योल्लेखः कार्यो न तु व्यापकानामुत्तरायणमध्यदेशादीनामिति ।

अपरेस्त्वाहुः—

प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

इति मात्स्यवाक्यात् यथा प्रयागादितीर्थविशेषस्याङ्गत्वम् , एवम्—

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ।

इत्यादिवाक्येन आर्यावर्तादिसामान्यस्याप्यङ्गत्वावगमात् , निमित्तानां च सर्वशः इति सर्वपदस्वारस्याच्च सर्वनिमित्तानामुल्लेखः कार्यः । नचानेनैव सिद्धे मासपक्षतिथीनामित्यनर्थकमिति वाच्यम् । विधिस्पृष्टानां कार्तिकमाघादीनामुल्लेखसिद्धावपि तदस्पृष्टसाधारणमासाद्युल्लेखमात्रार्थत्वात् । तेन व्यापकानां व्याप्यानां च सर्वेषामुल्लेखः कार्य इति । संकल्पे च मुख्यचान्द्रमासातिरिक्तगौणमासप्रयुक्तकर्मस्वपि विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादेः तद्-

त्तरे कृष्णादेश्चान्द्रमासस्यैवोल्लेखो न तु गौणानामित्युक्तं कालतत्त्वविवेचने । कर्माङ्गतिथ्यन्यतिथेः संकल्पकालसत्त्वे तु सङ्कल्पकालवर्तमानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वेन रूपेणाधिकरणतयोल्लिख्य सङ्कल्पः कार्यः । सङ्कल्पवाक्यं तु हेमाद्रौ श्राद्धखण्डे प्रदर्शितम् ॥

ॐ इह पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिक्षेत्रे विशेषक्षेत्रे चेत् अमुकक्षेत्रे अमुकस्मिन प्रदेशे इत्यादिदेशं समनुकीर्त्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय वर्तमानसंवत्सरायनर्तुमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणरौद्रादिकालनामानि सप्तम्यन्तानि कीर्तयेत् । स्मार्तानि रौद्रादिकालनामानि तु—कालमाधवे पुराणे दर्शितानि तत एव ज्ञेयानि । कुमारिकाखण्डस्यैव वर्णधर्मव्यवस्थाधिकरणत्वं सिद्धान्तशिरोमणौ—

ऐन्द्रं कशेरुशकलं किल ताम्रपर्ण-
मन्यद् गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे । इति ।

एवं देशकालावधिकरणतया समनुकीर्त्य अमुकफलार्थममुककर्म करिष्ये इति संकल्पयेत् । तत्र कैश्चित्-मातृपूजादीनां प्रयोगबहिर्भूताङ्गत्वं वदद्भिः दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयया यक्ष्ये इति वाजपेयेन यक्ष्यमाणो बृहस्पतिसवेन यक्ष्ये इति संकल्पवत् करिष्यमाणामुककर्माङ्गत्वेन मातृपूजादीनि करिष्ये इत्येवं मातृपूजादीनां संकल्प उक्तः ।

अन्यैस्तु प्रधानप्रयोगान्तःपातिगुणत्वं वदद्भिः अमुककर्म करिष्ये तदङ्गत्वेन मातृपूजादीनि करिष्ये इत्येवं प्रधानसंकल्पोत्तरमेव एषां संकल्प उक्तः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥
यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता॥इति।

ऐन्द्री–पूर्वा । सौम्या–उदीची । अपराजिता–ऐशानी ।

तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥ इति ।

प्रह्वो–नम्रः ।

श्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायान्ते कात्यायनः–"रौद्रं राक्षसमासुरम् आभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः" इति । अत्र चशब्दात् तद्दैवत्यं कर्म कृत्वेति कर्कोपाध्यायादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकारा व्याख्यातवन्तः । तद्दैवत्यं–रुद्रादिदैवत्यम् । छन्दोगपरिशिष्टे च कात्यायनः—

पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवेक्षणे ।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

अनुद्रवणमुच्चारणम् । आत्मालम्भो हृदयस्पर्शः । अवेक्षणमपि तस्यैव । अत्र मन्त्रोच्चारणात्मालम्भावेक्षणानि यज्ञादौ विहितान्येव ग्राह्याणि न लौकिकानि । अन्तरङ्गत्वेन तन्निषेधस्यैवोचितत्वात् । प्रहासे—महति हासे न स्मितमात्रे । मार्जारस्पर्शो मार्जारकृत एव । स्वयंकृते तु स्नानस्योक्तत्वात् इत्यु-

क्तमाचारादर्शे । आक्रुष्टे—परुषभाषणे । क्रोधसम्भवे—मानसिककोपे । अपः स्पृशेदित्यनेन अपां स्पर्शनमेव विवक्षितं न त्वाचमनमिति भर्तृयज्ञपितृभ्रातिकर्कोपाध्यायवासुदेवगर्गश्रीअनन्तदेवयाज्ञिकादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकारा व्याख्यातवन्तः संप्रदायादयः पद्धतिकाराश्च । अपां स्पर्शनमाचमनमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । अत्र सर्वेषु वाक्येषु अपः स्पृशेदिति पाठात् अपः स्पर्शो जलस्पर्श एव याज्ञिकसंप्रदायाविरुद्धः । येषु तूपस्पृशेदिति पाठः तत्र तूपस्पर्शनमाचमनमित्युक्तमाचारादर्शे । आपस्तम्बः—"स्वप्ने क्षवथौ सिङ्घाणिकाऽश्र्वालम्भे लोहितस्य केशानाम् अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा ऽमेध्यंचोपस्पृश्य अप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधाय अप उपस्पृशेत्" इति । क्षवथुः—क्षुतम् । सिङ्घाणिका—नासामलम् । अश्रु—नेत्रजलम् । उपस्पर्शोऽत्राचमनम् ।

हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणे—

क्षुतादौ सम्यगाचामेत् स्पृशेद्वाऽऽर्द्रतृणादिकम् ।
कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥
यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वालाभे ततः परम् ।
न विद्यमाने पूर्वस्मिन् उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

तत्रैव वसिष्ठः—

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

पराशरः—

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥
प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥
आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

मदनरत्ने बौधायनः—

कर्मयुक्तो नरो नाभेरधःस्पर्शं विवर्जयेत् । इति ।

स्कन्दपुराणे—

पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।
पुण्यकर्माणि तेषां वै संनिधिर्नेष्यते क्वचित् ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति ।

यथा छन्दोगादिभिः स्वशाखायामनुक्तमपि यजुर्वेदशाखासु विहितमग्निहोत्रादिकर्म अविरुद्धत्वादनुष्ठीयते, यद्वा स्वशाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा यदविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकगृह्यान्तरे मन्त्राभिधानं तद् धर्मज्ञैः कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वात् न पारक्यमिति तदपि स्वशाखोक्तादाधिकं ह्यनुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इतिमन्त्रजपादि । यत्तु गृह्यपरिशिष्टे—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ इति ।

तत् साधारणानां परोक्तानां च नावश्यकमनुष्ठानमित्येव-म्परम्। न तु स्वगृह्योक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति। अन्यथा गृहस्था-नुक्तानां साधारणानाम् उपदेशानर्थक्यापत्तेः। शाखान्तराधि-करणविरोधाच्च (पू० मी० २।४।२)।

तत्रैव—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात्कथञ्चन।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत्॥ इति।

प्रवृत्तं—प्रारब्धं कर्म। अन्यथा—क्रमान्यत्वेन। कुर्यात्—तत्र यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्म अन्यथा जातं तत एवारभ्य पुनर्यथो-क्तप्रकारेण कुर्यात्। यथा गन्धोत्सर्गगन्धदानयोः क्रमान्यत्वे-नानुष्ठाने अन्यथाकरणकाले ज्ञातयोः तत एवारभ्य पुनरनुष्ठा-नम्। तत्रैव—

समाप्ते यदि जानीयात् मयैतदयथाकृतम्।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः॥ इति।

समाप्ते—अन्यथाकृते अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्य-थाकरणं जातं तमेव यथोक्तप्रकारेण पुनः कुर्यात् न तत आर-भ्य सर्वकर्मकाण्डम्। एतच्च पुनरनुष्ठानम् अविलम्बे सुकरत्वे च कर्तव्यम्। यत्र तु विलम्बो दुष्करत्वं वा तत्र विष्णुस्मरणमेव नावृत्तिः। यथा कृतोत्सर्गस्यान्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरन्नान्त-रोपादानेनोत्सर्गे। अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसहत्वबाधापत्तेः इत्युक्तं नारायणवृत्तौ। तत्रैव—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया॥ इति।

यत्र प्रधानस्य कर्मणो दानादेरकरणम् उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः कृतः तत् पुनरङ्गानुष्ठानसहितं कर्तव्यम्। अङ्गमात्रस्य तूत्सर्गस्या-करणे कृतस्य प्रधानस्य नावृत्तिः। नापि तावदङ्गमात्रकरणम्।

किन्तु तत्समाधानार्थम्—

अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । एवं समासे प्रयोगे अकरणज्ञानेऽपि एतदेव समाधानमिति ।

अन्ये तु तदङ्गस्य साङ्गप्रधानाङ्गस्य उपवीतित्वादेः अकरणे न साङ्गप्रधानस्यावृत्तिः, नाप्युपवीतित्वादेः करणं, किन्तु तत्समाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥

अथ होमेतिकर्तव्यता ।

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥१॥ परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥ २ ॥ स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववद् उपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५ ॥

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥

अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरं यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्तानि तु विधेयानि अतो हेतोः गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकास्तेषां कर्म अनुष्ठानं, वक्ष्यते इति शेषः । तत्रादौ विवाहादिसर्वकर्मणां प्रायः होमयुक्तत्वात् होमेतिकर्तव्यता प्रथमकण्डिकयोच्यते । तत्र विवाहादिसर्वकर्मसु यजमान एव कर्ता नान्य ऋत्विक् । श्रौते अध्वर्योरिव स्मार्ते सर्ववेदसाधारणे कर्माणि तस्यानुक्तत्वात् । ग्रहयज्ञादौ तु वरणाम्नानादस्ति ऋ-

त्विजां कर्तृत्वमिति वक्ष्यते । अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान्वा त्रीन्कुशान्दत्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यङ्गुलमण्डलं परिलिख्य, तत्र—

परिसमुह्य ॥ २ ॥

त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य । परिसमूहनं च सामर्थ्यात्पांस्वपसारणयोग्यैर्दर्भादिभिर्यावत्पांस्वपसारणं भवति तावत्कार्यम् । "प्राग्वोदग्वा" (१।७) इति कात्यायनपरिभाषातः प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा कार्यम् । एवमुपलेपनादिकमपि । अग्निगृह्ये

कृमिकीटपतङ्गाद्या भ्रमन्ति वसुधातले ।
तेषां संरक्षणार्थाय कुर्यात्परिसमूहनम् ॥

उपलिप्य ॥ ३ ॥

उपलेपनं भूमेरुद्वर्तनम् । तच्च गोमयेन । "स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य मण्डलं चतुरस्रं वा, अग्निं निर्मथ्याभिमुखं प्रणयेत्" इति मैत्रायणीयगृह्यात् ।

पुरा इन्द्रेण वज्रेण हतो वृत्रो महासुरः ।
मेदसा व्यापिता भूमिस्तदर्थमुपलेपनम् ॥

इदं च वारत्रयं भवतीति हरिहरः ।

उल्लिख्य ॥ ४ ॥

उल्लेखनं रेखाकरणम् । तच्च स्फयेन, तदभावे स्रुवेण—

खादिरं स्फयं प्रकल्प्याथ तिस्रो रेखाश्च पञ्च वा ।
स्थण्डिलोल्लेखनं कुर्यात्स्रुवेण च कुशेन च ॥

इति वासनाभाष्यधृतवचनात् । चतुर्थपादे चद्वयं वाऽर्थे । रेखाश्च उदक्संस्थाः प्राक्संस्था वा स्थण्डिलायापरिमिताः प्रागग्रा उदग्ग्रा वा तिस्रः पञ्च वा कार्याः ।

तिस्रः पञ्चाथवा रेखा न भिद्यन्ते कदाचन ।
रेखा येन विभिद्यन्ते तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

इति वचनात् ।

उद्धृत्य ॥ ५ ॥

उद्धरणं च रेखातः पांसूनामुद्वपनम् । तच्च उल्लेखनक्रमेण अनामिकाङ्गुष्ठेन कर्तव्यमिति सांप्रदायिकाः ॥

विचरन्ति पिशाचा ये आकाशस्थाः सुखासनाः ।
तेभ्यः संरक्षणार्थाय उद्धृतं चैव कारयेत् ।

णिच् स्वार्थे ।

अभ्युक्ष्य ॥ ६ ॥

अभ्युक्षणं सेचनम् । तच्चाद्भिः ।

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु समुद्रेषु सरित्सु च ।
सर्वतश्चाप आदाय अभ्युक्षेच्च पुनः पुनः ॥

इति वचनात् । तच्च न्युब्जेन हस्तेन कार्यम् ।

उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
तिरश्चाऽवोक्षणं प्रोक्तं नीचेनाभ्युक्षणं स्मृतम् ॥

इति वर्धमानधृतपरिशिष्टवचनात् । दैवे परिसमूहनादि त्रिस्त्रिः, पित्र्ये सकृदिति कर्कः । तथाचोक्तं वायुपुराणे—

कण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।
सकृदेव पितॄणां स्याद्देवतानां त्रिरुच्यते ॥ इति ।

परिसमूहनादयः पञ्चापि पृथुच्चयर्था इति केचित् । अन्यर्था इति परे । तस्माद्यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्याः ।

अग्निमुपसमाधाय ॥ ७ ॥

कर्मसाधनभूतमग्निमात्माभिमुखं स्थापयेत् । "अभिमुखमग्निं प्रणयन्ति" इति गोभिलसूत्रात् । स्थापनं च ताम्रादिना ।

पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे वाऽथ नूतने ॥

इति मेरुतन्त्रवचनात् ।

दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ॥ ८ ॥

उपस्थितत्वात्स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण आसनं वारणादियज्ञियकाष्ठनिर्मितं पीठम् आस्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा तत्र(१)वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख आसीनः अनुलेपनपुष्पमालावस्त्रालङ्कारादिभिः संपूज्य "अमुककर्माहं करिष्ये तत्र अमुकगोत्र अमुकशर्मन् त्वं ब्रह्मा भव" इति वृत्वा "भवामि" इत्युक्तवन्तमुपवेश्य । ब्रह्मवरणात्पूर्वमाचार्यवरणं कर्तव्यम् ।

यजमानः शुचिः स्नातः श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ।

पादशौचार्घवस्त्राद्यैराचार्यादीन्समर्चयेत् ॥

इति वासिष्ठवचनेन वरणे आचार्यपूर्वकत्वप्रतीतेः । यत्र स्वयमेव कर्म करोति तत्र नाचार्यवरणस्यापेक्षेति बोध्यम् ॥

ब्रह्मासन इति व्यपदेशानुपपत्त्या तत्र ब्रह्मोपवेशनम् । हिरण्यकेशिगृह्ये "ब्रह्मा यज्ञोपवीतं कृत्वा अप आचम्य अपरेणाग्निं दक्षिणाऽतिक्रम्य ब्रह्मासनात्तृणं निरस्य अप उपस्पृश्य अग्निमभिमुख उपविशति" इति सर्वसाधरणेतिकर्तव्यतासु स्पष्टं ब्रह्मोपवेशनस्योक्तत्वात् । अग्निगृहे—

ब्रह्माचार्यप्रणीतानाम् आसनं च त्रिभिः कुशैः ।

न द्वाभ्यां नैकदर्भेण ऋषयो बहवो विदुः ॥

उत्तरे सर्वपात्राणि उत्तरे सर्वदेवताः ।

उत्तरेऽपां प्रणयनं किमर्थं ब्रह्म दक्षिणे ।

यमो वैवस्वतो राजा वसते दक्षिणा दिशि ।

(१) अस्य उपवेश्येत्यत्रान्वयः ।

तस्मात् संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति दक्षिणे ॥

प्रत्यक्षब्रह्मणोऽभावे पञ्चाशत्कुशैर्ब्रह्मा कर्तव्य इत्यत्र मानमुक्तं विधानपारिजाते छन्दोगपरिशिष्टे—

पञ्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ।
ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥
दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तुविष्टरः । इति ।

प्रणीय ॥ ९ ॥

अप इति शेषः । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य (१)पश्चिमासने निधाय आलभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा ।

---

(१) दर्शपूर्णमासयोः गार्हपत्यस्योत्तरतः उदपात्रं निधाय भूतस्त्वेति मन्त्रेण आलभ्य ब्रह्मणोऽनुमतिं गृहीत्वा आहवनीयस्योत्तरतः कस्त्वेति मन्त्रेण निधानं दृश्यते । स्मार्ते कर्मणि तु "एष विधिरेव नतु मन्त्रा अत्र प्रयुज्यन्ते" इत्यर्थकेन "एष एव विधिः" इति सूत्रशेषेण मन्त्रप्रयोगनिषेधात् अप्प्रणयनादिषु तत्रत्येतिकर्तव्यताऽभ्यनुज्ञायते । तथा च तत्र गार्हपत्यस्य आहवनीयापेक्षया पश्चिमदिक्स्थत्वात् आहवनीयस्य च तदपेक्षया पूर्वदिक्स्थत्वात् उदपात्रस्य पश्चिमासननिधानपूर्वकस्य पूर्वासननिधानस्योपलब्धेः स्मार्ते कर्मण्यपि पूर्वपश्चिमासनद्वयकल्पनापूर्वकं पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने निदध्यात्, इति लभ्यते । ब्रह्ममुखावलोकनमपि तत्रत्योम्प्रणयेत्याकारकानुमतिग्रहणस्थानीयम् । दर्भैराच्छादनं यद्यपि कातीयश्रौतसूत्रे नोपलभ्यते तथापि "उत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधाति" इति हिरण्यकेशिगृह्ये उक्तेः कातीयदर्शपूर्णमासपद्धतिकारैः देवयाज्ञिकादिभिः पारक्यस्य दर्भैराच्छादनस्य स्वीकृतत्वाच्च स्मार्ते कर्मण्यपि तदनुष्ठेयमेव । एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रणीयेत्यस्य व्याख्यानम् अग्नेरुत्तरत इत्यारभ्य स्थापयित्वेत्यन्तं कृतम् इति बोध्यम् ।

प्रणीतापात्रलक्षणं यज्ञपार्श्वे—

चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलं तु भवेत्खातं विस्तारे चतुरङ्गुलम् ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्बिलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि कार्याः स्युस्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

चतुरङ्गुलं भवेत् खातमिति हरिहरसंमतः पाठः ।

मध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रे प्रणीतापूरणं भवेत् ।
नो भूमौ नैव हस्ते च न काष्ठोपरिसंस्थिते ॥
उदकं पूरयेत्तत्र आकाशवति संस्थिते ।

आकाशवल्लक्षणमग्निगृह्ये—

मध्यमा तर्जनीयुक्ता अङ्गुष्ठेन समन्विता ।
आकाशसहिताऽऽख्याता प्रणीतापूरणं भवेत् ॥

परिस्तीर्य ॥ १० ॥

परिस्तरणं च कुशैः अग्नेः समन्तात् आच्छादनम् । उक्तं च कात्यायनश्रौतसूत्रे—"तृणैरग्निं परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमम्" (२।३) इति । तृणशब्देन बर्हिरुच्यते । बर्हिःशब्देन कुशा एवोच्यन्ते । "कौशं बर्हिः" (१।३) इति कात्यायनेनैव परिभाषणात् । तच्च "आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्" (१।७) इति-परिभाषासूत्र बोधितप्रादक्षिण्यानुग्रहाय ईशानकोणादारभ्य उत्तरपर्यन्तं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः कर्तव्यम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैः, दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः । तदाहापस्तम्बः—"उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणाति, उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च' इति । स्मृत्यन्तरे—

यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥ इति ।

अग्निगृह्ये—

वह्नितस्तु परित्यज्य द्वादशाङ्गुलतो बहिः ।

परिस्तरणदर्भांस्तु षोडश द्वादशापि वा ॥ इति ।

अर्थवदासाद्य ॥ ११ ॥

यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वन्द्वं प्राक्संस्थानुदगग्रान् अग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । आसादनं च विनियोगक्रमेण ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथाऽऽसादयेत्पात्रं यद्यथा विनियुज्यते ॥ इति ।

विशिष्टो नियोगो विनियोगः मुख्यप्रयोग इति यावत् । तथा च यत्कार्यार्थं यत्पात्रमुपादीयते तत्कार्यक्रमेण तस्यासादनम् ।

कारिकायां—

पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पात्रासादनमग्नितः ।
उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ॥
प्राग्बिलान्युदगग्राणि प्राक्संस्थान्यग्नितो यदि ।
प्रागग्रोदग्बिलान्यग्नेरुदक्संस्थानि चैव हि ॥ इति ।

अग्निगृह्ये—

आसादयति पात्राणि प्रदेशे वरके बुधः ।
अङ्गुलित्रिप्रमाणेन पात्रात्पात्रान्तरस्थितिः ॥ इति ।
दर्भास्त्रयः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमुत्तमम् ।
आज्यस्थाली चरुस्थाली संमार्गोपयमौ कुशौ ॥
पालाश्यः समिधस्तिस्रः स्रुव आज्यं गवेधुकाः ।
तण्डुलाः पूर्णपात्रं च दक्षिणा च वरोऽथवा ॥

इति कारिकायाम् ।

विपुलस्थानासम्भवे तु—

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।

इति कात्यायनपरिशिष्टात्तथा कार्यमिति देवयाज्ञिकाः ।

प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलमितखातं कमल-मुकुलाकृति भवतीति हरिहरादयः । अन्यमते—

वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते ।
हंसमुखप्रसेकं च त्वग्बिलं चतुरङ्गुलम् ॥
आज्यस्थाली प्रकर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।
महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । तत्प्रमाणं या-दृच्छिकम् ।

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्री दृढाऽनतिबृहन्मुखी ।
मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥
कुलालचक्रनिष्पन्नं मृन्मयं ह्यासुरं भवेत् ।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् ॥

औदुम्बरं ताम्रम् । समिल्लक्षणं ब्रह्मपुराणे—

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।
वेतसौदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनं सरलस्तथा ॥
शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति याज्ञिकाः ।

मरीचिः—

विशीर्णा बिदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः ।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

गृह्यसङ्ग्रहे—

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।
शान्त्यर्थेषु सवल्काद्रा विपरीता जिघांसनाः ॥

परिशिष्टान्तरे—

समित्पवित्रं वेदश्च त्रयं प्रादेशसंमितम् ।
इध्मश्च द्विगुणः कार्यास्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥

स्रुवलक्षणं कात्यायनः—"अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्त-पुष्करः" इति ।

स च खादिरः । 'खादिरः स्रुवः' (१।३) इति कात्यायनसूत्रात् । 'स्फ्यश्च' (१।३) इत्युत्तरसूत्रात् स्फ्योऽपि खादिरः । स च "अस्याकृतिः" (१।३) इति सूत्रात् खड्गाकृतिः । पुरश्चर्यार्णवे वायवीयसंहितायां—

सुक्स्रुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससैसकौ ।
यज्ञदारुमयौ चाऽपि तान्त्रिकौ शिल्पिसंमतौ ॥

तत्रैव वसिष्ठसंहितायां—

पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्रुक्स्रुवौ मतौ ।
निदध्याद्वाऽश्वत्थपत्रे संक्षिप्ते होमकर्मणि ॥

आज्यं च सति सम्भवे गव्यम् ।

तदभावे माहिषाद्यपि । 'नित्ये सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात्' (१।४) इति सूत्रात् ।

मण्डनश्च—

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलमपीष्यते ॥
तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।
तदभावेऽतसीस्नेहः कौसुम्भः सर्षपोद्भवः ॥
वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।
तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवः ॥ इति ।

प्रतिनिध्युपादानेऽपि मुख्यशब्देनैव तदुपादानम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावकम् ।
संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दो विधीयते ॥

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात् । 'शब्देऽविप्रतिपत्तिः' (१।४) इति सूत्राच्च । चरुश्चेद् व्रीहितण्डुलाः । पूर्णपात्रं परार्ध्यम् अपरार्ध्यं वा । षट्पञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्ध्यम् । तदुक्तं यज्ञपार्श्वे—

अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥

बहुभोक्ता यः पुरुषस्तदाहारपरिमितम् अपराध्यम् । दक्षिणा यथाशक्तिहिरण्यादिद्रव्यम् । वरो वा "गौर्ब्राह्मणस्य वरः" इत्याद्युक्तः ।

पवित्रे कृत्वा ॥ १२ ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह कात्यायनः—"कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति" (का. श्रौ. २-३-३०) इति । शाङ्खायनः—"कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशमात्रं मापयित्वा कुशैश्छिनत्ति" इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित् ॥ इति ।

नन्वेतावद्विशेषणयुक्तस्य कुशपत्रद्वयस्य पवित्रपदार्थताऽस्माद्वचनबलाल्लभ्यते, तत्र च द्विवचनविभक्त्यर्थद्वित्वान्वयात्पत्रचतुष्टयं लभ्यते । तथाचाचारविरोधः इति चेत्, मैवम् । प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुत इत्यत्र पवित्रपदस्य शक्यैकदेशपत्रमात्रपरत्वात् । मुख्यपरत्वे हि सूत्रे प्रादेशमात्रे इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । विशिष्टार्थशक्तपवित्रपदादेव तल्लाभसंभवात् । पूर्वोक्तं पवित्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेन—

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ।

इत्युक्तेश्च पवित्रे कुरुते इत्यादौ पत्रचतुष्टयविनियोगशङ्का न कार्या । परिशिष्टस्य सूत्रतात्पर्यज्ञापकत्वात् । अत एव आचारोपष्टब्धं पवित्रमन्तरा कृत्वेति गृह्यसंग्रहवचनमपि संगच्छते । स्पष्टं चेदं शुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्रकृते गोभिलगृह्यव्याख्याने । वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशे परशुरामकारिकायां चायमर्थः स्फुटः । दृश्यते चान्यत्र श्रुतावपि एवं तात्पर्येण

द्विवचनम् , यथा "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" इत्यादौ ऋतुत्व-स्य मासद्वयपर्याप्तत्वेऽपि ऋतू इति द्विवचनम् । भागद्वयतात्पर्येण द्विवचनोपपादनं चायुक्तम् । तथा सति श्राद्धादौ द्विवचनाभावेन एकपत्रात्मकपवित्रग्रहणापत्तौ सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधापत्ते-रित्यलम् ।

प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासंनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण ह-स्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा त-दुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य । अत्र मूलं का-त्यायनश्रौतसूत्रम् । तथाहि "हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति, ताः स्थानं तयोः, सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति, प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रो-क्षणम्" (का. श्रौ. २-३-१२) इति ॥

अर्थवत्प्रोक्ष्य ॥ १४ ॥

प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रो-क्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेण एकैकशः उत्तानहस्तेन देवतीर्थेन प्रोक्ष्य । प्रणीताग्न्योर्मध्ये प्रोक्षणीपात्रं निदध्यात् । तथाचोक्तम्—

अग्निगृह्ये—

निदध्यात्प्रोक्षणीपात्रं सपवित्रमसंचरे ।
यदन्तरं प्रणीताग्न्योरसंचरस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

निरूप्याज्यम् ॥ १५ ॥

आसादितमाज्यम् अग्नेः पश्चान्निहितायामाज्यस्थाल्यां प्र-क्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्त-ण्डुलान् प्रक्षिप्य । तण्डुलनिर्वापश्च "पवित्रान्तर्हिते अप आ-नीय तण्डुलानोप्य मेक्षणेन पर्यावर्तयन् तण्डुलं श्रपयति" इति

मैत्रगृह्योक्तप्रकारेण कार्यः ॥

अधिश्रित्य ॥ १६ ॥

अधिश्रयणमग्नौ स्थापनम्। आज्यचर्वोर्युगपदधिश्रयणम्। दर्शपूर्णमासयोस्तथा दृष्टत्वात्। तत्राज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति। तदुत्तरतश्च स्वयं चरुम्। आसार्यसत्त्वे आचार्यः ॥

पर्यग्निकुर्यात् ॥ १७ ॥

ज्वलदुल्मुकम् अधिश्रितमाज्यं चरुं वा परितः भ्रमयेत् ॥

स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनःप्रतप्य निदध्यात् ॥१८॥

दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राञ्चमधोमुखं तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैः मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैरधस्तादग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं संमृज्य, प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात्। संमार्जनप्रकारश्च कात्यायनेनोक्तः—"वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् संमार्ष्टि अनिशित इति, विपर्यस्य बहिः मूलैः प्राडुत्क्रम्य"(२-६-३९)इति। अस्यार्थः—वेदः ग्रथितकुशमुष्टिविशेषः। तदग्रैः अन्तरतः मुखप्रदेशे प्राक्संस्थं संमार्ष्टि सम्यक्प्रकारेण तत्संलग्नरजःपातो यथा स्यात्तथा मार्जनं करोति। विपर्यासः प्रागित्यस्य, प्रत्यगित्यर्थः। बहिः बाह्यतः मूलैः वेदमूलैः इति। स्मार्ते वेदाभावेन संमार्गार्थं कुशा एवोपादीयन्ते। तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गो जुहूषता। इति।

तेषां कुशानाम् अग्नौ प्रक्षेप इत्याश्वलायनकारिकाकार आह—

तान्कुशान् कृतसम्मार्गान् प्रोष्याग्नौ प्रहरेत्। इति।

युक्तं चैतत्। श्रौते तथा दृष्टत्वात्। अभ्युक्षणं च प्रणीतोदकेन। यावदुदककार्यार्थं प्रणीतानामुपादानात्। पुनः प्रतप्य स्रुवस्य निधानमाज्यस्य दक्षिणतः। दर्शपूर्णमासयोस्त-

था दृष्टत्वात् । आत्मनो दक्षिणतो निधानमिति पद्धतिकाराः ।

पुनः प्रतप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत् ।
आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशान्तरे ॥

इति कारिकावचनात् । तौ स्रुक्स्रुवौ ॥

आज्यमुद्वास्य ॥ १९ ॥

आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय । एवमन्यहविःसत्त्वे उद्वासनम् । अधिश्रितानां पूर्वेण उद्वासितानां पश्चिमतः हविष उद्वास्य आनयनम् इति याज्ञिकसंप्रदायात् । उद्वासनम्—उत्तारणम् । तच्च उत्तरतः । तथा च कात्यायनसूत्रम्—"उदगुद्वासयति हविश्च" (३।४।२९) इति । पश्चिमतो निधानं च श्रौते हविरासादनस्य तथा दृष्टत्वात् अत्रापि तथैव कार्यम् इति सम्प्रदायः ॥

उत्पूय ॥ २० ॥

आज्यं पवित्राभ्याम् उत्क्षिप्य इति हरिहरादयः ॥ आश्वलायनसूत्रादौ तु उत्पवने प्रकारविशेष उपदिष्टः ।

अवेक्ष्य ॥ २१ ॥

अवलोक्याज्यम् । अवलोकनमपद्रव्यनिरसनार्थम् ।

प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

श्रौतवत् , अर्थात् पवित्राभ्यामुत्पूय तासु पवित्रनिधानम् । "ताः स्थानं तयोः" (का. श्रौ. २–३–३३) इति पूर्वोक्तसूत्रात् । चशब्दात् आज्यस्यापि पूर्ववदेव पवित्राभ्यामुत्पवनम् । प्रोक्षणीसंस्कारोऽयं करिष्यमाणाग्निपर्युक्षणार्थः ॥

उपयमनकुशानादाय ॥ २३ ॥

उपयमनकुशाः उपग्रहार्थाः कुशास्तान् दक्षिणहस्तेनादाय

मध्ये निधाय ॥

समिधोऽभ्याधाय ॥ २४ ॥

तिष्ठन् तिस्रः समिधः अग्नौ प्रक्षिप्य । 'तिष्ठन् समिध आदधाति' इति श्रुतेः । "तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्ये" इति कात्यायनसूत्राच्च । समिधां च प्रागग्राणां प्रक्षेपणम् ।

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।
शान्त्यर्थेषु सवल्काद्राः विपरीता जिघांसताः ॥

इति गृह्यसंग्रहपरिशिष्टात् ।

पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ २५ ॥

पर्युक्षणम् अग्नेः ईशानाद्युत्तरपर्यन्तं दक्षिणचुलुकगृहीतेन प्रोक्षण्युदकेन परिषेचनम् । उत्पवनरूपप्रोक्षणीसंस्कारस्योत्तरकार्यार्थत्वात् । ततः पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् । तथा च परशुरामकारिकायां—

पर्युक्ष्याग्निं प्रणीतासु निक्षिपेत्तत् पवित्रकम् । इति ।

एवं वह्नेः कुशकण्डीं कृत्वा आघारादिहोमं कुर्यात् । संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् । एतच्चाज्यहोमे, आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु पात्रान्तरे शेषप्रक्षेपः ।

प्रोक्षणीषु त्यजेच्छेषं संस्रवं तु स्रुवाहुतेः ।
हस्ताहुतेर्हविर्यस्य सं तत्तस्य प्रकल्पयेत् ॥

इति परशुरामकारिकावचनात् । संस्रवधारणं च—"पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनम्" इति कात्यायनेन श्रौतसूत्रे षष्ठाध्याये (कं.१०सू.२३) विहितम् । पाकयज्ञेषु स्मार्तहोमेषु पश्वादिकर्मसु होमार्थम् अवत्तस्य गृहीतस्य आज्यादेः सर्वस्य होमो न कर्तव्यः, प्रतिहोमं किंचित् परिशेषणीयम् । हुत्वा साङ्गं पाकयज्ञं समाप्य तस्य शेषस्य प्राशनं भक्षणं कर्तव्यमिति तदर्थः । तत्प्राशनं च बर्हिर्होमानन्तरम् । बर्हिर्हुत्वा प्राश्ना-

त्रीत्युत्तरद्वितीयकण्डिकासूत्रात् । प्राशनान्ते आचमनम् । प्राशनस्याचमनविधिनिमित्तत्वात् । प्राशनाकरणे अनुकल्पतया विहितमवघ्राणं कर्तव्यम् ॥

एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ २६ ॥

यत्र क्वचन स्मार्ते लौकिके वा अयं विधिरेव न तु मन्त्राः। अतः परिसमूहनादिः पर्युक्षणान्तः कर्मकलापः अमन्त्रक एवानुष्ठेयः । एतेन समित्प्रक्षेपणं समिधाग्निमित्यादिमन्त्रैः क्रियमाणमनार्षमेव ।

देवीपुराणे तु परिसमूहनादिषु प्रत्येकं मन्त्रा उक्ताः—यद्देवादेवहेडनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोके इत्युपलेपनम् । त्वां वृत्रेष्विन्द्रसत्पतिमिति उल्लेखनम् । व्रजं गच्छेत्युद्धरणम् । देवस्य त्वेत्यभ्युक्षणम् । अग्निर्मूर्धेत्यग्न्युपसमाधानम् । समिधाग्निन्दुवस्यतेति समिदाधानम् । मयिगृह्णामीत्यग्नेः संधुक्षणम् । हिरण्यगर्भेति ब्रह्मासनम् । आपोहिष्ठेति प्रणीतास्थापनम् । कयानश्चित्रेति प्रणीतापूरणम् । पवित्रेस्थोवैष्णव्याविति पवित्रकरणम् । इषेत्त्वेति आज्यनिर्वापः । त्रातारमिन्द्रमिति स्रुवप्रतपनम् । सवितुर्वः प्रसव इत्युत्पवनम् । धूरसीति पर्युक्षणमिति ॥

अनयोश्च पक्षयोर्व्यवस्था संहिताप्रदीपे–समन्त्रककरणपक्षो देवीपुराणोक्तशान्तिकस्थालीपाकपरः । तदन्ते एव तस्य पाठात् । स्मार्तकर्ममात्रपरत्वे "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" इति सूत्रविरोधापत्तेः ।

विवाहहोमप्रसङ्गेन सर्वहोमसाधारणीं परिभाषामाह—

कात्यायनः—

अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यꣳ स्विष्टकृच्च एतन्नित्यꣳ सर्वत्र ॥

अन्वारम्भश्च स्मार्ते ब्रह्मकर्तृकः। अत्र यजमानस्य कर्मकर्तृत्वेन अन्वारम्भकर्तृत्वासम्भवात्। श्रौते तु "दानवाचनान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्" (का.श्रौ.१।१०।१२) इति सूत्रेण यजमानकर्तृकोऽन्वारम्भः अध्वर्योः। पत्नीकर्तृकोऽपि नात्र। (क्लृप्तो वा कश्चित्) "कर्माणि पुरुषाणाम्" (का.श्रौ.१।७। १८) इति कात्यायनपरिभाषया क्लृप्तऋत्विजामेव कर्मकर्तृत्वबोधनात्। ऋत्विक् चात्र ब्रह्मैव वृत इति तत्कर्तृक एवान्वारम्भ इति। नच ब्रह्मणो वृतत्वात् सर्वकर्मकर्तृत्वमस्तु अन्वारम्भकर्तृत्वंच यजमानस्यैवास्तु इति वाच्यम्। ब्रह्मवरणात्पूर्वं विहितेषु परिसमूहनादिषु यजमानस्य कर्तृत्वे सिद्धे प्रणयनादीनामपि तत्कर्तृकत्वस्य ल्यबन्तप्रयोगैर्वाच्यत्वात्। तस्मात् ब्रह्मण एवान्वारम्भे कर्तृत्वमिति सिद्धम्। पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवतीति गोभिलगृह्याच्च होमकर्तृत्वं यजमानस्यैव। अन्वारम्भश्च दक्षिणहस्तेन दक्षिणे बाहौ कार्यः, तत्रापि कुशेन कार्यः निगमपरिशिष्टादिति गदाधरः। आघारादि स्विष्टकृदन्तमन्वारब्धो जुहुयात्।

जान्वाच्य दक्षिणं, होम्यं स्रुवेण जुहुयाद्धविः।

इति परशुरामकारिकायामुक्तेः। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा होमः कार्यः।

आघारसंज्ञके द्वे आहुती। तत्र पूर्वाघारः प्राजापत्यः, उत्तराघार ऐन्द्रः। मनसा पूर्वाघारः। आज्यभागौ अग्निदैवत्यसोमदैवत्यौ। "आग्नेयमुत्तरपूर्वार्धे दक्षिणपूर्वार्धे सौम्यं समिद्धतमे वा"(का०श्रौ०३।३।२०) इति कात्यायनात्तथा कार्यौ। सर्वत्र अन्ते स्वाहाकारः कार्यः। "स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" (का. श्रौ. १।२।७) इति कात्यायनसूत्रात् स्वाहाकारप्राप्तौ तदेकवाक्यत्वाय चतुर्थ्यन्तं देवतापदमुच्चार्य स्वाहान्तेन होमः कार्यः।

तथा च शाङ्खायनगृह्यम्-"अनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतासु अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्" इति । हिरण्यकेशिगृह्यं च-"सर्व-दर्विहोमानामेष कल्पो मन्त्रान्ते स्वाहाकारो ऽमन्त्रास्वमुष्मै स्वाहेति यथादैवतम्" इति । संहितायां स्वाहान्तत्वेन पठिते मन्त्रे तु द्वितीयं स्वाहाकारं न कुर्यात् ।

नमोऽन्ते न नमो दद्यात् द्विठान्ते द्विठमेव च ।
पूजायामाहुतौ चैव सर्वत्रायं विधिः शिवे ॥

इति पुरश्चर्यार्णवे मन्त्रप्रकाशवचनात् । शिवे इति सम्बोधनम्। द्विठः स्वाहाकार इति सांप्रदायिका इत्यपि तत्रोक्तम् ॥

सर्वे होमाः समिद्धेऽग्नौ कार्याः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे— कात्यायनः—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चापि जायते ॥
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥

अग्निधमने विशेषश्च तत्रैव—

जुहूषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्यदर्विभिः(१) ।
न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यजनादिना ॥
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत । इति ।

मुखेन धमनं कलौ न भवतीत्याहतुः माधवपृथ्वीचन्द्रोदयौ ।

ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनं तथा । इति ॥

अत्र न भवतीत्यनुवर्तते । यत्तु वंशादिं व्यवधाय धमनमा-

(१) 'पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः' इति शुभकर्मनिर्णये पाठः । अत्र न कुर्यादिति पाठे व्यजननिषेधो मायूरव्यजनपरः । पक्षकेण भवेद् व्याधिरिति वचनान्तरसंवादात् ।

चरन्ति तन्मुखाविच्छुरदनलमाङ्क्षया। एवं प्रजापतये स्वाहेति पूर्वाधारो भवतीति पद्धतयः। त्यागश्च इदं प्रजापतये न ममेत्येवं कार्यः। स च पत्नीयजमानाभ्यामुभाभ्यामपि कार्यः। उभयोः स्वामित्वाविशेषात्। मण्डनस्तु उक्तं प्रकारमुक्त्वा—

यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात्पत्नी तमनुमन्यते।
अधिकारे च वैषम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा॥
संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः।
असंनिधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया॥
उन्मादे प्रसवे चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना।
उभावप्यसमर्थौ चेत् नियुक्तः कश्चन त्यजेत्॥ इति

होमश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कृत्वैव कार्यः। तदुक्तं देवयाज्ञिकभाष्ये कारिकायाम् (का० श्रौ० २।५)—

आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते।
प्रयोग इदमिन्द्राय न ममेति यथार्थतः॥
अवत्तं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसाऽपि च।
ततश्च प्रक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः॥
अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा॥
यत्किंचिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकम्।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति॥ इति।

अनेककर्तृकहोमे तु त्यागस्य विभिन्नकर्तृकत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रत्याहुतित्यागासंभवात् होमोपक्रमकाल एव यष्टव्या देवताः स्मृत्वा यजनीयद्रव्यं च मनसि निधाय इदं यथादैवतमस्तु न ममेत्येवं त्यागः कार्य इति वृद्धाः।

अत्र वदन्ति "जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्" (पू० मी० ४।२।१२) इति जैमिनिसूत्रात् होमे त्यागस्याङ्गत्वात् सकृत्

तन्त्रेण त्यागे सर्वहोमसिद्धेः शतलक्षादिहोमे सकृदेव आदौ तन्त्रेण त्यागो न प्रत्याहुति। तेन अनेककर्तृकहोमे प्रत्याहुति-त्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादिति वृद्धोक्तिरपि हेत्वाभास एव। अत एव सर्वतोमुखे विहारचतुष्के अनेककर्तृकप्रयाजेषु प्राजा-पत्यसौम्याज्यादौ च अग्नये अग्निभ्यो वा एतानि त्यजामि इति कपर्दिस्वाम्यण्डबिल्याज्ञिकाद्यैः ऋत्विक्कर्तृके सकृदेव त्याग उक्तः। स्वकर्तृकहोमे तु मन्त्रेण देवतां स्मृत्वा प्रक्षेपात्पूर्वं प्रक्षेपकाले वा त्यागोऽवत्तानवत्ते द्रव्ये निर्दिश्य कार्यो न तदूर्ध्वमित्युक्तं वार्तिकादौ (पू० मी० ३।४।१९)।

स च इन्द्रायेदं न ममेत्येवंरूपः इति केचिदाहुः।

इदमिन्द्राय न ममेति कात्यायनीयाः। "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्" (पू० मी० ४।२।१२) इति जैमिनिसूत्रे "यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः" (का० श्रौ० १।२।१) इति कात्यायनसूत्रे च तथैव क्रमनि-र्देशादिति। न च इदमिति द्रव्यस्य न ममेति त्यागस्य च मध्ये बहिरङ्गया देवतया व्यवधानं न युक्तमिति वाच्यम्। ईदृशस्यैव क्रमस्य जैमिनिकात्यायनाभ्यां निर्दिष्टत्वेन देवताव्यवधान-स्यादुष्टत्वात्।

द्विविधोऽपि त्यागोऽयुक्त एव क्रियापदाभावात्। 'तिङ्-सुबन्तचयो वाक्यम्' इति कोशात्

भावनैव च वाक्यार्थः सकारकाविशेषणा।

इति वाक्याच्च आख्याताभावे वाक्यस्यासाधुत्वने प्रयोगा-नर्हत्वात्। तेन इदमिन्द्राय त्यजामीत्येव त्यागः कपर्द्यादिसंमतः सर्वत्र युक्त इत्यपि केचित्।

क्रियापदमध्याहृत्यैव तत्र वाक्ये साधुत्वं संपादनीयम्। न ममेति च स्वत्वनिवृत्तेः स्पष्टीकरणार्थं प्रयोक्तव्यमेव। देव-याज्ञिकभाष्ये "प्रयोग इदमिन्द्राय न मम" इति कारि-

कया तथैव बोधनात् । दानचन्द्रिकायामपि दानोत्तरं न ममेति कीर्तयेदित्युक्तम् । तस्मात् दत्तकादिस्थले उभयसाधारणस्वत्वस्याप्यङ्गीकारात् अत्रापि स्वत्वानिवृत्तिशङ्का माभूत् इति दाने त्यागे च तत्कीर्तनमावश्यकम् । इत्थं च इदमिन्द्राय न ममेति प्रयोगः साधुरेवेति संप्रदायः ।

केचित्तु यत्र याग उपदिश्यते तत्र होमस्य प्रक्षेपात्मकस्य तदङ्गत्वात् यागस्य च त्यागरूपत्वात् प्राधान्यात् त्यागाङ्गत्वमेव मन्त्राणामिति "मन्त्रान्तैः कर्मादिः सांनिपात्य" (का०श्रौ० १।३।८) इति सूत्रात् मन्त्रान्ते त्यागः, तदन्ते च प्रतिपत्तिरूपः प्रक्षेपः । यत्र तु होम उपदिश्यते तत्र त्यागस्य तदङ्गत्वात् मन्त्राणां होमाङ्गत्वमेवेति मन्त्रान्ते प्रधानभूतः प्रक्षेपात्मको होमः, तदन्ते च तदङ्गभूतस्त्यागः । अत एव कर्मकौमुद्याम्—

स्वाहावसाने जुहुयात्स्वाहया सह वा हविः ।
त्यागान्ते ब्रुवते केचिद् द्रव्यप्रक्षेपणं बुधाः ॥

इत्युक्तम् । विष्णुधर्मे च—

मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।
स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन्वै मन्त्रदेवताम् ॥ इत्युक्तम् ।

परशुरामकारिकायां च—

स्वाहान्ते जुहुयाद्धोता स्वाहया सह वा हविः ।
त्यागान्ते ब्रुवते केचित् द्रव्यप्रक्षेपणं बुधाः ॥
वषट्कृते जुहुयात् त्यक्ते वषट्कारेण वा सह ।
इति श्रुतिविकल्पेन स्वेच्छया जुहुयाद्धविः ॥

इत्युक्तम् । यद्यप्यत्र सर्वत्र ऐच्छिकविकल्प एव प्रतीयते तथापि अष्टदोषग्रस्तस्य तस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् व्यवस्थैव युक्ता । सा च पूर्वोक्तरीत्या सम्भवत्येव । विवाहादिस्मार्तकर्मसु सर्वत्र होमस्यैवोपदेशात् प्रक्षेपान्ते एव त्यागः समुचितः

प्रक्षेपकाले वा। न तु त्यागोत्तरं प्रक्षेपः। अनेककर्तृकहोमे तु प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वाद्देवताभिध्यानकाले एव सकृन्मन्त्रेणैव त्यागः कार्यः।

अत एव हरिहरादिपद्धतिषु सर्वत्र प्रक्षेपं निर्दिश्य त्यागोल्लेखो दृश्यते। ध्वनितं चेदं भाट्टदीपिकायां चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे "यत्र प्रक्षेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते स यागपदार्थः, प्रक्षेपप्रधानकः उक्तविधस्त्यागो होमपदार्थः" इति वदता खण्डदेवेन इत्याहुः।

भूर्भुवःस्वरिति तिस्रो महाव्याहृतयः अग्निवायुसूर्यदैवत्याः क्रमेणेति। सर्वप्रायश्चित्तमिति "त्वन्नो अग्ने" इत्यादिमन्त्रकरणकपञ्चहोमानां संज्ञा। इदं च कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चविंशाध्याये स्पष्टम् (कं० १)। प्रजापतिदेवताको होमः प्राजापत्यशब्देनोच्यते। स्विष्टकृच्छब्देन स्विष्टकृद्दैवत्यो होम उच्यते। अयं च होमः "उत्तरार्धादवद्यति उत्तरार्धे जुहोति" इति स्विष्टकृतं प्रकृत्य श्रुतेः तथा कार्यः। "असंसृष्टामाहुतिभिः" (का. श्रौ. ३-३-१८) इति कात्यायनसूत्रात् तथैव होतव्यः। "प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः" (गृ० १।५) इति सूत्रात् यत्राज्यातिरिक्तं हविरस्ति तत्र महाव्याहृतिहोमात् पूर्वमनुष्ठेयः। होमश्च—

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः॥

इत्युक्तप्रकारेण कार्यः। सर्वकर्मसु होमान्ते पवित्रेण मार्जनम्, अग्नौ पवित्रत्यागः, परिस्तरणार्थबर्हिर्होमः, प्रणीताविमोकः प्रत्यक्—एते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्यकर्मसु न भवन्ति। परन्तु पद्धतिकाराणां सम्मतत्वादनुष्ठीयन्ते। तत्र अग्नौ पवित्रत्यागः स्वाहेति मन्त्रेण। मन्त्रानादेशे स्वाहाकारवि-

धानात् । प्रजापतिश्च देवता । अतः प्रजापतये न ममेति त्यागः । बर्हिर्होमेऽपि प्रजापतिर्देवता ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । होमे द्रव्यानुक्तौ आज्यं द्रव्यं ग्राह्यं, मन्त्रानुक्तौ प्रजापतिदेवताको मन्त्रः, देवताया अनुक्तौ प्रजापतिर्देवता—इति तस्यार्थः । प्रजापतिदेवताको मन्त्रश्च महाव्याहृतिमन्त्रः, स च समस्तव्याहृतित्रयात्मकः । अत एव—

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।
मन्त्राणामेव चोद्देशे मन्त्रैः कर्म समाचरेत् ॥
भूरादयो व्याहृतयो वेदेभ्यो निःसृताः पुरा ।
महत्त्वं व्याहृतित्वं च प्राप्तास्तेनैव कर्मणा ॥
ओंकारजननात्तासां महत्त्वं प्रतिभाष्यते ।
व्याप्त्या च व्याहृतित्वं च तेन त्रैविद्यतां ययुः ॥

इति वचनान्तरमपि सङ्गच्छते । प्रणीताविमोकानन्तरं ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तदाह शुभकर्मनिर्णये कात्यायनः—

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ।
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ इति ।

इदं च होतृभिन्नब्रह्मपक्षे । यद्येक एव (यजमानः) होतृत्वं ब्रह्मत्वं च करोति तदाऽऽह तत्रैव कात्यायनः—

विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्धहरो भवेत् ।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

अन्यः-शिष्यादिः । एतच्चाशक्तविषयम् । अन्यस्मै—अर्थात्पुरोहिताय । तदाह कात्यायन एव—

कुलर्त्विजमधीयानं संनिकृष्टं गुरुं तथा ।
नातिक्रामेत्सदा दित्सन् य इच्छेदात्मनो हितम् ॥ इति ।

पुरोहितस्य चाध्ययनशालित्वात् संनिकृष्टत्वात्कर्मोपदेश-कत्वेन गुरुत्वाच्चेति ।

कात्यायनस्तत्रैव—

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।
नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलयन्ति हि ॥
दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।
इतरेभ्यस्ततो दद्यात् एष दानविधिः स्मृतः ॥
संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
यद्ददाति तमुल्लङ्घ्य ततः स्तेयेन युज्यते ॥
यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥
ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ इति ।

पूर्णपात्रदाने विशेषः पुरश्चर्यार्णवे मेरुतन्त्रे—

द्वात्रिंशत्पलमानेन निर्मितं ताम्रपात्रकम् ।
तण्डुलैस्तत्समापूर्य सहिरण्यं सदक्षिणम् ॥
दद्याद्विप्राय तत्तुष्ट्यै पूर्णपात्रमितीरितम् ।

पात्रानादेशे कात्यायनः छन्दोगप०—

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः ।
पाणिनैवेतरस्मिंस्तु स्रुचा चात्र न हूयते ॥ इति

अत्र अनादेशे द्रवद्रव्ये तदतिरिक्ते वा स्रुचा होमो न कार्य इति चतुर्थपादार्थः । स्रुवश्च चतुरङ्गुलं त्यक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्यः । तथा च मत्स्यपुराणे—

मूले हानिकरं प्रोक्तं मध्ये शोककरं तथा ।
अग्रे व्याधिकरं प्रोक्तं स्रुवं धारयते कथम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन चतुर्विंशतिकाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलं परित्यज्य अग्रे चैव द्विरष्टकम् ॥
चतुरङ्गुलं च तन्मध्ये धारयेच्छङ्खमुद्रया ।
हीयते यजमानो वै स्रुवमूलस्य दर्शनात् ॥
तस्मात्संछादयेन्मूलं होमकाले स्रुवस्य तु ॥ इति ।
द्विरष्टकं-षोडश । आहुतिद्रव्यपरिमाणं च कात्यायनः—
पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका
वसादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥ इति ।

दैव तीर्थमङ्गुल्यग्रम् । तथा च याज्ञवल्क्यः-
कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ इति ।

मध्ये आग्नेयम् इति पञ्चमं तीर्थं हारीतेनोक्तं तस्य वि-नियोगः प्रतिग्रहे-'प्रतिग्रहमाग्नेयेन गृह्णीयात्' इति ।

भविष्ये—
आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुवेणाधोमुखेन च ।
हुवेत् तिलाद्याहुतीश्च दैवेनोत्तानपाणिना इति ।

होमकाले होमक्रियाबहिर्भूतशब्दाभिलापो न कार्यः । तथा च मनुः—
स्नातश्च वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु ॥ इति ।

होमावसरे वह्नेर्जिह्वादिकं ध्येयम् । तदुक्तं गृह्यसंग्रहे—
सप्तजिह्वा भवन्त्येता हुताशनमुखोद्गताः ।
याभिर्हव्यं सदाऽश्नन्ति हुतं सम्यक् द्विजोत्तमैः ॥
पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ।
सप्तजिह्वाप्रमाणं तु प्रादेशं परिकीर्तितम् ॥

मयाणं चतुरस्रं च वर्तुलं मुखमण्डलम् ।
कराळी धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता ॥
सुवर्णा पद्मरागा च सप्तैताः परिकीर्तिताः ।
कराळीं राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा ॥
श्वेतां नागाः अश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा ।
महालोहितां गन्धर्वाः सुवर्णां च यमास्तथा ॥
पद्मरागां तथा देवाः ख्याता जिह्वा हुताशने ।
तस्यां तु होमयेन्नित्यं सुसमिद्धे हुताशने ॥
एताश्चोक्ताः समासेन ज्ञातव्यास्तु द्विजोत्तमैः । इति ।

करालीमित्यादौ द्वितीया तृतीयार्थे । राक्षसाश्नन्तीत्यत्र संधिरार्षः ।

परशुरामकारियायां तु—

हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा तदनु सुप्रभा ।
बहुरूपाऽतिरिक्ता च वह्निजिह्वाश्च सप्त च ॥

इति सप्तजिह्वा उक्ताः । जिह्वानां स्थानादिकं तत्र स्पष्टम् ।

ततः पूर्णाहुतिहोमः । तत्र शौनकः—

अथ पूर्णाहुतिं दद्यात् गन्धपुष्पफलान्विताम् ।
साक्षतामूर्ध्वकायश्च समपाच्छक्रादिङ्मुखः ॥

ऊर्ध्वकायः–तिष्ठन् । समपात्–समपादः ।

आग्निपुराणे—

मूर्धानंदिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया ।
दद्यादुत्थाय पूर्णां तु नोपविश्य कदाचन ॥ इति ।

एतेन परिभाषाबळादासीनेन होमोऽयं कार्य इति परास्तम् । सकलदेशीयाचाराविरोधाच्च । परशुरामकारिकायां तु—

केचिदुत्थाय कुर्वन्ति कात्यायनमतं न तत् ।
तस्मादध्वर्युणा कार्या पूर्णाऽऽसीनेन सर्वथा ॥

इत्युक्तम् ।

कात्यायनः—

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा सर्वमन्त्रसमन्विताम् ।
गां दद्यात् यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे चाम्बरी तथा ॥

गोभिलीये—

पूर्णाहुतिं च मूर्द्धानन्दिव इत्यभिपातयेत् ॥ इति ।

बायवीयसंहितायां—

ततो होमावशिष्टेन घृतेनापूर्य वै स्रुचम् ॥
निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्रुवेणाधोमुखेन ताम् ॥
सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाञ्जलिनोत्थितः ।
वौषडन्तेन जुहुयात् धारां जवसमन्विताम् ॥ इति ।

ततो वसुभ्यः स्वाहेति अविच्छिन्नां घृतधारां दद्यात् ।

तदुक्तं गृह्यसंग्रहे—

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आज्यधारामविच्छिन्नां पातयेदनलोपरि ॥ इति ।

ततः स्रुवलग्नसघृतभस्मना त्र्यायुषकरणम् । तत्र च—

ततोऽनामिकया कुर्यात् बिन्दुं सघृतभस्मना ।
हृद्यंसयोर्ललाटे च त्र्यायुषेति पदैः क्रमात् ॥

इति वचनं प्रमाणयन्ति शिष्टाः । पदैः—पादैः ।

यो यत्र विहितोऽग्निः तं ज्ञात्वा ध्यात्वा आवाह्य पूजयित्वा होतव्यम । तथा च शुभकर्मनिर्णये—

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः ।
न हुतं न च संस्कारो न स कर्मफलं लभेत् ॥
ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत् ।
ऐहिकामुष्मिकैः कामैः सारथिस्तस्य पावकः ॥
आहूयैव तु होतव्यं यो यत्र विहितो भवेत् ॥ इति ।

एवं च स्थापनावसरे सर्वत्र—

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानाग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

इति विश्वरूप एव अग्निर्ध्यातव्यः । ततो यस्मिन्कर्मणि योऽग्निरुक्तः स चिन्तनीयः, ततश्च तमग्निमावाह्य स्थापयित्वा होतव्यमिति ॥

विधानपारिजाते अग्निनामानि--

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥
पुंसवे चमसो नाम सीमन्ते मङ्गलाभिधः ।
प्रगल्भो जातसंस्कारे शोभनः शुभकर्मसु ॥
पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
गोदाने सूर्यनामा स्याद्विवाहे योजकः स्मृतः ।
वैश्वानरो विसर्गे स्यात् शान्तिके वरदः स्मृतः ।
चतुर्थीकर्माणि शिखी धृतिरग्निस्तथा परे ।
आवसथ्यस्तथाऽऽधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
ब्रह्माग्निर्गार्हपत्यः स्यात् दक्षिणाग्निस्तथेश्वरः ।
विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रेत्रयोऽग्नयः ॥
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञेषु साहसः ।
देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ॥
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ।
एके घृतार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥
रुद्रादौ तु (पूर्णाहुतौ) मृडो नाम पौष्टिके बलवर्द्धनः ।
मृतदाहे तु क्रव्यादः क्रोधाग्निश्चाभिचारिके ॥
वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ।

ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समारभेत् ॥ इति।

सर्वेषां संस्काराणामन्ते ब्राह्मणभोजनं च कार्यम्।

तथाचोक्तं यज्ञपार्श्वे—

गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद्दश।

शतं विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ ॥ इति।

ब्राह्मणभोजनस्य आशीर्वादोपलक्षकत्वात्कर्मसमाप्त्यनन्तरमाशीर्वचनं च ग्राह्यम्। तदुक्तं सङ्ग्रहे—

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राशिषमनुत्तमाम्।

दद्युर्विप्राः स्वशाखोक्ताम् आदौ तत्कर्मशाखिनः ॥ इति।

आदौ तत्कर्मशाखिन इत्यनेन ऋग्वेदस्यैव पूर्वं पाठ इति भ्रान्तानामुक्तिः परास्ता।

अथ सकलविवाहादिमङ्गलकर्मसाधारणी शिष्टाचारप्राप्ता इतिकर्तव्यता।

कर्मादौ मन्त्रसंयुक्तं मङ्गलस्नानमाचरेत्।

दिव्याभरणवासोभिरलंकृत्य ततः शुचिः ॥

विवाहादिदिने प्राप्ते तत्कर्त्रा भार्यया सह।

कुलदेवादिसंप्रीत्यै ब्राह्मणांश्च सुवासिनीः ॥

स्नापयित्वा सकन्येन स्नातव्यं ससुतेन च।

परिधायाहतं वस्त्रं द्विपटीं च स्त्र्यपि द्वयम् ॥ इति।

वसिष्ठसंहितायां—

नरकाख्यां चतुर्दश्यां विवाहादिमहोत्सवे।

तथा संवत्सरस्यादौ सूतकान्ते शिरोरुजि ॥

श्रावण्यां बलिराज्ये च वसन्तस्यादये तथा।

तैलाभ्यङ्गो न दुष्येत संक्रान्तिग्रहणादिषु ॥ इति।

कार्पासे अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधायेति सूत्रान्तरम्।

याज्ञवल्क्यः—

नीलीरक्तं च यद्वस्त्रं दूरतः परिवर्जयेत् ।
द्रव्यान्तरयुता नीली न दुष्यति कदाचन ॥
केवलं पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ।
स्त्रिया वस्त्रं सदा स्यात्त्वमन्यवस्त्रं विवर्जयेत् ॥
अधौतं क्षारधौतं च पूर्वेद्युर्धृतमेवच ।
त्रयमेतदसकक्षद्धे सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥

गौतमः—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत, श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
न कुर्याद्देवकार्याणि दानं होमं जपं तथा ॥

मनुः—

खण्डवस्त्रावृतश्चैव वस्त्रार्धालम्बितस्तथा ।
उत्तरीयव्यपेतश्च तत्कृतं निष्फलं भवेत् ॥

विधानपारिजाते—

एकवस्त्रा तु या नारी मुक्तकेशा व्यवस्थिता ।
न साऽधिकारिणी ज्ञेया श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

आचमनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः ।
उपवेशनं च वस्त्राच्छादिते पीठे एव कार्यम् ।
स्नात्वा चैव शुचौ देशे पीठे यज्ञियदारुजे ।
वस्त्राच्छन्ने उपासीत अभावे कुशविस्तृते ॥

पत्नीकुमारोपवेशनं प्रयोगपारिजाते—

संस्कार्यः पुरुषो वाऽपि स्त्री वा दक्षिणतः सदा ।
संस्कारकर्ता सर्वत्र तिष्ठेदुत्तरतः सदा ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

जातके नामके चैव ह्यन्नप्राशनकर्मणि ।
तथा निष्क्रमणे चैव पत्नीपुत्रं च दक्षिणे ॥
गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा ।
वधूप्रवेशने चैव पुनः संधान एव च ॥
प्रदाने मधुपर्कस्य कन्यादाने तथैव च ।
कर्मस्वेतेषु वै भार्या दक्षिणे तूपवेशयेत् ॥

स्मृतिसंग्रहे—

व्रतबन्धे विवाहे च चतुर्थ्यां सहभोजने ।
व्रते दाने मखे श्राद्धे पत्नी तिष्ठति दक्षिणे ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

आशीर्वादेऽभिषेके च पादप्रक्षालने तथा ।
शयने भोजने चैव पत्नी तूत्तरतो भवेत् ॥

अनन्तपाठककारिकायां—

गणाधिपं गुरुं स्मृत्वा कुलपूजितदेवताम् ।
इष्टमन्यत्ततो देशकालौ स्मृत्वैकमानसः ॥
कर्म कुर्यादिति शेषः । विधानपारिजाते-
मासपक्षतिथीनां च निमित्तस्य च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

इत्यादि निरूपितं सर्वकर्मसाधारणपरिभाषायां तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

गणपतिपूजनं पद्मपुराणे—

नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यत्सुरोत्तम ।
तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमाकस्मिकमिदं तव ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

ढुण्ढिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शङ्करस्य च ।
तस्य पूजनमात्रेण त्रयोऽपि वरदाः सदा ॥

त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । रुद्रकल्पद्रुमे—

गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सदैव हि ।
सर्वैरपि महाविघ्ननाशकोऽन्यो न विद्यते ॥

बह्वृचपरिशिष्टे—

आदौ विनायकः पूज्या ह्यन्ते च कुलदेवता । इति ।

लिङ्गपुराणे च—

सर्वकामसमृद्ध्यर्थमादौ पूज्यो विनायकः । इति ।

पूजाप्रकारश्च रुद्रपद्धतौ—

गणेशं पूजयेत् पूर्वं निर्विघ्नार्थं स्वकर्मणः ।
पट्टे वा मृन्मये पीठे रक्तवस्त्रेऽरुणाक्षतैः ॥
कार्यमष्टदलं पद्मं तस्योपरि गणेश्वरम् ।
गणानान्त्वेति संस्थाप्य पूजयेत्तदनन्तरम् ॥

गणानां त्वेति मन्त्रेण पूजयेदित्यन्वयः ।

नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ।
न दूर्वया यजेद् दुर्गां न शम्भुं शङ्खवारिणा ॥

इति सिद्धान्तसङ्ग्रहोक्त्या गणेशं तुलस्या नार्चयेत् ।

गणानां त्वेति मन्त्रस्य समाप्तिस्तु कण्डिकासमाप्त्या ज्ञेया । सर्वत्र स्मार्तकर्मणि मन्त्रावसानबोधकप्रमाणाभावे मन्त्रस्य कण्डिकान्तत्वात् । उक्तं च रेणुककारिकायां—

गृह्यकर्मणि ये मन्त्रा ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः ।
किञ्च मध्यमवृत्त्या ते न द्रुता न विलम्बिताः ॥ इति ।

रुद्रकल्पद्रुमे-मत्स्यपुराणे—

उपचारैः ससिन्दूरैश्चन्दनै रक्तचन्दनैः ।
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैराच्छादनसुशोभनैः ॥
इति पञ्चोपचारैश्च यन्मया पूजनं कृतम् ।
प्रारब्धकर्मसिद्ध्यर्थं देवाय कल्पयामि तत ॥

षोडशोपचारपूजनं विष्णुपुराणे—

पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं तदनन्तरम् ।
ततश्च पाद्यमर्घ्यं च ततस्त्वाचमनीयकम् ॥
स्नानं वस्त्रं चोपवीतं ततो गन्धादिचन्दनम् ।
पुष्पं धूपं च दीपं च नैवेद्यं तदनन्तरम् ।
ततो देयः प्रणामश्च ततो देया प्रदक्षिणा ।
विसर्जनं ततो दद्यात् उपचारास्तु षोडश ॥

वैद्यनाथरुद्रपद्धतौ—

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

शातातपः शुभकर्मनिर्णये—

आदौ नवग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् ।
नवग्रहानर्चने तु न सिद्धिर्विधिचोदिता ॥

तत्रैव कालिकापुराणे—

यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं नरैः ।
अर्घपात्रास्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् ॥

पितृभक्तितरङ्गिण्यां वाचस्पतिमिश्राः—

आदौ प्रधानसंकल्पः ततः पुण्याहवाचनम् ।
मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

मातृपूजनं विष्णुपुराणे—

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।
तस्य क्रोधसमायुक्ता हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

परिशिष्टे—

यत्रयत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः । इति ।

शातातपः—

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म कुर्याच्च वैदिकम् ।

तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । इति ।

नचास्माद्वचनात् मातृपूजनस्य श्राद्धाङ्गत्वं शङ्क्यम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

इति कात्यायनेन साक्षात्कर्मान्वयोक्तेः । अत एव श्राद्धसंकल्पात्पृथगेवास्याः सङ्कल्पः आचारप्रमाणकः । अत एव श्राद्धरहितेष्वपि एतासां पूजनं दृश्यते वर्षवृद्ध्यादिकर्मसु । श्राद्धस्य च कर्माङ्गतायां मानं—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इति विष्णुपुराणीयं वचनम् । छन्दोगपरिशिष्टे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः तथाऽऽत्मकुलदेवता ।

गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥ इति ।

अत्र अन्ते श्रुतमपि गणपतिपूजनमादौ कार्यम् ।

आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवता ।

इति स्मृतिकौस्तुभे बह्वृचपरिशिष्टात् । इदं च गणपतिपूजनं मातृपूजनाङ्गम् । मातरः सगणाधिपा इत्यनेनोक्तत्वात् । अत एव कर्मारम्भे निर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं पृथक् कार्यम् । तस्य पुरुषार्थत्वेन मातृपूजाङ्गभूतस्य च कर्मार्थत्वेन तयोर्भेदात् । अत एव तन्त्रेणापि न तयोरनुष्ठानम् ।

सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृह्योक्तं विधीयते ।

स्वगृह्योक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वेच्छया भवेत् ॥

इति वचनात् वाजसनेयिनां स्वगृह्येषु पूजाविधेरनुक्तत्वात् इच्छया ग्रहणं प्राप्तं तथापि छन्दोगपरिशिष्टोक्ता एव मातरः

पूज्याः । सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृकत्वात्, पारस्करमतस्याश्रय-णीयत्वाच्च । तथाच स्मृतिसंग्रहे—

न गृह्येषु स्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते ।
कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्करमुनीरितम् ॥ इति ।

मातृपूजाप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु ।
अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ इति ।

अत्र प्रत्येकं मातॄणां देवतात्वमिति सिद्धान्तः । तथा च प्रत्येकं पृथक् पृथक् प्रतिष्ठां विधाय ओंकारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन स्वस्वनाम्ना गौर्यादयो मातरः गन्धादिभिरर्चनीयाः । अर्चनं च पदार्थानुसमयेनैव आसां कर्तव्यमिति रुद्रपद्धतौ नारायणभट्टाः । ग्रहपूजाऽपि पदार्थानुसमयेनैवेति शान्तिमयूखे । पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषाम् एकैकपदार्थसमर्पणानन्तरं पदार्थान्तरार्पणं, नतु सर्वपदार्थार्पणम् एकस्य कृत्वा अन्यस्य कर्तव्यम् । स्पष्टं चेदं गदाधरकृते श्राद्धसूत्रभाष्ये द्वितीयकण्डिकाव्याख्याने । अत्र चतुर्दशत्वषोडशत्वपक्षौ शाखाभेदेन व्यवस्थितौ । षोडशत्वपक्ष एव बहुसम्मतः । मातृपूजनं कृत्वा वसोर्धाराः पञ्च सप्त वा घृतेन कुर्यात् । रुद्रयामलादौ तथैवाभिधानात् । छन्दोगपरिशिष्टे पूजामुक्त्वा—

कुड्यलग्ना वसोर्धाराः पञ्च धारा घृतेन तु ।
कारयेत्सप्त धारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ॥

वसोः पवित्रमसीतिमन्त्रेण—इत्यभिधानाच्च । वसोर्धारादेवानां पूजनं च पञ्चोपचारैः कुर्यात् । अत्र बहवो देशाचारा दृश्यन्ते तद् यथादेशाचारमनुष्ठेयम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

विष्णुपुराणे—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखान्पितॄनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृही ॥ इति ।

सर्वकर्मादौ श्राद्धे प्राप्तेऽपवादमाह कात्यायनः—

अप्रकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ इति ।

यानि कर्माणि श्रावणाग्रयणादीनि वारंवारं क्रियन्ते तेषु-प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजाऽऽभ्युदयिके, न तु प्रतिप्रयोगमित्यर्थः। इदमाभ्युदयिकश्राद्धम् एकस्थाने कर्मसंस्कारेषु एककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वादौ सकृदेव कार्यम्, न तु प्रतिसंस्कारमावृत्त्या। यथा दैवादकृतजातकर्मादिकस्य उपनयनकाले जातकर्माद्यनुष्ठाने, देशान्तरगतस्य मृतबुद्ध्या कृतौर्ध्वदैहिकस्य आगतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने, कर्मनाशाजलस्पर्शादीनां प्रायश्चित्ततया पुनः संस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने वा। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धम् आदौ न पृथगादिषु ॥

तेषां क्रियमाणानां कर्मणामादिषु पृथक् भिन्नतया मातृपूजनं श्राद्धं च न कार्यमित्यर्थः। नान्दीश्राद्धविधिश्च नवकण्डिकासूत्रे कात्यायनीये—षष्ठ्यां कण्डिकायाम्—

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पूर्वाह्णे, पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवो दर्भाः, यवैस्तिलार्थाः, संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसंपन्नमितीतरे ब्रूयुः, दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितॄन् आवाहयिष्ये इति पृच्छति, आवाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति, अक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्

पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः मातामहाः प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति, न स्वधां प्रयुञ्जीत, युग्मानाशयेदत्र ॥

अत्र प्रदक्षिणमुपचार इत्यनेन सकलदैवधर्मोपलक्षणात् प्राक्संस्थत्वोदक्संस्थत्वोपवीतित्वप्राङ्मुखोदङ्मुखत्वदक्षिणजानुनिपातित्वदेवतीर्थत्वादिः दैवधर्मः सर्वोऽत्र भवति ।

हेमाद्रौ शातातपः—

कर्तव्यं चाभ्युदयिकश्राद्धमभ्युदयार्थिना ।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥
पितॄणां रूपमास्थाय देवा अन्नं समश्नते ।
तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिकाले तु नित्यदा ॥
यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितॄनपि । इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितॄन्परिचरन्नपि ॥
निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद् भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥ इति ।

अत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः । 'नान्दीश्राद्धे सत्यवसू' इति वचनात् ।

अत्र नवदैवत्यं श्राद्धं बहुषु स्मृतिषूपलभ्यते । कात्यायनश्राद्धकल्पे स्वधावचने षण्णामेवोल्लेखात् मातॄणामनुल्लेखात् कातीयानां षड्दैवतमेवेति केचित् । अत एव—

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं सङ्गच्छते ।

अन्ये तु पूर्वोक्तं वचनं कोकिलमताभिप्रायेण, तेषां मातृ-

मातामहपार्णयोः पृथगभावात् । अन्येषां नवदैवतमेव बहुषु स्मृतिषु तथैवोपलम्भादित्याहुः ।

कात्यायनानां सूत्रे परिशिष्टे च तथोपलम्भात् तेषां गोभिलीयानां च षड्दैवतम् अन्येषां नवदैवतम् । छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य कोकिलमतानुसार्यभिप्रायकत्वे स्वधावाचनसूत्रे मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्य इत्युल्लेखो नोपपद्यते तेषां मते वृद्धप्रमातामहस्य श्राद्धदेवतात्वाभावात् इति संस्कारगणपतौ ।

तत्परिशिष्टस्य कात्यायनकृतत्वेऽपि छन्दोगानुद्दिश्यैव करणात् छन्दोगानां षड्दैवतमन्येषां नवदैवतमेवेति स्वारसिकोऽर्थः । षड्भ्य इति वचनं मात्रादेरप्युपलक्षणमिति कल्पतरुः । जीवन्मात्रादित्रिकपरमिति श्राद्धकल्पः ।

वस्तुतस्तु षड्भ्यः पितृभ्य इत्यस्य शातातपादिवचनैकवाक्यतालाघवात् आनन्तर्यमात्रविधायकत्वात् न संख्यायां तात्पर्यम् इति न कोऽपि विरोधशङ्कावकाशः इति निष्कण्टकः पन्थाः ।

"पूर्वाह्णे" इत्यनेनापराह्णनिषेधः । "पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः" इत्यनेन अश्नत्सु ब्राह्मणेषु उदीरतामवर इत्यादिः यः पितृजप उक्तः स प्रतिषिध्यते न त्वायन्तुन इत्यादिः । पित्र्यमन्त्र इतिसंज्ञाशब्दत्वात् , अस्य चावाहनार्थत्वात् । तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीत्यूहः कार्यः ।

तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् ।
स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥
पितॄनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

इत्याश्वलायनवचनात् । न स्वधां प्रयुञ्जीतेतिनिषेधः स्वायत्तवाक्ये, न तु वैदिकमन्त्रादावपि । अन्यथा स्वधास्थेति मन्त्रभागे स्वाहास्थेतिपदोहः स्यात् । नचेष्टापत्तिः, शिष्टाचारविरो-

धात्-इति वाचस्पतिमिश्रादयः ।

पुराणसमुच्चये—

न स्वधाशर्मवर्मेति पितृनाम न चोच्चरेत् ।
न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः ॥
न तिलैर्नापसव्येन पित्र्यमन्त्रविवर्जितम् ।
अस्मच्छब्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे क्वचित् ॥ इति ।

अत्र "पितृनाम न चोच्चरेत्-" "अस्मच्छब्दं न कुर्वीत" इति-शाखान्तरविषयं, स्वशाखायां न स्वधां प्रयुञ्जीतेति स्वधाशब्दमात्रनिषेधस्योपलम्भात् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ।

इति नान्दीश्राद्धे गोत्रनामोच्चारणस्य छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन स्पष्टं विधानाच्च । गोत्रादिनिषेधानामन्यशाखीयविषयत्वादेव सम्बन्धनिषेधोऽपि तद्विषय एव । तस्मात् कात्यायनमतानुसारिणां नान्दीश्राद्धे सम्बन्धादिकथनं भवत्येवेति मदाधरादयः । अत एव मदनरत्ने दानखण्डे टोडरमिश्रपद्धतौ च आभ्युदयिकश्राद्धे सर्वत्र गोत्रशर्मशब्दनाम्नामुच्चारणं लिखितम् । सम्बन्धाद्युच्चारणे क्रमनियममाह हेमाद्रौ भृगुः-

गोत्रसम्बन्धनामानि पितृकर्माणि कीर्तयेत् ।

तत्रैव व्यासः—

गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄणामनुकीर्तयन् ।
एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः । इति ।

अन्यादृशक्रमः शाखान्तरविषयः । माध्यंदिनादीनां याज्ञवल्क्योक्तक्रमस्यैवोपादातुमुचितत्वात् । तस्य च तेषां गुरुत्वात् । सङ्कल्पादौ विशेषः—

शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् ।
न षष्ठ्या न चतुर्थ्या वा संबुद्ध्या वा कदाचन ॥

कात्यायनः—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतः स्थितान् ।
उपवेश्य कुशान् दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥

तथाचात्र श्राद्धदिने प्रातरेवामन्त्रणं न तु विकृतिन्याय-प्राप्तपाक्षिकपूर्वदिने । वैकृतविशेषविधेरधिकबलत्वात् । पिण्डदानं त्वत्र प्राङ्मुख एव कुर्यात् ।

संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्तथा ।

इति वचनात् ।

अत्र मात्रादिपिण्डानां दक्षिणे पित्रादिपिण्डा देयाः, तद्दक्षिणे मातामहादिपिण्डाः, "प्रदक्षिणमुपचारः" इति कात्यायनसूत्रादेः प्रादक्षिण्येनैव पिण्डानां दानसिद्धेरिति केचित् । तन्न ।

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥
द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु तेषामेवहि वामतः ॥

इति **परिशिष्टे** विशेषस्मृतेः तेषां पित्राद्यवनेजनस्थानानां वामत उत्तरतः मातामहाद्यवनेजनस्थाने सिद्धे "यथाऽवनिक्तं पिण्डान् ददाति" इति वचनात् तत्रैव पिण्डदाने प्रवामत्वस्यैव सिद्धेः । एवं च मात्रादिपिण्डापेक्षया पितृपिण्डानामपि प्रवामतैव । एकत्र निर्णीत इति न्यायात् । नच प्रत्यङ्मुखोपविष्टानां पितॄणां तद्ब्राह्मणानां वा वामत इत्येव परिशिष्टवचनार्थः, तेन प्रादक्षिण्यलाभ एवेति वाच्यम् । तेषामित्यनेन पूर्वप्रक्रान्तानाम् आस्तरणकुशानामवनेजनस्थानानां वा प्रत्यवमर्शौचित्यात् । किंच प्रत्यङ्मुखतायां प्रमाणाभावात् प्राङ्मुखेषूदङ्मुखो दद्यात्

उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वेत्येव श्रुतेरिति । अत्र मात्रादीनां नवानामपि नान्दीमुखत्वविशिष्टानां देवतात्वमिति सर्वत्र त्यागवाक्ये नान्दीमुखपदं प्रक्षिप्य प्रयोगः कर्तव्यः । अन्यत्र तु आवाहनस्वधावाचनादिविशेषोपदेशस्थले विशेषोपदेशादेव ।

मात्रादिषु नान्दीमुखशब्दः ङीषन्तः प्रयोक्तव्य इति हेमाद्र्यादिनिबन्धेषु । टाबन्तः प्रयोक्तव्य इति स्मृतिकौस्तुभादिषु । उभयविधोऽपि प्रयोगः साधुरेव । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । न च नखमुखात्संज्ञायामिति निषेधः शङ्क्यः । सङ्केतस्यानादित्वेन आधुनिकसङ्केतत्वरूपसंज्ञात्वाभावेन विश्वेषां देवानामित्यादौ संज्ञात्वप्रयुक्तसर्वनामत्वनिषेधाभाववत् अत्रापि तदप्रवृत्तेः ।

यत्तु—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
वाक्यमुच्चारयेद्धीमान् अन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

इति वचनात् कन्यादानवाक्यस्य यथा प्रपितामहपूर्वकत्वं तथा नान्दीमुखश्राद्धेऽपि प्रपितामहपूर्वकत्वमिति कश्चित् , तन्न । प्रकृतवचनस्थनान्दीमुखपदस्य विवाहविशेषणत्वेनोपपत्तेः । चकारस्य च पूर्वोक्तसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपन्नत्वात् । तेन नान्दीमुखे विवाहे यद् दानवाक्यम् , अर्थात् कन्यायाः, तत् कन्यायाः प्रपितामहपूर्वकं कार्यम् । 'पैतापौत्रीमुपक्रामेत्' इति वचनात् । आभ्युदयिकश्राद्धसूत्रे-"नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः" इति पितृपूर्वकत्वस्यैवोल्लेखाच्च । तस्मात् नान्दीमुखश्राद्धे न प्रपितामहपूर्वकत्वोल्लेखो युक्त इति । इदं च नान्दीमुखश्राद्धं पिण्डरहितमपि कर्तुमर्हति । तदाह मार्कण्डेयपुराणे-

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद् विचक्षणः ।
वृद्धिश्राद्धे कुलाचारदेशकालाद्यपेक्ष्य हि ॥

परंत्वस्मिन्कल्पे आवाहनादिनिवृत्तिरपि । तदुक्तम्—

अग्नौकरणमर्घ्यं च आवाहनावनेजनम् ।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥ इति ।

इदं च श्राद्धं कचिदङ्गम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमिष्यते ॥ इति ।

पुत्रजन्मादौ नैमित्तिकम्,

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।
पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवचनात् । एतच्चोपलक्षणं, पुत्रविवाहादावपि तद् नैमित्तिकमेव । निमित्तसप्तमीश्रवणात् । नवगृहप्रवेशादौ च, "नालौकिकं लौकिककर्माङ्गम्" इति न्यायात् । एवञ्च पितरि देशान्तरस्थे जीवति मृते वा आभ्युदयिकं विना पुत्रविवाहे नाङ्गवैगुण्यम् । न वा पितुर्नैमित्तिकाकरणेन प्रत्यवायः, निमित्ताज्ञानेनानधिकारात् ।

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति शातातपवाक्ये पितृपदं श्राद्धार्हपितृपरम्, न तु सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वपितृपरम् । कर्त्रन्तरेण संस्कार्यपितामहादिश्राद्धाकरणप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । सकलशिष्टाचारविरोधात् । "तस्याभावे तु तत्क्रमात्" इति विधिविरोधाच्च । उक्तशातातपवाक्ये कर्मपदं यत्राभ्युदयिकं निषिद्धं तदतिरिक्तवैदिककर्मपरम् ।

अथ नान्दीश्राद्धे कर्तृनिर्णयः ।

प्रयोगरत्ने—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणि ।
पिण्डान् ओद्वहनात् तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥इति ।

सुतसंस्कारेति सुतासुतपदयोर्विगृहीतयोः "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषेण प्रयोगः, आउद्वहनादित्याङ् अभिविधौ । कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यनेनैकवाक्यत्वात् । तेन आ उद्वहनात् विवाहपर्यन्तम् अपत्यसंस्कारजनककर्मणि जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनविवाहरूपे पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् दद्यात् आभ्युदयिकश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । अङ्गमुखेन प्रधानविधेरेकवाक्यताऽबाधात् । अन्यथा पिण्डदानमात्रापत्तिः । पुत्रस्य प्रथमविवाह एव आभ्युदयिकश्राद्धं पित्रा कार्यम् । संस्कारके कर्मणि तद्विधानात् । द्वितीयादेश्च तदजनकत्वात् । संस्कारवति सजातीयसंस्कारानुत्पत्तेः । अत एव पुत्रस्य द्वितीयविवाहादौ न पितुः नान्दीश्राद्धानुष्ठानम् । अत्र *तेषां संस्कार्यपितुः पितॄणां, *तस्याभावे संस्कार्यपितुरभावे, *तत्क्रमात् संस्कार्यपितरमादाय क्रमः तत्क्रमः तस्मात् । तथा च योऽन्यः संस्कारकर्ता स संस्कर्तव्यमाणवकादि । पितृपितामहप्रपितामहानां तत्पितृ मातामहादीनां च श्राद्धं कुर्यात् इति समुदायार्थः संपद्यते । पितुरधिकस्यानुप्रवेशो अर्थाद् वृद्धप्रपितामहस्य त्याग इति संप्रदायः । अत एव 'पितृहीनस्य यो नामादिकर्ता स तदीयपितरमारभ्य आभ्युदयिकं कुर्यात्' इति तत्र तत्र व्याख्यातम् ।

नवीनास्तु—*तस्य संस्कार्यपितुः अभावे *तेषां संस्कार्यपितुः पितॄणामेव प्रकृततया प्रत्यवमर्शे तत्पितुः पितॄणाम् अर्थे दाने प्राप्ते संस्कार्यपितृक्रमस्यार्थत एव लाभे तत्क्रमादित्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्पदेन प्रस्तुतस्य सुतस्य प्रत्यवमर्शे तत्क्रमादित्यस्य संस्कार्यक्रमादित्यर्थो लभ्यते । तेन संस्कारणीयो यथा

करोति तथा पितुरभावे पित्रन्यः संस्कर्ता कुर्यादित्यर्थः । तथा च संस्करणीयपित्रादीनां तन्मातामहादीनां तन्मातृपितामह्या-दीनां च श्राद्धं पित्रन्यः कुर्यादिति पर्यवसितोऽर्थः इत्याहुः ।

अत्र पूर्वमतमेव समीचीनम् । तथाहि—संस्करणीयपितुरन्त-र्भावबलेन संस्करणीयवृद्धप्रपितामहस्य अर्थतस्त्यागात् सर्वनाम्नः प्रस्तुतप्रत्यवमर्शकतया तेषामित्यनेन पूर्वप्राप्तानां षण्णां मध्ये पञ्चानूद्य स्वपितृभ्य इत्यनेन अप्राप्तस्य संस्करणीयपितुः तत्क्र-मादित्यनेन श्राद्धदेवतात्वं विधीयत इति युज्यते । नचैवं नवी-नमते संभवति । संस्करणीयक्रमे पूर्वप्राप्तानां षण्णां मध्ये सं-स्करणीयपितामहप्रपितामहयोरेवानूद्यतया बहुवचनानुपपत्तेः । नच तेषामित्यनेन संस्कार्यपितॄणामेव परामर्शः । अप्रस्तुतत्वात् । तस्मात् तं संस्कार्यपितरमादाय क्रमस्तत्क्रम इति व्याख्यानमेव रमणीयम् । अन्यथा तत्पदेनोपसर्जनपरामर्शापत्तिः । पितृपरा-मर्शे तु न तथा । स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यत्र पितुरनुपस-र्जनत्वात् । नचानुवादापत्तिः । अप्राप्तसंस्करणीयपितृविधाय-कत्वात् । प्राप्तभागस्य तदुपकारकत्वेनोपदेशात् । 'भूतभव्यस-माहारे भूतंभव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् । किञ्च—तदभावे इत्यत्र पितुरेव परामर्श इत्यविवाद एव । एवञ्चाव्यवहितोच्च-रिततत्पदेनापि स एव परामृश्यते अत्यन्तसन्निधेरिति ।

पितरि जीवति अन्यः संस्कर्ता संस्करणीयपितृक्रमेणैव श्राद्धं कुर्यात् ।

> अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
> पिता कुर्याद्यदन्यो वा तस्याभावे च तत्क्रमात् ॥

इतिवचनात् वाकारस्वरसात्तस्य पितृवत्कर्तव्यत्वप्रतीतेः । तस्याभावे तस्य पितुः सुतसंस्कर्तृत्वाभावे, न तु मरणे । नाना-निबन्धविरोधात् , आकाङ्क्षानुरोधाच्च । आभ्युदयिकश्राद्धेऽकृत-

सपिण्डनो नाधिकारी । तदुक्तम्—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा पश्चादभ्युदयं चरेत् ॥ इति ।

जीवत्पितृकोऽपि सुतसंस्कारादावाभ्युदयिकं पितुर्मात्रादिभ्यः कुर्यात् । सङ्ग्रहे—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ इति ।

संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः । अत्र वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदात् "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादाविव वृद्धितीर्थादिपदैः जीवत्पित्रधिकारिकं श्राद्धमात्रं लक्ष्यते।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः । इति ।

विष्णुः—"पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् , पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः, (कुर्यात् तेषां कुर्यात्) पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्" ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु "जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् , तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात् , पित्रोर्जीवतोः मातामहस्यैव कुर्यात् , त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात्" इत्युक्तम् । यत्तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनं तत् जीवत्पित्रादित्रिकं यस्य तत्कर्तृकतीर्थश्राद्धविषयम् । श्राद्धमित्ति सामान्येनैवोपक्रमात् । एवमेव रुद्रकल्पद्रुमे कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च व्यवस्थापितम् । स्वोद्वाहादिनिमित्तकवृद्धिश्राद्धे तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति वृद्धप्रपितामहादिभ्यो दद्यात् ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदा ।

इति निगमोक्तेः ।

जीवन्मातृकस्य च न मातृपार्वणम् , जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणम् । द्वारलोपात् । अत्र च "जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात्, पित्रोर्जीवतोः, मातामहस्यैव कुर्यात्" इत्याश्वलायनवाक्येन "न जीवन्तमतिक्रम्य प्रेतेभ्यो ददातीति इति श्रुतेः" इति कात्यायनसूत्रस्यैकवाक्यतया सुतसंस्कारेषु वर्गीयाद्यजीवने तद्वर्गं परित्यज्यैव नान्दीश्राद्धं जीवत्पितृकेण कार्यम् , नतु "येभ्य एव पिता दद्यात्" इतिवचनानुसारेण पितुः पित्रादीनामपि श्राद्धं कार्यम् । एतेन पितुः पित्रादिश्राद्धेन सह स्वमात्रादिश्राद्धं वदन्तः परास्ताः । अत एव—

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।
जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं तु वर्गं परित्यजेत् ॥

इति वचनमपि सङ्गच्छते ।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मणआयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रपरिशिष्टमुदाहृत्य—

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ।

इत्येतत्समानार्था "पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात्" इत्यादिका विष्णुस्मृतिरुदाहृता स्वोद्वाहादिनिमित्तकनान्दीश्राद्धविषयेति न विरोधः । वर्गत्रयाद्यजीवने तु सुतसंस्कारेषु "त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात्" इति आश्वलायनोक्त्या नैव श्राद्धं कुर्यात् इति न सुतसंस्कारेषु येभ्य एव पिता दद्यात् इत्यस्य स्वीकारापत्तिः । विस्तरस्तु रुद्रकल्पद्रुमे द्रष्टव्यः । धर्मसिन्धुकारोऽपि इत्थमेव वचनानां व्यवस्थामभिप्रेत्य येभ्य एव पिता दद्यादिति पक्षस्य वर्गाद्यजीवने तत्पार्वणलोपपक्षस्य च द्वितीयविवाहादिस्वसंस्कार-

सुतसंस्कारभेदेन व्यवस्थामङ्गीचकार । पक्षद्वयस्यैच्छिकत्वं च केचित्तु इत्यादिना प्रतिपादयामास । येभ्य एव पिता दद्यादि-ति पक्षमेव सर्वत्राङ्गीकृत्य तत्र च स्वेन पित्रा वा श्राद्धकरणे पितॄणां समानत्वात् पितरि जीवति सुतसंस्कारेषु द्वितीयविवाहा-दिस्वसंस्कारेषु च सर्वत्र पित्रैव नान्दीश्राद्धं कर्तव्यं समाचारात् इति वदन्ति । सर्वत्र येभ्य एवेति पक्षस्य स्वीकारेऽपि नान्दी-श्राद्धं स्वेनैवानुष्ठेयम् , वचनेन तथैव बोधनादिति युक्तं पश्यामः। गर्भाधानस्य साक्षात्सुतसंस्कारत्वाभावेऽपि स्वसंस्कारत्वाभा-वात् तत्रापि जीवेत्तु यदि वर्गाद्य इति द्वारकोपपक्ष एवाश्रय-णीयो व्यवस्थितत्वपक्षे । ऐच्छिकत्वपक्षे तु न शङ्केति दिक् ।

अथ पुण्याहवाचनम् ।

यद्यपि—

आदौ प्रधानसङ्कल्पस्ततः पुण्याहवाचनम् ।
मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

इति वाचस्पतिमिश्रोल्लेखात् मातृपूजनात्पूर्वमेव पुण्याह-वाचनं प्रतीयते, तथापि दानखण्डे, मदनरत्ने, सर्वासु ग्रहयज्ञम-हारुद्रादिपद्धतिषु च आभ्युदयिकानन्तरमेवोक्तत्वात् आभ्यु-दयिकानन्तरकरणमपि प्रामाणिकमेव । भट्टकुमारिलकारिका-सु स्वस्तिवाचनप्रकरणे "आदावन्ते प्रयोक्तव्यम्" इत्यत्र आदि-पदेन च वृद्धिश्राद्धानन्तरं कर्मादौ स्वस्तिवाचनमिति लभ्यते । तथाच प्रयोगपारिजाते—

गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्तक्रतुष्वपि ।
वृद्धिश्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥ इति ।

कारिकाकारेण कुमारिलेन चौलादावपि तथैव प्रयोगः प्रदर्शितः—

शुक्लपक्षे शुभर्क्षे तु कृत्वाऽऽभ्युदयिकं तथा ।

यथाऽन्वयं वा केषाञ्चित् उपनीत्या सहेष्यते ॥
स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्वं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ।

इति वदता ।

उपनयनादौ शौनकोऽपि—

अपरेद्युः कृतस्नानभूषणः स्वस्तिवाचनम् ।

इति वदन् तथैवाभिप्रैति ।

स्वस्तिवाचनप्रयोगेऽपि कुमारिलेन "प्रस्तुत्य देवता यान्तु" इत्यनया कारिकया प्रधानकर्मनिष्ठा स्वस्तिवाचनस्याव्यवधानस्यैव बोधिता ।

आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन् मङ्गलार्थमुदीरितम् ।

इति कुमारिलोक्तेश्च आभ्युदयिकानन्तर्यमेव पुण्याहवाचनस्य लभ्यते, मङ्गलस्य श्राद्धानन्तरमेव कर्तव्यत्वात् । तस्मात् आभ्युदयिकान्तरमेव पुण्याहवाचनमिति संप्रदायः ।

वैद्यनाथकृतरुद्रपद्धतौ ।

सोंकारं ब्राह्मणे कुर्यात् निरोंकारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्तितम् ॥

वैश्यै शूद्रे च उपांशु स्वस्ति प्रकीर्तितम् इति सम्बन्धः ।

ग्रहतत्त्वदीपिकायां—

पुण्याहवाचने विप्राः युग्मा वेदविदः शुभाः ।
यज्ञोपवीतिनः शस्ताः प्राङ्मुखाः स्युः पवित्रिणः ॥
गन्धपुष्पार्चिताः शुद्धाः सोत्तरीयाः कुशायुधाः ।
आसीनाः पश्चिमे भागे पूर्णकुम्भस्य सत्तमाः ॥ इत्यादि ।

शौनककारिकायां—

पुण्याहं वाचयिष्येऽहम् इति वाचयिता वदेत् ।
वाच्यतामिति भाषन्ते वक्तारश्च सुचेतसः ॥
ओमुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्तु इति भाषते ।

ब्रुवन्त्विति परं, ब्रूयुः ओंपुण्याहमितीतरे ॥
पुनरप्येवमेव द्विःकृत्वा पुण्याहवाचनम् । इति ।

ओमुक्तिपूर्वं ब्रुवन्त्वितिपरं पुण्याहं भवन्त इति यजमानो भाषते इत्यर्थः ।

विधानपारिजाते—

पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्वनम् ।
श्रावयेरन् इमे सर्वे यथागमपरम्परम् ॥

एवम् ऋद्धिं (वृद्धिं) कल्याणं स्वस्ति श्रियं(शान्तिम्) इति ।

रूपनारायणादयस्तु—यजमानः प्राङ्मुखस्त्वधिकान् ब्राह्मणानुपवेश्य चन्दनवस्त्रताम्बूलादिभिः परितोष्य ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत् , ते च ॐ पुण्याहमिति त्रिर्ब्रूयुः । ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिस्तान श्रावयेत् , ॐ स्वस्तीति ते त्रिर्ब्रूयुः । ॐ ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत् , ॐ ऋध्यतामिति ते त्रिर्ब्रूयुः । इदं ब्राह्मणस्यैव सोङ्कारं क्षत्रियादिकस्य निरोङ्कारम् । ततः कुशाग्रैः सपल्लवैः विप्रा अभिषिञ्चेयुः । ततः सुवासिनीभिर्नीराजनं कारयेत् । अभिषेकमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः—

चतुःस्वस्ति, पयःपञ्च, विष्णोःषट्, द्वादशदेवताः ।
प्रातःषट् , पञ्चभगः पञ्चैन्द्रैः, पञ्चवारुणैः ॥
षड्वातैः, शान्तिरष्टौ, जपान्मृत्युर्विनश्यति ।

स्वस्तिन इन्द्रो, पयःपृथिव्याम् , विष्णोरराटमसि, अग्निर्देवता, प्रातरग्निम् , भगप्रणेतः, त्रातारमिन्द्रम् , व्वरुणस्योत्तम्भनमसि, समुद्रायत्वाव्वाताय, द्यौः शान्तिः—एते मन्त्रा चतुःस्वस्त्यादिशब्दैः ज्ञेयाः । कण्वशाखायां द्यौः शान्तिरितिमन्त्रे अष्टावेव शान्तिशब्दा उपात्ता इति तदभिप्रायेण कारिकायां संस्कारगणपत्युक्तायां शान्तिरष्टौ इत्युल्लेखः । अन्ये च अभिषेक

मन्त्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनेन क्वचिदपि पुण्याहवाचनस्यानुक्तत्वात् केचित् माध्यन्दिना बह्वृचपरिशिष्टोक्तप्रकारेण पुण्याहवाचनमाचरन्ति । अन्ये पुनः हिरण्यकेशिगृह्याद्युक्तरीत्या ब्राह्मणानां पूजनपूर्वकं वरणं कृत्वा तदाचरन्ति । कलशस्थापनादिप्रकारस्य तदनुक्तत्वान्न तदनुष्ठानं तैः क्रियते । स प्रकारश्च प्रयोगे स्फुटी भविष्यति ।

अथ ग्रहयागः ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् त्रिविधः । अयनविषुवोपरागादिषु नित्यः । गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः । विपदुपगमसम्पदादिकामेषु काम्यः । तथाच शौनकः—

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।
पुण्येऽहनि शुभे वारे कुर्याद्वाऽथ त्रिजन्मसु ॥
अयने विषुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।
ग्रहाणामुग्रचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥
नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यात् , नैमित्तिक इतः परः ।
गर्भाधानादिसंस्कारकर्मस्वपि विशेषतः, ॥
कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ।
आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ॥
अभिचारे च यः कुर्याद् ग्रहपूजां विधानतः ।
सोऽभीष्टफलमाप्नोतीति ॥

रुद्रपद्धतौ—

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

कर्मतत्त्वदीपिकायां—

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्वेगोद्भवेषु च ॥
वश्यकर्माभिचारेषु तथैवोच्चाटनादिषु ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाश्रयेत् ॥ इति ।

ग्रहानाह तत्रैव—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥
गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ।
रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक्प्लवम् ॥
दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ।
तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥

स्कान्दे—

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ॥
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखलास्तद्वदुच्छ्रिताः ।
मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ॥

मात्स्ये अध्याये (९३)—

सूत उवाच ।

वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुरा ।
सर्वकामाप्तये नित्यं कथं शान्तिक-पौष्टिकम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।
वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ।
येन ब्रह्मन् विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ।
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिचोदिताम् ॥ ३ ॥
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ग्रहान् ग्रहाधिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ॥ ४ ॥
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ॥ ५ ॥
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ।
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ॥ ६ ॥
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ।
गृहस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ॥ ७ ॥
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ।
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम्(१) ॥८॥
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ।
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥ ९ ॥
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुध-जीव-सितार्कजाः ।
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥ १० ॥
मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥ ११ ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ १२ ॥
भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥ १३ ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च ॥ १४ ॥
केतोश्च चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ।

---

(१) ग्रहवेदिं कुर्यात् तस्यां च शुक्लव्रीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमम्बुजमुल्लिख्य कर्णिकायां दलेषु च यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदिति आश्वला० गृ० प० अ० २।२ विशेषः ।

अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ॥
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥ १५ ॥
विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
(१)आवाहयेद् व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥१६॥
संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोम-शुक्रौ तथा श्वेतौ बुध-जीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्द-राहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥ १७ ॥
ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ।
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥ १८ ॥
गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीर-षष्टिकम् ॥ १९ ॥
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय च गुडौदनम् ।
शनैश्चराय कृसरमजामांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैरथार्चयेत् ॥ २० ॥
प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥ २१ ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
(२)स्थापयेदव्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥ २२ ॥

---

(१) आवाहनपूजनादिप्रकारश्च आश्वला० अ. २ खं. ४-५ विस्तरेणोक्तस्तत एवावगन्तव्यः । अत्रापि प्रयोगे सङ्क्षेपेण वक्ष्यते ।
इन्द्रादिदिक्पालानां वास्तोष्पतेः क्षेत्राधिपतेश्चावाहनं मदनरत्न-सङ्ग्रहस्थकारिकामुल्लिख्य संस्कारभास्करे आश्वला. प. चोक्तम् ।
(२) पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतधातून् नवपवित्रमृदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखमाच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि तीर्थान्यावाह्य कुम्भमभिमृश्य अब्लिङ्गा वारुणी पावमानी-श्च जपेत् इति आश्वला० गृ० प० अ० २।२।

गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमह्रदगोकुलात् ॥ २३ ॥
मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिजलान्वितम् ।
स्नानार्थं विन्यसेत् तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥ २४ ॥
सर्व्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ २५ ॥

एवमावाहयेदेतानमरान् मुनिसत्तम ।
होमं समारभेत् सर्पिर्यव-व्रीहि-तिलादिना ॥ २६ ॥
अर्कः पलाश-खादिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औदुम्बरः शमी-दुर्व्वा-कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥२७॥
एकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतिरष्ट वा ।
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥ २८ ॥

प्रादेशमात्रा अशिफा अशाखा अ(१)पलाशिनीः ।
समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्व्वकर्म्मसु सर्व्वदा ॥२९॥
देवानामपि सर्व्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥ ३० ॥
होतव्यश्च घृताभ्यक्तं चरुभक्षादिकं पुनः ।
मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं व्याहृतिभिस्ततः ॥ ३१ ॥
उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्य्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ॥ ३२ ॥
हुत्वा च तांश्चरून् सम्यक् ततो होमं समाचरेत् ।
आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो द्विजन्मना ॥३३॥
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ।
अग्निर्मूर्द्धादिवःककुदिति भौमाय कीर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥

---

(१) पलाशं पत्रं तद्रहिताः ।

अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय वै ।
बृहस्पते परिदीयारथेनेति गुरोर्मतः ॥ ३५ ॥
शुक्रन्ते अन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ।
शनैश्चराय तु पुनः शन्नो देवीति होमयेत् ॥ ३६ ॥
कयानश्चित्र आभुवदिति राहोरुदाहृतः ॥ ३७ ॥
केतुं कृण्वन्निति ब्रूयात् केतूनामपि शान्तये ।
आवोराजेति रुद्रस्य बलिहोमं समाचरेत् ।
आपोहिष्ठेत्युमायास्तु स्योनेति स्वामिनस्तथा ॥३८॥
विष्णोरिदं विष्णुरिति तमीशेति स्वयम्भुवः ॥
इन्द्रमिद्देवतायेति इन्द्राय जुहुयात् ततः ॥ ३९ ॥
तथा यमस्य चायंगौरिति होमः प्रकीर्त्तितः ।
कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
चित्रगुप्तस्यानाज्ञातमिति मन्त्रविदो विदुः ॥
अग्निं दूतं वृणीमह इति वह्नेरुदाहृतः ॥ ४१ ॥
उदुत्तमं वरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।
भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते ॥ ४२ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुष इति विष्णोरुदाहृतः ।
इन्द्रायेन्दोमरुत्वत इति शक्रस्य शस्यते ॥ ४३ ॥
उत्तानपर्णे सुभगे इति देव्याः समाचारेत् ।
प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः ॥ ४४ ॥
नमोस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते ।
एष ब्रह्माय ऋत्विग्भ्य इति ब्रह्मण्युदाहृतः ॥ ४५ ॥
विनायकस्य चातून इति मन्त्रो बुधैः स्मृतः ।
जातवेदसं सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते ॥ ४६ ॥
अदित्प्रत्नस्य रेतस आकाशस्य उदाहृतः ।
प्राणाशिशुर्म्महीनाञ्च वायोर्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ४७ ॥

एषो उषा अपूर्व्या इत्यश्विनोर्मन्त्र उच्यते ।
पूर्णाहुतिस्तु मूर्द्धानं दिव इत्यभिपातयेत् ॥ ४८ ॥
अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखम् ॥ ४९ ॥
अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूषितैः ।
यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः (१) स्नपनं द्विजैः ॥५०॥
सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ ५१ ॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वामवन्तु ते ॥ ५२ ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मपत्न्यः समागताः ॥ ५३ ॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ।
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥ ५४ ॥

---

(१) अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देश संमृष्टालंकेते प्राक्प्रवणे चतुष्पादं दीर्घचतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलान् हरितदर्भानास्तीर्य प्राङ्मुखं कर्तारं सामात्यमुपवेश्याचार्यः सहर्त्विग्भिः अभिषेककुम्भमादाय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नौदुम्बर्याऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्मय्या सकुशदूर्वयाऽन्तर्धाय कुम्भोदकपृषद्भिरभिषिञ्चेत् अब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानीभिः अन्याभिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गाभिः ग्रहाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन च श्रीसूक्तेन इमा आपः शिवतमा इति त्र्यृचेन देवस्यत्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति च व्याहृतिभिरभिषिक्तस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात् इति आश्वला. विशेषः

देव-दानव-गन्धर्व्वा यक्ष-राक्षस-पन्नगाः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥ ५५ ॥
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥५६॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥ ५७ ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः ॥ ५८ ॥
यजमानः सपत्नीक ऋत्विजः सुसमाहितान् ।
दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्धतविस्मयः ॥ ५९ ॥
सूर्य्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात् तथेन्दवे ।
रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय च ककुद्मिनम् ॥ ६० ॥
बुधाय जातरूपन्तु गुरवे पीतवाससी ।
श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कसूनवे ॥ ६१ ॥
आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्छागमुत्तमम् ।
सुवर्णेन समं कार्य्या यजमानेन दक्षिणा ॥ ६२ ॥
सर्व्वेषामथवा गावो दातव्या हेमभूषिताः ।
सुवर्णमथवा दद्याद् गुरुर्वा येन तुष्यति ।
मन्त्रेणैव प्रदातव्याः सर्व्वाः सर्वत्र दक्षिणाः ॥ ६३ ॥
कपिले सर्व्वदेवानां पूजनीयाऽसि रोहिणि ।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६४ ॥
पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥६५॥
धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६६ ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६७ ॥
पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।
प्रदानात् तस्य मे विष्णो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥६८॥
विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६९ ॥
यस्मात् त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसन्निभा ।
सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७० ॥
यस्मादायस कर्म्माणि तवाधीनानि सर्व्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७१ ॥
यस्मात् त्वं सर्व्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७२ ॥
गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥७३॥
यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य च सर्व्वदा ।
शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥७४॥
यतो रत्नेषु सर्व्वेषु सर्व्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।
ततो रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥ ७५ ॥
यतो भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह ॥ ७६ ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्येन वर्ज्जितः ।
रत्न-काञ्चन-वस्त्रौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ ७७ ॥
अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ७८ ॥
यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वै ग्रहः ।
तञ्च यत्नेन सम्पूज्य शेषानप्यर्चयेद् बुधः ॥ ७९ ॥

ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥ ८० ॥
यथा बाणप्रहाराणां कवचं भवति वारणम् ।
तद्वद्दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥ ८१ ॥
तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
सम्पूर्णया दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तुष्यति ॥ ८२ ॥
सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखे स्थितः ।
विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु ॥ ८३ ॥
निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्वेगाद्भुतेषु च ।
कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ॥ ८४ ॥
सर्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः ।
पितॄणां वल्लभं साक्षाद् भुक्ति मुक्तिफलप्रदम् ॥८५॥
ग्रहताराबलं लब्ध्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ॥ ८६ ॥
रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्त्रमुदङ्मुखम् ।
दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्य्याद्विधानतः ॥ ८७ ॥
प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो बुधः ।
प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु ॥ ८८ ॥
शोभनं कारयेत् कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् ।
चतुरस्रं समन्तात् तु योनिवक्त्रं समेखलम् ॥ ८९ ॥
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।
प्रागुदक्प्लवना कार्या सर्वतः समवस्थिता ॥९०॥
शान्त्यर्थे सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः ।
मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।
यस्मात् तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते ॥९१॥
अस्मादशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ॥ ९२ ॥
द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ।
लक्षहोमे भवेत् कुण्डं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम् ॥ ९३ ॥
तस्य चोत्तरपूर्वेण वितस्तित्रयसंस्थितम् ।
प्रागुदक्प्लवनं तच्च चतुरस्रं समन्ततः ॥ ९४ ॥
विष्कम्भार्द्धोच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विघ्नकर्म्मणा ।
संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमावृतम् ॥ ९५ ॥
द्व्यङ्गुलं ह्युच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
अङ्गुलोच्छ्रयसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥ ९६ ॥
त्र्यङ्गुलस्य च विस्तारः सर्व्वेषां कथ्यते बुधैः ।
दशाङ्गुलोच्छ्रिता भित्तिः स्थण्डिले स्यात् तथोपरि ।
तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्ववत् पुष्पतण्डुलैः ॥ ९७ ॥
आदित्याभिमुखाः सर्व्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।
स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नोत्तरेण पराङ्मुखाः ॥ ९८ ॥
गरुत्मानधिकस्तत्र सम्पूज्यः श्रियमिच्छता ।
सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ९९ ॥
पूर्व्ववत् कुम्भमामन्त्र्य तद्वद्धोमं समाचरेत् ।
सहस्राणां शतं हुत्वा समित्संख्याधिकं पुनः ।
घृतकुम्भवसोर्धारां पातयेदनलोपरि ॥ १०० ॥
औदुम्बरीं तथार्द्राञ्च ऋर्व्वीं कोटरवर्ज्जिताम् ।
बाहुमात्रीं स्रुच कृत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
घृतधारां तया सम्यगग्नेरुपरि पातयेत् ॥ १०१ ॥
श्रावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैन्द्रवम् ।
महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम च वाचयेत् ॥ १०२ ॥
स्नानञ्च यजमानस्य पूर्व्ववत् स्वस्तिवाचनम् ।

दातव्या यजमानेन पूर्ववद्दक्षिणाः पृथक् ॥ १०३ ॥
कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ।
नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदवेदिनः ॥ १०४ ॥
अथवा ऋत्विजौ शान्तौ द्वावेव श्रुतिकोविदौ ।
कार्य्यावयुतहोमे तु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ १०५ ॥
तद्वच्च दश वाऽष्टौ वा लक्षहोमे तु ऋत्विजः ।
कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वा विमत्सराः ॥१०६॥
नवग्रहमखात् सर्व्वं लक्षहोमे दशोत्तरम् ।
भक्ष्यान् दद्यान्मुनिश्रेष्ठ भूषणान्यपि शक्तितः ॥१०७॥
शयनानि सवस्त्राणि हैमानि कटकानि च ।
कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तिमान् ॥१०८॥
न कुर्य्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः ।
अददल्लोभतो मोहात् कुलक्षयमवाप्नुते ॥ १०९ ॥
अन्नदानं यथाशक्त्या कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
अन्नहीनः कृतो यस्माद् दुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥११०॥
अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
यष्टारं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥१११॥
न वाऽप्यल्पधनः कुर्य्याल्लक्षहोमं नरः क्वचित् ।
यस्मात् पीडाकरो नित्यं यज्ञे भवति विग्रहः ॥११२॥
यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वै ग्रहः ।
तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रीन् वा यथाविधि ॥११३॥
एकमप्यर्च्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न वहूनल्पवित्तवान् ॥ ११४ ॥
लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यथावित्तं यथाविधि ।
यतः सर्व्वानवाप्नोति कुर्व्वन् कामान् विधानतः ॥११५॥
पूज्यते शिवलोके च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।

यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११६॥
सकामो यस्त्विमं कुर्याल्लक्षहोमं यथाविधि ।
स तं काममवाप्नोति पदमानन्त्यमश्नुते ॥११७॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
भार्यार्थी शोभनां भार्यां कुमारी च शुभं पतिम् ॥११८।
भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः श्रियमाप्नुयात् ।
यं यं प्रार्थयते कामं स वै भवति पुष्कलः ।
निष्कामः कुरुते यस्तु स परं ब्रह्म गच्छति ॥११९॥
अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥१२०॥
पूर्ववद्ग्रहदेवानामावाहनविसर्ज्जने ।
होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नाने दाने तथैव च ।
कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ॥ १२१ ॥
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रन्तु सर्व्वतः ।
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥ १२२ ॥
त्र्यङ्गुलाभ्युच्छ्रिता कार्य्या प्रथमा मेखला बुधैः ।
त्र्युङ्गुलाभ्युच्छ्रिता तद्वत् द्वितीया परिकीर्त्तिता ॥१२३॥
उच्छ्रायविस्तराभ्याञ्च तृतीया चतुरङ्गुला ।
द्व्यङ्गुलश्चेति विस्तारः पूर्व्वयोरेव शस्यते ॥ १२४ ॥
वितस्तिमात्री योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलाविस्तृता ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥१२५॥
गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ।
एतत् सर्व्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥१२६॥
मेखलोपरि सर्व्वत्र अश्वत्थदलसन्निभम् ॥
वेदी च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥१२७॥
चतुरस्रा समन्ताच्च त्रिभिर्वप्रैस्तु संयुता ।

प्रमाणं पूर्व्वोक्तं वेदीनाञ्च तथोच्छ्रयः ॥ १२८ ॥
तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्म्मुखः ।
पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥ १२९ ॥
यजुर्व्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।
अथर्व्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद् बुधः ॥ १३० ॥
अष्टौ तु होत्रकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
एवं द्वादश विप्राः स्युर्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
पूर्व्ववत् पूजयेद्भक्त्या वस्त्राभरणभूषणैः ॥ १३१ ॥
रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानं सुमङ्गलम् ।
पूर्व्वतो बह्वृचः शान्तिं पठन्नास्ते ह्युदङ्मुखः ॥१३२॥
शान्तं शाक्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ।
पाठयेद्दक्षिणद्वारि यजुर्व्वेदिनमुत्तमम् ॥ १३३ ॥
सुपर्णमथ वैराजमाग्नेयं रुद्रसंहिताम् ।
ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥१३४॥
शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ।
पौष्टिकञ्च महाराज्यमुत्तरेणाप्यथर्व्ववित् ॥ १३५ ॥
पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽत्र पूर्व्ववत् ।
स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्त एव मुनिसत्तम ॥१३६॥
वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमे विशिष्यते ।
अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥१३७॥
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि ग्रहयज्ञत्रयं नरः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥ १३८ ॥
अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्म्मवित् ।
कृत्वा यत् फलमाप्नोति कोटिहोमात् तदश्नुते ॥१३९॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ।

कोटिहोमेन नश्यन्ति यथावच्छिवभाषितम् ॥१४०॥
वश्यकर्म्माभिचारादि तथैवोच्चाटनादिकम् ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाचरेत् ॥ १४१ ॥
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
तस्मादयुतहोमस्य विधानं पूर्व्वमाचरेत् ॥१४२॥
वृत्तं वोच्चाटने कुण्डं तथा च वशकर्म्मणि ।
त्रिमेखलञ्चैकवक्त्रमरत्नेर्विस्तरेण तु ॥ १४३ ॥
पलाशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।
चन्दनागुरुणा रुद्रत् कुङ्कुमेनाभिषिञ्चिताः ॥१४४॥
होमयेन्मधुसर्पिभ्यां बिल्वानि कमलानि च ।
सहस्राणि दशैवोक्तं सर्वदैव स्वयम्भुवा ॥ १४५ ॥
वश्यकर्म्मणि बिल्वानां पद्मानाञ्चैव धर्म्मवित् ।
"सुमित्रिया न आप ओषधयः" इति होमयेत् ॥१४६॥
न चात्र स्थापनं कार्य्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।
स्नानं सर्व्वौषधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाम्बरो गृही ॥ १४७॥
कण्ठसूत्रैः सकनकैर्विप्रान् समभिपूजयेत् ।
सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाञ्चनाः ॥१४८॥
अवशानि वशीकुर्य्यात् सर्व्वशत्रुबलान्यपि ।
अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥१४९॥
विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।
द्विमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वशः ॥ १५० ॥
होमं कुर्य्युस्ततो विप्रा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।
निवीतलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥१५१॥
नववायसरक्ताढ्यपात्रत्रयसमन्विताः ।
समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिबलसंयुताः ।
होतव्या मुक्तकेशैस्तु ध्यायद्भिरशिवं रिपौ ॥१५२॥

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु तथा हुंफडितीति च ।
श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समभिमन्त्र्य च ॥१५३॥
प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ।
रिपुरूपस्य शकलान्यथैवाग्नौ विनिक्षिपेत् ॥ १५४ ॥
ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन् पुनः ।
विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ॥ १५५ ॥
इहैवं फलदं पुंसामेतन्नामुत्र शोभनम् ।
तस्माच्छान्तिकमेवात्र कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥१५६॥
ग्रहयज्ञत्रयं कुर्य्याद् यस्त्वकामेन मानवः ।
स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥१५७॥
य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वाऽपि मानवः ।
न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥ १५८ ॥
ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यत्र तिष्ठति ।
न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥१५९॥
अशेषयज्ञफलदं निःशेषाघविनाशनम् ।
कोटिहोमं विदुः प्राज्ञा भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥१६०॥
अश्वमेधफलं प्राहुर्लक्षहोमं सुरोत्तमाः ।
द्वादशाहमखस्तद्वन्नवग्रहमखः स्मृतः ॥१६१॥
इति कथित इदानीमुत्सवानन्दहेतोः
सकलकलुषहारी देवयज्ञाभिषेकः ।
परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-
दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥१६२॥ इति ।

विधानपारिजाते—

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।
तस्माच्चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥
त्रिवप्रं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसम्मितम् ।

स्थण्डिलं वेदिः । दर्भो मेखला ।

ऋत्विग्वरणं स्कन्दपुराणे—

नवग्रहमखे कुर्याद् ऋत्विजश्चतुरः शुभान् ।
अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥

ग्रहदीपिकायाम्—

ऋत्विजोऽष्टौ च चत्वारो द्वावप्येकस्तथैव च ।

एतच्चोपलक्षणं, बहवोऽपि कर्तव्याः । होमसंख्याकान् ऋत्विजो वृणीतेति सर्वत्राचार्यब्रह्माणौ नियतौ । वरणं विना होतृत्वानुपपत्तेः । तथाचोक्तं श्रीमदनन्तभाष्ये—

होतृत्वप्रापणायैतत् वरणं दृष्टसाधनम् ॥
यजमानेन कर्तव्यमानन्त्यार्थमिहापि तत् ॥

वरणानन्तरम् ऋत्विजि ज्वरादियुक्ते मृते वा यजमानः तत्स्थाने अन्यं वृत्वा कर्मणि योजयेत् । तथाच श्रौतसूत्रभाष्ये ब्रह्मवरणप्रकरणे अनन्तदेवेन लिखितम् । तद्यथा—

यावन्न योज्यतेऽन्यस्तु वरणेन स्वकर्मणि ।
न तावत्तत्समाख्यानं लभते कर्महेतुकम् ॥

रक्षाकङ्कणबन्धनं मात्स्ये इति संस्कारगणपतौ ।

होममुद्राः परशुरामकारिकासु—

होमे मुद्राः स्मृतास्तिस्रो मृगी हंसी च सूकरी ।
मुद्रां विना कृतो होमः सर्वो भवति निष्फलः ॥
शान्तिके तु मृगी ज्ञेया हंसी पौष्टिककर्मणि ।
सूकरी त्वभिचारेषु कार्या तन्त्रविदुत्तमैः ॥

मुद्रालक्षणमाह तत्रैव—

सूकरी करसङ्कोची हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
मुक्तकनिष्ठातर्जनी मृगी मुद्रा प्रकीर्तिता ॥

मध्यमाऽनामिकाभ्यां चेति पाठान्तरम् ।

मृगी मोक्षे प्रकर्तव्या आहुतिः सर्वकामिका ।
हुतं यद् मुद्रया हीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
बधिरत्वं कर्णहोमे नेत्रे त्वन्धत्वमाप्नुयात् ।
नासिकायां मनःपीडा शिरोहोमो हि मृत्युदः ।
यतः काष्ठं ततः श्रोत्रं यतो धूमोऽपि नासिका ।
यतोऽल्पज्वलनं नेत्रं यत्रा भस्म ततः शिरः ।
यतः प्रज्वालितो वह्निस्तन्मुखं जातवेदसः ।

संस्कारभास्करे स्कान्दे—

जन्मभूर्गोत्रमग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।
योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥

संस्कारभास्करे ग्रहभूमयः—

उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायां च चन्द्रमाः ।
अङ्गारकस्त्ववन्त्यां च मगधायां हिमांशुजः ॥
सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिके पुरे ॥
अन्तर्वेद्यां तथा केतुः इत्येता ग्रहभूमयः ।

गोत्राणि तत्रैव—

आदित्यः काश्यपो गोत्रे अत्रिजश्चन्द्रमा भवेत् ।
भारद्वाजो भवेद्भौमः तथाऽऽत्रेयश्च चन्द्रजः ॥
शक्रपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठिनसिस्तथा ॥
केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहगोत्राणि कीर्तयेत् ।

ग्रहाग्नयः संस्कारगणपतौ—

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ॥
धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ।
गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ॥
शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ।

याज्ञवल्क्यः—

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

स्कन्दपुराणे—

शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्ञेयौ गुरुसौम्यावुदङ्मुखौ ।
प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः
आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।
स्थापनीया मुनिश्रेष्ठा नान्तरेण पराङ्मुखाः ॥

आदित्यस्य अन्यस्य च ग्रहस्य मध्ये अन्यो ग्रहो न स्थापनीयः इति नान्तरेणेत्यस्यार्थः । अत्र प्राङ्मुखत्वम् ऊर्ध्वदृष्टित्वम्, उदङ्मुखत्वं वामदृष्टित्वम्, दक्षिणमुखत्वं दक्षिणदृष्टित्वम् । तेन आदित्याभिमुखाः सर्वे इत्यनेन न विरोधः इति स्मृतिकौस्तुभे लक्षहोमप्रकरणे स्पष्टम् ।

मण्डलानि संस्कारगणपतौ—

पद्ममध्ये रविं रक्तं प्राङ्मुखं वर्तुलं सदा ।
अग्निकोणे सितं चन्द्रं चन्द्रार्धसदृशं शिवम् ॥
दक्षिणे मङ्गलं विद्यात्त्रिकोणं लोहितं शुभम् ।
ऐशान्यां धनुराकारं पीतवर्णं तु सोमजम् ॥
उत्तरे पीतवर्णं च पद्माकारं बृहस्पतिम् ।
चतुरस्रं तु पूर्वस्यां शुक्लवर्णं तु भार्गवम् ॥
पश्चिमे कृष्णवर्णं तु दण्डाकारं शनैश्चरम् ।
नैर्ऋत्यां मकराकारं कृष्णाङ्गं रविमर्दनम् ॥
धूम्रवर्णास्तु वायव्ये केतवः खड्गसंनिभाः ।

शिष्टसमाचारात् महाव्याहृतिभिरावाहनं तत्प्रकाशकमन्त्रैर्वा । पौराणिकमन्त्रैरित्येके । समुच्चयेनेति केचित् ।

इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

मानवसंहितायाम्—

गोमयोपलेपिते देशे धात्वाद्यैरुपशोभिते ।
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशतिदलान्वितम् ॥
तण्डुलैः कारयेद्वाऽपि रक्तपीतसितासितैः ।
कर्णिकायां न्यसेद् व्रीहीन् स्थापयेत्तेषु कुम्भकम् ॥
ततोऽस्मिन्वरुणं देवं मन्त्रैरावाह्य स्थापयेत् ।

तत्प्रकाशकमन्त्रैस्तत्त्वायामीत्यादिभिः । "कलशे ब्रह्मपूजनमप्युक्तं ज्ञानार्णवे—

पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पञ्चान्मुखैः स्थितः ।
संस्नाप्य स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥
ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत्" ।

इति स्मृतिकौस्तुभे । सर्वान् सम्पूज्य होमः कार्यः । कुण्डाभावे स्थण्डिलं कार्यम्,

नित्यं नैमित्तिकं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।

इति शारदातिलकोक्तेः ।

कुण्डमेवंविधं न स्यात्स्थण्डिलं वा समाश्रयेत् ।

इति प्रपञ्चसारोक्तेश्च । विधानपारिजाते—

कुर्याच्छतार्द्धेऽङ्गुलमानमूर्ध्वकं शताहुतौ त्र्यङ्गुलमानमुच्छ्रितम् ।
वेदाङ्गुलोर्ध्वं तु सहस्रहोमके वस्वङ्गुलं चैव तथैव चायुते ॥
लक्षाहुतौ स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं चोर्ध्वं विदध्यात्प्रयुते च विंशतिम् ।
तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तथोच्छ्रितं तथाऽर्बुदे नाधिकमाहुरार्याः ॥

ग्रहहोमे प्रतिदैवतं निर्वापः कार्यः । ग्रहेभ्यः सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिक्रमेण चतुरश्चतुरो मुष्टीन् निरुप्य इतरासां देवतानां सकृदेव देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति चतुरो मुष्टीन् निर्वपेत् । एवं निरुप्य देवतार्थत्वात् त्रिः प्रक्षाल्य चरुं श्रपयित्वा

घृतेन अभिघार्य उदगुद्वासयेत् । ततो यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । त्यागे कृते समिदादिद्रव्येण प्रतिग्रहं प्रतिद्रव्यं दशाद्याहुतीर्हुत्वा अधिदेवतादीनुद्दिश्य प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रः एकैकां वा आहुतिं हुत्वा चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा पश्चात् प्रतिग्रहमष्टौ अष्टाविंशतिम् अष्टोत्तरशतम् अष्टोत्तरसहस्रं वा आवाहनक्रमेण होमः कर्तव्यः । ग्रहाणाम् अर्कादिसमिधः याज्ञवल्क्येनोक्ताः—

अर्कः पलाशः खदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ इति ।

अधिदेवतादीनां पालाश्य एव समिधः, मत्स्यपुराणवचनात् । होमं कृत्वा तदुत्तरकृत्यमाह—

पूजां कृत्वा ग्रहाणां च हुवेत् स्विष्टकृदाहुतिम् ।
नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥
मूर्द्धानमितिमन्त्रेण दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।
होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥
अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखैः ॥
अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूषितैः ।
यजमानस्य कर्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः ।

अभिषेकमन्त्राः शान्त्यादिलिङ्गाः स्वस्वशाखोक्ताः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादयः पौराणिकाश्च ग्राह्याः ॥

होमद्रव्यप्रमाणं परशुरामकारिकासु—

कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।
उक्तानि पञ्चगव्यानि शुक्तिमात्राणि साधुभिः ॥
तत्समं मधु दुग्धान्नमक्षमात्रमुदाहृतम् ।
दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मुष्टिसंमिताः ॥

पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथाविधाः ।
पलार्धं गुडमानञ्च शर्कराऽपि तथाविधा ॥
ग्रासार्धं मानमन्नानामिक्षुः पर्वावधिः स्मृतः ।
एकैकं पत्रपुष्पादि तथाऽपूपादि कल्पयेत् ॥
कदलीफलनारिङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
मातुलिङ्गं चतुष्खण्डं पनसं दशधा कृतम् ॥
अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
त्रिधा कृतं फलं बैल्वं कापित्थं खण्डितं द्विधा ॥
उर्वारुकफलं होमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।
व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युः मुद्गा माषा यवास्तथा ॥
तण्डुलाः स्युस्तदर्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसंमिताः ।
लवणं शुक्तिमात्रं स्यात् मरिचान्येकविंशतिः ॥
खण्डत्रयं तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणता ।
इक्षूणां पर्वकं मानं लतानामङ्गुलद्वयम् ॥
चन्द्रचन्दनकाश्मीरकस्तूरीयक्षकर्दमान् ।
कलायसंमितानेतान् गुग्गुलं बदरास्थिवत् ॥
कन्दानामष्टमं भागं जुहुयाद्विधिना परम् ।
चतुःषष्टितिलैः प्रोक्ता तिलानामाहुतिर्बुधैः ॥
व्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते । इति ।

होमकाले देवताभिध्यानस्यावश्यकत्वं स एवाह—

देवतानामभिध्यानं न करोत्यत्र मूढधीः ।
तस्य कर्म वृथैव स्यात् इति वेदविदो विदुः ॥
द्रव्यं तृतीयया ध्यायेत् देवतां च द्वितीयया ।
द्रव्यदैवतरूपत्वात् कर्मणोऽतस्तदुच्यते ॥ इति ।

शेषं प्रयोगे ।

ॐ श्रीमन्महामङ्गलमूर्तये गणेशाय नमः ॥

अथ सर्वकर्मादौ शान्तिपाठः । अस्यैव पर्वतीयेषु स्वस्तिवाचनत्वेन व्यवहारः । अन्वर्थश्चायम् । बहूनां मन्त्राणां स्वस्तिशब्दघटितत्वेन छत्रिन्यायेन सर्वेषां मन्त्राणां तदभिधानस्य योग्यत्वात् । गदाधरेण गृह्यभाष्ये गर्भाधानशान्तिप्रकरणे महाशान्तिघटकत्वेन "आनोभद्राः" इति दश "स्वस्तिनोमिमीताम्" इति पञ्च इति पञ्चदश मन्त्रा उक्ताः । यद्यपि अन्येऽपि तत्र मन्त्रा उक्ताः तथापि सर्वकर्मादौ एतेषामेव पाठस्य सम्प्रदायसिद्धत्वाद् न तेऽत्र लिख्यन्ते । "स्वस्त्ययनम्" "अंहोमुचम्" इति मन्त्रौ तत्र भाष्ये ऋक्संहितायां चानुक्तावपि ऋक्संहितापरिशिष्टे उक्तत्वात् तयोः सर्वकर्मादौ पाठस्य समाचारसिद्धत्वाच्च अत्रोपन्यस्तौ । आनोभद्रा इत्यनुवाकान्ते पठितौ द्वौ मन्त्रौ तु यद्यपि क्वचित् पद्धतौ न दृश्येते तथापि अत्र तौ उपन्यस्येते । तयोस्त्यागे मानाभावात् । संस्कारभास्करादौ सर्वकर्मादौ क्रियमाणे शान्तिपाठे तद्दर्शनाच्च ।

तत्र कर्ता शुभदिने सुस्नातः शुक्लवासाः कुङ्कुमादिना कृततिलकः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्ति वाचयेत् ।

ॐस्वस्ति नो॑ मिमीताम॒श्विना॒ भगः॑ स्व॒स्ति दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वणः॑ । स्व॒स्ति पू॒षा असु॑रो दधातु नः स्व॒स्ति द्यावा॑पृथि॒वी सु॑चे॒तुना॑ ॥ १ ॥ स्व॒स्तये॑ वा॒युमु॒-

---

(ऋ० अ० ४।३।७) नः अस्मभ्यम् अश्विना अश्विनौ (छन्दसि औकारस्य आकारः) स्वस्ति अविनाशं क्षेमं मिमीतां कुरुताम् , भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् , तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमीताम् । अनर्वणः अप्रत्युतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु, नः अस्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि (सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः) सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन वि-

पंग्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ २ ॥ विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये । देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ ३ ॥ स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति । स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ ४ ॥ स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रम-

---

शिष्टे (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया) स्वस्ति मिमीताम् ॥ १ ॥

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपब्रवामहे स्तुम इत्यर्थः । सोमञ्चोपब्रवामहे, यश्च सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितारं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्याः (आज्जसेरसुक्) अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नः अस्माकं स्वस्तये भवन्तु । सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितञ्च, स्वस्त्यात्रेयं निविद्दध्यादिति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षितं इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मान् अद्या अद्य (छान्दसो दीर्घः) अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । वैश्वानरः विश्वे एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिता अग्निर्देवः । अथमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिरिति *यास्कः* । सोऽपि स्वस्तयेऽवतु । देवा ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःखानां द्रावयिता देवोऽपि अंहसः पापात् स्वस्ति पातु नः अस्मान् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ (पूर्ववत् पूर्वसवर्णः) अहोरात्राभिमानिनौ देवौ स्वस्ति कुरुतम् । हे पथ्ये—पथ्या स्वस्तिदेवी पन्था अन्तरिक्षमार्गः तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी हेतादृशि रेवति धनवति देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते देवि नः स्वस्ति कृधि कुरु (श्रुशृणु इत्यादिना हेर्धिः) ॥४॥

साविव । पुनर्ददताऽघ्नता जानता सङ्गमेमहि ॥ ५ ॥
स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् । असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवारुहेम ॥ ६ ॥ अंहोमुचमाङ्गिरसं गयञ्च स्वस्त्यात्रेयमनसा च तार्क्ष्यम् । प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संबाधेष्वभयन्नो अस्तु ॥ ७ ॥

ॐ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासोऽअपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद् वृधे

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ सञ्चरतः तद्वत् । किञ्च वयं प्रवसन्तः पुनः ददता अभिमतम्, अघ्नता चिरकालविलम्बकोपेन अहिंसता, जानता अविस्मरता-मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति सन्देहमकुर्वता-मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन सङ्गमेमहि । यद्वा पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यम्, उत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवः ददता अभिमतमुपार्जितं यच्छता, अघ्नता प्रयासकोपेन अहिंसता, जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सङ्गमेमहि ॥ ५ ॥

स्वस्त्ययनम् अंहोमुचम् इति द्वौ मन्त्रौ संहितायामनुक्तत्वात् भाष्यकारेण न व्याख्यातौ ।

(यजुर्वेदसंहिता. अ० २५ मं०१४-२३) क्रतवो-यज्ञाः सङ्कल्पा वा नः-अस्मान्प्रति आयन्तु-आगच्छन्तु । (व्यवहिताश्चेतिसूत्रेण आङो व्यवहितः प्रयोगः) । यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः, भद्राः भन्दनीयाः कल्याणकारिणः (भदि कल्याणे इत्यस्य प्रयोगः) । तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः । (दम्भु हिंसायामिति धातोः क्तप्रत्ययान्तस्य नञ्तत्पुरुषे जसि रूपम् आज्जसेरसुक्)। अपरीतासः-न परीताः अपरीताः, अपरिगताः, अज्ञाताः केनचित्-फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किञ्च यथा

ऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥१॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतान्देवानाꣳरातिरभिनो निवर्त्तताम्। देवानाꣳ सख्यमुपसेदिमा वयन्देवा नऽआयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥ तान्पूर्व्वया निविदा हूमहे वयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्रिधम्। अर्य्यमणं वरुणꣳ सोमममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

येन प्रकारेण देवा नः अस्माकं सदमित्-सदैव वृधे-वृद्धये असन्-भवन्ति तथा क्रतवः आयन्तु इत्यर्थः। सदमित्यव्ययं सदाऽर्थे, इत् इति एवार्थे। कीदृशा देवाः, अप्रायुवः-प्रकर्षेण आयुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः (यौतेः क्विप् तुगभाव आर्षः) न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसाः अस्माकं वृद्धये भवन्तु इत्यर्थः। तथा दिवेदिवे-अहनि अहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः भवन्तु ॥ १ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः-शोभना बुद्धिः नः अस्मान्प्रति अभिनिवर्त्तताम् (अभेः पूर्ववद् व्यवहितः प्रयोगः) अस्मदभिमुखीभवतु। कीदृशानां देवानाम्, ऋजूयताम्-ऋजुम् अवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्तः तेषां (क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः)। किञ्च देवानां रातिः दानं नः अस्मान् अभिनिवर्त्तताम्, देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः। देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीम् उपसेदिमा प्राप्नुयाम (सदेर्लिटि उत्तमपुरुषस्य बहुवचने संहितायां छान्दसत्वाद्दीर्घे रूपमिदम्)। देवाः नः अस्माकम् आयुः जीवसे-जीवितुं (तुमर्थे इत्यादिना जीवधातोः असेप्रत्ययः) प्रतिरन्तु-प्रवर्द्धयन्तु ॥ २ ॥

पूर्व्वया-प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान् प्रसिद्धान् देवान् हूमहे—आह्वयामः (ह्वेञ्धातोर्लटि उत्तमपुरुषबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि छान्दसत्वात् संप्रसारणे हल इति दीर्घे रूपम्)। निविद्शब्दो वाग्वाचकः। तान् कान्, तत्राह भगं-मित्रम्, अदितिं-देवमातरं, दक्षं-प्रजापतिम्, अर्य्यमणं, वरुणं, सोमम्, अश्विना अश्विनौ, (सुपां सुलुगित्यौकारस्याऽऽकारः)। अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम्। न स्रेधते च्योतते सोऽस्रित् तम् अच्युतसद्भावम्। किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा-भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नः-अस्माकं

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजन्तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद् ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतन्धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥ तमीशानञ्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसद् वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः

मयः-सुखं करतु-करोतु (कृधातोर्लिङर्थे लेटि व्यत्ययेन शपि उत्वं बाधित्वा छान्दसत्वादिकारलोपे रूपम् ॥ ३ ॥

वातः—पवनः नः—अस्माकं भेषजम्—औषधं हितं यथा तथा वातु-प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितं, मयोभु-मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु-सुखोत्पादकं हितं, ददातु । माता-जगन्निर्मात्री पृथिवी तद्-हितं वातु, पिता-पालको द्यौः स्वर्गः तद्-हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति ते सोमसुतः-सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु-ददतु । कीदृशा ग्रावाणः, मयोभुवः-मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ युवं-युवां (भाषायामित्युक्तेर्नाऽऽकारश्छन्दसि) तत्-वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं-युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवां, धिष्ण्या धिष्ण्यौ-गृहवद्धारयितारौ (सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ४ ॥

वयं तं प्रसिद्धम् ईशानं रुद्रं हूमहे-आह्वयामः (पूर्ववत्सिद्धिः) । कीदृशं तं, जगतः-जङ्गमस्य, तस्थुषः-स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकं, धियं जिन्वं-धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियं जिन्वः तं बुद्धिसन्तोषकारकं, जिन्वतिः प्रीणनार्थः (कर्मण्यणि उपपदसमासे छान्दसत्वात् विभक्तेलुगभावः) । किमर्थं हूमहे, अवसे अवितुं-तर्पयितुम् (तर्पणार्थात् अव्धातोः तुमर्थे असेप्रत्ययः) । यथा येन प्रकारेण पूषा नः-अस्माकं, वृधे-वृद्धयै (भावे क्विप्) स्वस्तये-कल्याणाय च असत् अस्तु भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः (असधातोः व्यत्ययेन शब्लुगभावे छान्दसत्वात् इकारलोपः) । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता-रक्षकः, पायुः-पालकः पुत्रादीनाम् , अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ ५ ॥

पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्ताक्ष्र्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥ पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभँयावानो विदथेषु जग्मयः। अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसा गमन्निह ॥ ७ ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳪँसस्तनूभि-

---

इन्द्रः नः अस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु—ददातु, अनेकार्थत्वाद्धातूनां धाधातोर्दाने वृत्तिः। कीदृशः, वृद्धश्रवाः—वृद्धं महत्—श्रवः—कीर्तिः यस्य सः। विश्ववेदाः—विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः, पूषाः नः स्वस्ति ददातु। अरिष्टनेमिः—अरिष्टा अनुपहिंसिता (रिष हिंसायां) नेमिः—चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः ताक्ष्र्यः—रथः गरुडो वा, नः स्वस्ति ददातु। बृहस्पतिः—देवगुरुः नः—अस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ ६ ॥

पृषदश्वाः—पृषत्यः पृषतीसंज्ञाः अश्वाः वडवाः वाहनं येषां ते पृषदश्वाः (संज्ञात्वेऽपि छान्दसत्वात् पुंवद्भावः), यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते पृषदश्वाः, पृश्निमातरः—पृश्निः द्यौः गौः दितिर्वा माता जननी येषां ते, शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः (आतो मनिनिति याधातोः वनिप्प्रत्ययः। छान्दसत्वाद्विभक्तेर्लुगभावः) विदथेषु—यज्ञगृहेषु जग्मयः—गमनशीलाः (आदृगमहनेति किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद् द्वित्वादि), अग्निजिह्वाः—अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निजिह्वाः, हुताद इत्यर्थः, मन्यन्ते जानन्ति ते मनवः—सर्वज्ञाः, सूरः सूर्यः चक्षः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः, मरुतः—देवाः, न केवलं मरुत एव, किन्तु विश्वे सर्वे देवाश्च नः—अस्माकम् अवसा—अन्नेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्—आगच्छन्तु (पूर्ववद् व्यत्ययेन शब्लुकि इकारलोपः) ॥ ७ ॥

हे देवाः कर्णेभिः—कर्णैः (बहुलं छन्दसीति ऐस्त्वाभावः) भद्रं—कल्याणं वयं शृणुयाम। हे यजत्राः—यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति ते यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः—नेत्रैः (बहुलं छन्दसीति हलादावपि अक्षिशब्दस्याऽनङादेशः) भद्रं वयं पश्येम। किञ्च

व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥ शतमिन्नु शरदो ऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वे देवाऽअदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ इति शान्तिपाठः।

देवहितं-देवैः स्थापितं, देवानां हितं, देवोपासनयोग्यं वा यत् आयुः जीवनं तद् वयं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम (व्यत्ययेन श्नुविषये शप्) कीदृशा वयं, स्थिरैः दृढैः अङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तनूभिः—शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ ८ ॥

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो-वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयम् अन्ति-अन्तिके समीपे, भवत इति शेषः। यत्र शरच्छते नः अस्माकं तनूनां-शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्रा चक्र कुरुथ (करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम्, द्व्यचोऽतस्तिङ इति चक्र इत्यत्र संहितायां दीर्घः, यत्रेत्यत्र निपातस्य चेति दीर्घः)। वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः। यत्र-अस्माकं जरायां पुत्रासः-अस्मत्पुत्राः (आज्जसेरसुक् इति जसोऽसुगागमः) पितरो भवन्ति-पुत्रवन्तो भवन्ति यावत् अस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः, तावत्-मध्या-मध्ये (सुपांसुलुगिति ङेराकारः) नः-अस्माकम् आयुः मा रीरिषत—मा हिंसिष्ट (रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम्)। कीदृशम् आयुः गन्तोः-गन्तृ गमनशीलम् (गम्धातोस्तोसुन्) ॥ ९ ॥

द्यौः स्वर्गः अदितिः तदधिष्ठात्रीत्वात्। एवमग्रेऽपि। अन्तरिक्षम् अदितिः। अदितिः माता, पिता पुत्रश्च सः—सा अदितिरेव (लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः)। विश्वे—सर्वे देवाः अदितिः। पञ्चजनाः—मनुष्या अप्यदितिः। किं बहुना, जातम्—उत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वम् अदितिरेव। यद्वा अदितिर्मन्त्रेण नोच्यते। द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि (छान्दसो लिङ्गवचनव्यत्ययः) महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ १० ॥

अथ गणेशपूजा ।

कर्त्ता कर्मदिने प्रातरुत्थाय स्नात्वा अहते धौते वाससी परिधाय नित्यकर्म समाप्य सर्वविघ्ननिवारकगणेशपूजनं कुर्यात् । प्रथमं तमःसञ्चारिभूतादिनिवारणार्थं दीपं प्रज्वल्य नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ इति तं संपूज्य आचम्य गणेशाय पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत्—

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः ।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥
विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ।
संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥
विघ्नवल्लीकुठाराय गणाधिपतये नमः ।
वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ।
अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

इति नमस्कृत्य ततो विष्णुं—

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
लाभस्तेषांजयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥

इति नत्वा महेश्वरं गौरीं सूर्यं च प्रणमेत् । अर्घस्थापनं कुर्यात्—चन्दनेन भूमौ त्रिकोणं वृत्तं चतुरस्रमण्डलं च लिखित्वा तत्र शङ्खचक्रे लिखित्वा गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य अर्घं संस्थाप्य "ॐ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंय्योरभिस्रवन्तु नः" इति जलेनापूर्य्य,

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥

इत्यङ्कुशमुद्रया(१)तीर्थान्यावाह्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य-प्रथमं सूर्यायार्घं दद्यात्, पुरश्चर्यार्णवे निबन्धोक्तेः । ताम्रस्थाल्यां सूर्यं लिखित्वा प्रतिष्ठाप्य ध्यानम्—

अरुणोऽरुणपङ्कजे निषण्णः कमलेऽभीतिवरौ करैर्दधानः ।
स्वरुचाऽऽहितमण्डलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः॥

इति ध्यात्वा अर्घं दद्यात्—

एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मां भक्त्या गृहाणार्घं दिवाकर ॥

इत्यर्घं दत्त्वा सर्षपाक्षतैर्भूतोत्सादनं कुर्य्यात्—

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशः ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ॥
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ इति ।
निर्गच्छतां च भूतानां वर्त्म दद्यात्स्ववामतः ॥

तालत्रयेण सर्वान्विघ्नानुत्सार्य ॐ आधारशक्तये पृथिव्यै नमः कमलासनाय नमः इत्यासनं सम्पूज्य पुनरर्घं संस्थाप्य जलेनापूर्य्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य तेन जलेनात्मानं पूजासामग्रीं च दैवतीर्थेन संप्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय तिलकुशयवजलान्यादाय पूजासंकल्पं कुर्यात् ।

ॐ विष्णुः ३ नमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय ॐ तत्सदत्र पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे(२)आ-

---

(१) पुरश्चर्यार्णवे—
ऋज्वीं च मध्यमां कृत्वा तर्जनीं मध्यपर्वणि ।
संयोज्याकुञ्चयेत् किञ्चित् मुद्रैषाऽङ्कुशसंज्ञिका ॥ इति ।

(२) कुमारिकाखण्डस्वरूपं मात्स्ये अ० ११४ ।

र्यावर्त्तैकदेशे पुण्यक्षेत्रे(१) ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे श्रीश्वेतवारा-हकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरान्ते अष्टाविंशतित-मकलियुगस्य प्रथमचरणे षष्ट्यब्दानां मध्ये अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकऋतौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकराशिस्थिते सूर्ये अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथाराशिस्थानस्थितेषु एवंगुणविशिष्टायाम् अमुकपुण्य-तिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकश-र्माऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तये करिष्यमाणामुककर्मणो निर्विघ्नतासिद्धये भगवतो गणेशस्य षोडशोपचारैः पूजनं क-रिष्ये इति संकल्प्य पीठे नवशक्तिपूजनं कुर्यात्–ॐ तीव्रायै नमः ॐ ज्वालिन्यै नमः ॐ नन्दायै नमः ॐ भोगदायै नमः ॐ

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोधत ॥७॥ इन्द्रद्वीपः कशे-रुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ ८ ॥ अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ॥ ९ ॥ आयतस्तु कुमारीतो गङ्गायाः प्रभवावधिः । तिर्यगूर्ध्वं तु विस्तीर्णः सहस्राणि दशैव तु ॥१०॥ इति । अत्रैव वर्णव्यवस्थेति निरूपितं परिभाषायाम् पृ० २० ।

(१) अविमुक्तवाराणसीक्षेत्रे महाश्मशाने आनन्दकानने गौरी-मुखे त्रिकण्टकविराजिते भागीरथ्याः पश्चिमे तीरे इति काश्यां विशेषः।

विश्वेश्वरेण मुक्तं न भवतीत्यविमुक्तम् । वरानसः गङ्गायाः अदू-रभवत्वाद् वाराणसी । लिङ्गदेहस्यापि विश्वेश्वरप्रसादाद् दाहात् महाश्मशानम् । सच्चिदानन्दस्वरूपमुक्त्याविर्भावात् आनन्दकान-नम् । विरहोन्मादेन मृतसतीदेहं गृहीत्वा सञ्चरतो महादेवस्य ह-स्तात् विष्णुबाणेन वियुक्तं सतीमुखं केदारसन्निधौ अस्मिन् क्षेत्रे पपातेति गौरीमुखम् । "अविमुक्तं च स्वर्लीनं तथा मध्यमकं पदम् । एतत्त्रिकण्टकं देवि मृत्युकालेऽमृतप्रदम्" इति लिङ्गपुराणोक्तम् , अ-विमुक्तेश्वरलिङ्गं, स्वर्लीनत्रिविष्टपलिङ्गं त्रिलोचन इति प्रसिद्धं, म-ध्यमेश्वरलिङ्गं चेति त्रिकण्टकसंज्ञम् , "कलिः, कालः कृतं कर्म, त्रि-कण्टकमितीरितम्" इति कौर्मोक्तकण्टकत्रयनाशकं तेन विराजित-मिदं क्षेत्रम् ।

कामरूपिण्यै नमः ॐसत्यायै नमः ॐउग्रायै नमः ॐतेजोवत्यै नमः ॐमध्ये विघ्नविनाशिन्यै नमः ॐसर्वशक्तिकमलासनाय नमः। इति पीठशक्तीः सम्पूज्य (गणानान्त्वेति समुच्चितेन 'ॐगणपतये नमः' इति मन्त्रेण वक्ष्यमाणमन्त्रैश्च, उक्तमन्त्रेणैव वा, अन्यैर्वा पौराणिकमन्त्रैः, पुरुषसूक्तेन वा यथासमाचारं गणेशपूजनं कुर्यात् । वक्ष्यमाणः पूजाप्रकारः सर्वोऽपि स्मृतिकौस्तुभादौ सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतप्रस्तावे द्रष्टव्यः) ध्यानम्—

एकदन्तं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिविनायकम् ॥

आवाहनम्—

विनायक नमस्तेऽस्तु उमामलसमुद्भव ।
इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥

पुष्पादिनिर्मितम् आसनं देवस्य वामभागे—

नानारत्नसमायुक्तं मुक्ताहारविभूषितम् ।
स्वर्णसिंहासनं चारु प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

पाद्यम् पादाम्बुजे—

गौरीप्रिय नमस्तेऽस्तु शङ्करप्रिय सर्वदा ।
भक्त्या पाद्यं मया दत्तं गृहाण प्रणतप्रिय ॥

अर्घ्यम् हस्तयोः—

व्रतमुद्दिश्य देवेश गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वसिद्धिप्रदो भव ॥

आचमनीयं दत्त्वा स्नानम्—

स्नानं पञ्चामृतैर्देव गृहाण गणनायक ।
अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वाणपरिपूजित ॥

(पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराः पञ्चामृतानि)। (१)ॐगणानान्त्वा

---

(१) य.सं.अ.२३. मं. १९हे मम वसो सर्वस्वभूत गणपते वयं त्वा

गणपति ँ हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपति ँ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपति ँ हवामहे वसो मम । आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्—इति मन्त्रेण च स्नानम् । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानम् आपोहिष्ठेत्यादितिसृभिः । स्नानान्तमाचनीयं पुनः दत्त्वा, वस्त्रम्—

रक्तवस्त्रयुगं देव देवाङ्गसदृशप्रभम् ।
भक्त्या दत्तं गृहाणेदं लम्बोदर हरप्रिय ॥

वस्त्रान्ते आचमनीयं दत्त्वा यज्ञोपवीतम्—

राजतं ब्रह्मसूत्रं च काञ्चनस्योत्तरीयकम् ।
गृहाण चारु सर्वज्ञ भक्तानां सिद्धिदायक ॥

(कस्य चिदुपचारस्यालभ्यत्वौ पुष्पं समर्पयेत्, पुरश्चर्यार्णवे कुलोड्डीशवचनात्) । यज्ञोपवीतान्ते आचमनीयं दत्त्वा गन्धम्—

गन्धं कर्पूरसंयुक्तं दिव्यं चन्दनमुत्तमम् ।
विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ अक्षताः—

त्वां हवामहे–आह्वयामः (ह्वेञ्धातोः शपि छान्दसत्वाद्‌ङित्यपि संप्रसारणम्) । कीदृशं त्वां, गणानां रुद्रपारिषदानां मध्ये गणपतिं—गणरूपेण पालकं, प्रियाणां वल्लभानां भार्यादीनां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकं, निधीनां-सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे गणपते गर्भधं–गर्भं दधाति इति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहं आमजानि–आकृष्य क्षिपाणि (अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् लोट् छान्दसत्वात् आङो व्यवहितः प्रयोगः) । त्वं च गर्भधं—रेतः आमजासि–आकृष्य अज क्षिप प्रेरयेत्यर्थः (आङः पूर्ववत्प्रयोगः, लेडन्तोऽयं तेन लेटोऽडाटाविति सिप आडागमः) ।

प्रकरणानुरोधात् महीधरादिभिः अश्वपरतया व्याख्यातोऽपि अयं मन्त्रः स्मृत्या गणपतिपूजने विनियुक्तः गणपतिपरतया व्याख्यातः । श्रुतीनामनेकार्थत्वस्यालङ्कारिकत्वात् । अत्र भौतिकविक्षोपशमनाय भार्यापुत्रादिलाभाय धनलाभाय च त्वां गणपतिं प्रियपतिं निधिपतिं च आह्वयामः इति वाक्यार्थः ।

अक्षतान्धवलान्देव सुरगन्धर्व्वपूजित ।
सर्व्वदेवनमस्कार्य्यं गृहाण मदनुग्रहात् ॥ पुष्पाणि—
सुगन्धीनि सुपुष्पाणि मालत्यादीनि वै प्रभो ।
मयाऽऽनीतानि पूजार्थं पुष्पाणि त्वं गृहाण मे ॥

घण्टा नादपूर्वकं धूपः देवस्य पुरतो वामे वा—
दशाङ्गं गुग्गुलं धूपं सुगन्धि सुमनोहरम् ।
उमासुत नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव ॥

दीपोऽपि घण्टानादपूर्वकम्-देवस्य पुरतो दक्षिणे वा—
गृहाण मङ्गलं दीपं घृतवर्त्तिसमन्वितम् ।
दीपं ज्ञानप्रदं देव रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते ॥
पारावतभ्रमाकारं भ्रामयेच्च प्रदर्शयेत् ।
देवस्य सर्वावयवान्, श्लोकमेकं ततः पठेत् ॥
स्वप्रकाशो महादीपः सर्वत्र तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिः दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नैवेद्यं पुरतः आमं वामे पक्वं दक्षिणे वा, तैजसाद्यन्यतमपात्रे—
सगुडान्सघृतांश्चैव मोदकान्घृतपाचितान् ।
नैवेद्यं सफलं दद्यां गृह्यतां विघ्ननाशन ॥

एकं मोदकं विनायकाय दद्यात्, दश वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणाय दद्यात्, दश स्वार्थं स्थापयेत्-इति स्कन्दपुराणे सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतकथायाम् एकविंशतिमोदकव्यवस्था ।
हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यं फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूषणार्थे द्रव्यं समर्प्य (१)मूलमन्त्रेण जपं विधाय स-

(१) हेमाद्रौ दानखण्डे तृतीयप्र० गरुडपुराणे—
प्रणवादि नमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम ।
देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

मर्घ्यं पानीयजलम् आचमनीयञ्च दद्यात् । फलम्—

इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव ।
तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

ताम्बूलम्—

पूगीफलसमायुक्तं नागवल्लीदलान्वितम् ।
कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

दशमोदकदानसङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुककर्मनिमित्तकगणेशपूजनकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं गणेशप्रीतये इमान्दश मोदकान्दक्षिणासहितान् ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सन्न मम ।

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

इति ब्राह्मणं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य दद्यात् । मोदकदानमन्त्रः—

विघ्नेश विप्ररूपेण गृहाण दश मोदकान् ।
दक्षिणाघृतताम्बूलगुडयुक्तान्ममेष्टद ॥
दाता विघ्नेश्वरो देवो गृहीता सर्व्वविघ्नराट् ।
तस्मादिदं मया दत्तं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

"ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्" इत्यनेन प्रतिग्रहः । प्रार्थना—

विनायक नमस्तुभ्यं सततं मोदकप्रिय ।
अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्य्येषु सर्व्वदा ॥

अथ दूर्वाङ्कुरपूजा—गन्धादियुतान् एकविंशतिदूर्वाङ्कुरान् गृहीत्वा प्रतिनाम दूर्वाङ्कुरयुग्मं समर्प्य अन्ते सर्वनामभिः एकां समर्पयेत् । ॐगणाधिप नमस्तेऽस्तु ॐउमापुत्र नमस्तेऽस्तु ॐ अघनाशन नमस्तेऽस्तु ॐ विनायक नमस्तेऽस्तु ॐ ईशपुत्र

ततश्च प्रकृते 'ॐगणपतये नमः' इति मूलमन्त्रो भवति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

नमस्तेऽस्तु ॐ सर्वसिद्धिप्रदायक नमस्तेऽस्तु ॐ एकदन्त नमस्तेऽस्तु ॐ इभवक्त्र नमस्तेऽस्तु ॐ मूषकवाहन नमस्तेऽस्तु ॐ कुमारगुरवे तुभ्यं नमोऽस्तु ॐ चतुर्थीश नमोऽस्तुस्ते, (१)ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ इति एकां दूर्वां समर्प्य नीराजनं कुर्यात्—

अन्तस्तेजो बहिस्तेज एकीकृत्यामितप्रभम्।
आरार्तिकमिदं देव गृहाण मदनुग्रहात् ॥

(२)ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा। सूर्यो

(१) य. सं. अ. १२ म० २०। मूलैर्भूसम्बद्धं पर्व काण्डं, भूम्यसम्बद्धं परुः। हे दूर्वे काण्डात् काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशात् यथा त्वं परि—समन्तात् प्ररोहन्ती—अङ्कुरवती वर्तसे, एवेत्यव्ययम् एवमित्यर्थे (निपातस्यचेति संहितायां दीर्घः) हे दूर्वे एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दौ असंख्यार्थौ असंख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिः अस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥

दूर्वामेवं भावयित्वा गणपतये समर्पयेत्। अत्र दूर्वादीनाम् अचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्वाद् देवतात्वेन सम्बोधनाद्यर्हता ज्ञेया। 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' इति व्याससूत्रोक्तेः। मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन् इति श्रुतेश्च ॥

(२) य. सं. अ. ३-मं. ९ योऽयम् अग्निर्देवः स एव ज्योतिः दृश्यमानज्योतिःस्वरू ,यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेव अग्निर्देवः। देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदपि अवियोगात् एकत्वेन प्रतिपादनम्। स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम्। योऽयं सूर्यो देवः स एव ज्योतिः दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम्, यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेव सूर्यो देवः। तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु। योऽग्निः वर्चसः अनन्यभूतः यस्य तज्ज्योतिः वर्चोऽनन्यभूतं तस्मै अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। यः सूर्यो वर्चोऽनन्यभूतः यस्य तत् ज्योतिः वर्चोऽनन्यभूतं तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु। यत् ज्योतिः स सूर्य एव यः सूर्यः स ज्योतिरेव तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु।

ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा। अग्निर्वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। सूर्य्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्यो ज्योतिः स्वाहा। इति नीराज्य पुष्पाञ्जलिः—

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः।
लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि॥
विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा।
सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते॥
विघ्नवल्लीकुठाराय गणाधिपतये नमः।

अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम्।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे॥

इति (१)नमस्कृत्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासङ्कल्पं कुर्य्यात्—अद्येहेत्यादिदेशकालसङ्कीर्त्तनान्ते अमुकोऽहम् अमुककर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्यै भगवतो गणेशस्य पूजाकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सत् न मम इति

इत्थं दीपम् एतादृशगुणविशिष्टाग्न्यादिरूपत्वेन भावयित्वा तेन देवं नीराजयेत्॥

(१) विष्णुकल्पलतायां—

पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्याम् उरसा शिरसा दृशा।
वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥
बाहुभ्यां च सजानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ॥ इति।

त्रिः प्रदक्षिणीकरणं च गणेशपूजाभिप्रायेण—

एकं चण्ड्यां रवौ सप्त त्रीणि दद्याद्विनायके।
चत्वारि केशवे दद्यात् शिवस्यार्धं प्रदक्षिणम्॥

इति वचनात्।

दक्षिणां दत्त्वा ॐगणानां त्वा गणपति *हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपति *हवामहे निधीनां त्वा निधिपति *हवामहे वसो मम । आऽहमजानि गर्ब्भधमा त्वमजासि गर्ब्भधम् ॥ इति पठित्वा शेषां (देवोपभुक्तपुष्पादिकं) यजमानाय दद्यात् ॥

इति गणेशपूजा ॥

अथ मातृपूजा । सर्वकर्म्मसु प्रधानसङ्कल्पानन्तरं मातृपूजनादिकं कुर्यात् प्रयोगान्तर्गतत्वस्वीकारात् इति सम्प्रदायः । पीठे कुङ्कुमादिना गणपतिं षोडशमातॄश्च लिखित्वा गोमयेन दूर्वाभिश्च विभूष्य अर्घं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अद्येत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुककर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये पीठे लिखितासु प्रतिमासु गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातॄणां पूजनं करिष्ये । एतन्ते इति प्रतिष्ठा—(१)ॐएतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन

---

(१) य. सं. अ. २-मं० १२-१३ हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः एतं यज्ञम्-इदानीं क्रियमाणम् इमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुः यजमानाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्ति इत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितः देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किञ्च तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञम् अव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं च अव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणम् अव पालय । किञ्च जूतिः गन्तृ अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यद्गच्छति (गत्यर्थकस्य जु इति सौत्रधातोः "ऊतियूति" इत्यादिना क्तिचि धातोर्दीर्घे च रूपम् , स्त्रीत्वं छान्दसम्) तादृशं मनः आज्यस्य स्वम् अंशं जुषताम् सेवताम् । किञ्च-बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु, अरिष्टम्-अविनष्टं (रिषतिर्हिंसार्थः) यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । किञ्च विश्वेदेवासः-सर्वेदेवाः (पूर्ववदसुगागमः) इह-यज्ञकर्मणि मादयन्ताम्-तृप्यन्ताम् (मद तृप्तौ चुरादिः ततः स्वार्थे णिच्) ।

यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव । मनो जूतिर्जुषता-माज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳ समिमं दधातु । विश्वेदेवास इह मादयन्तामोंप्रतिष्ठ॥ ॐभूर्भुवः स्वः गणपतिसहितगौर्य्यादिषोडशमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु । अथ ध्यानम्—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येताः वरदाभयपाणयः ॥

इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पूजनम्—ॐगणपतये नमः ॐ गौर्य्यै नमः ॐपद्मायै नमः ॐशच्यै नमः ॐमेधायै नमः ओं सावित्र्यै नमः ओंविजयायै नमः ओं जयायै नमः ओं देवसेनायै-नमः ओं स्वधायै नमः ओं स्वाहायै नमः ओं मातृभ्यो नमः ओं लोकमातृभ्यो नमः ओं धृत्यै नमः ओं पुष्ट्यै नमः ओं तुष्ट्यै नमः ओं आत्मनः कुलदेवतायै नमः इति नाममन्त्रैः आवाहनादिप-दार्थानुसमयेन पूजनम् । पदार्थानुसमयस्वरूपं ग्रहपूजाप्रकरणे वक्ष्यते । आवाहनम् आसनं पाद्यं अर्घम् आचमनम् स्नानम् आचमनम् वस्त्रम् आचमनम् यज्ञोपवीतम् आचमनम् गन्धम् अक्षतान् पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यम् पानीयम् आचमनम् फलं ताम्बूलं भूषणार्थे द्रव्यं च समर्प्य नाममन्त्रेण जपं कृत्वा समर्प्य वसोर्द्धारासङ्कल्पः—अद्येह अमुकोऽहम् अमुककर्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये

एवं प्रार्थितः सविता देवः ॐ प्रतिष्ठ इत्यनुज्ञां प्रयच्छतु ॐ इत्यङ्गीकारार्थः । प्रतिष्ठ—प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ हे देव बकमदभीष्टसर्वसम्पत्त्यर्थः त्वम् अस्मिन् स्थाने प्रकर्षेण तिष्ठ—इति प्रार्थनावाक्यार्थः ॥ कचित्पद्धतिषु मनोजूतिरित्येक एव मन्त्रः प्रतिष्ठायां विनियुज्यते; तद् यथाचारमनुष्ठेयम् ।

गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणामुपरि गुडसर्पिर्भ्यां वसोर्द्धाराः पातयिष्ये । (१)ओं वसोः पवित्रमसि शतधारँ वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥

आज्यं यतोऽस्ति देवानामधानं मङ्गलात्मकम् ।
ततो मातॄः समुद्दिश्य घृतधारा ददाम्यहम् ॥
कुड्यस्तम्भसुसंलग्ना मातॄणामुपरि स्थिताः ।
कारयेत्पञ्च तिस्रो वा सप्त वोदङ्मुखस्थिताः ॥

इति मन्त्रैः तिस्रः पञ्च सप्त वा धाराः पातयित्वा तच्छेषघृतं ललाटे धृत्वा नीराजनङ्कुर्यात् । पुष्पाञ्जलिः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥
हरात्मज चतुर्बाहो वारणास्य महोदर ।
प्रसन्नो भव मह्यं त्वं गौरीपुत्र नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लालया,

---

(१) य. सं. अ. १ म. ३ हे घृत वसोः बालहेतोः (जीवनहेतोरिति यावत्) मन्त्रस्य पवित्रं शोधकं त्वमसि किम्भूतं घृतं, शतधारं—शतसंख्या धारा यस्मिन्, तथा सहस्रधारं—सहस्रसंख्या धारा यस्मिन् तत् । द्विरुक्तिः शोधकत्वदृढीकरणार्था । अभ्यासे २ र्यासमर्थं मन्यन्ते इति हि निरुक्तम् । सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण त्वा त्वा पुनातु शोधयतु । कीदृशेन घृतेन, सुप्वा—सुष्ठु पुनातीति सुपु (तृतीयादिष्विति पुम्वद्भावान्नुम्ह्रस्वयोरभावः) कामधुक्षः इति देवविशेषणम्—कामान् दोग्धि प्रपूरयतीति कामधुक्षः (दुह धातोः छान्दसत्वात् क्सप्रत्ययः) ॥

एवं घृतं भावयित्वा तेन मातृकासु धारा दद्यात् ॥

कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी।
वाराही घनघोरघर्घरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा,
चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः॥

गणपतये नमः---इत्यादिपूर्वोक्तनाममिश्रपुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासङ्कल्पः-अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं सर्वाभ्युदयप्राप्तये अमुककर्माङ्गभूतस्य गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातॄणां पूजाकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ओंतत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात्। मन्त्रपाठः-(१)ओंसमख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा। मा मआयुः प्रमोषीर्मोऽअहं तव वीरँविदेय तव देवि संदृशि॥ (२)ओंअम्बेऽअम्बिकेऽअम्बालिके न

(१) अ. ४ म. २३. देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकम् अहं समख्ये अद्रक्षि दृष्ट इत्यर्थः (दर्शनार्थकात् सम्पूर्वकात् चक्षधातोः कर्मणि लुङि उत्तमपुरुषैकवचने च्लौ अस्यतिवक्तीति च्लेरङि रूपम्)। एकं समपदं पादपूरणार्थम्। किम्भूतया त्वया, दक्षिणया-दक्षिणात्वयोग्यया, तथा उरुचक्षसा-उरुचष्टे सा उरुचक्षाः तया विस्तीर्णदर्शनया। एवंविधा त्वं मे मम पत्न्याः आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय। मा उ इतिच्छेदः। तव आयुः अहं मा उ मैव-उ एवार्थे मो इति मार्थे अव्ययं वा, प्रमोषिषमित्यध्याहारः-अहं तवायुः न नाशयामीत्यर्थः। किञ्च हे देवि तव सन्दृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय। सन्दर्शनं सन्दृक् तस्यां (भावे क्विप्। विद्लृ इत्यस्य तौदादिकस्य छान्दसत्वान्नुमभावे विदेय इति लिङि रूपम्)॥

(२) य. सं. अ. २३, कं. १८ खं. ४. हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके (आपोजुषाणो इति प्रकृतिभावः) कश्चन नरः मा-माम् न नयति न प्रापयति, स्वामिनं प्रतीति शेषः। तर्हि किमर्थं गम्यते, तत्राह-अश्वकः-अश्वशब्दः स्वमिवचनः ततः कुत्सायां कप्रत्ययः कुत्सितोऽश्वः स्वामी अकुत्सितोऽपि ईर्ष्यया कुत्स्यते। काम्पीलवासिनीं-काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम्। तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति। तादृशीं सुभद्रिकां नारीम्

मा नयति कश्चन। ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पील-
वासिनीम् ॥ इति पठित्वा शेषां यजमानाय दद्यात् ॥
अम्बे इति मन्त्रः पूजायामपि विनियुज्यते कैश्चित्। युक्तं चैतत्।

इति मातृपूजा ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदत्र समाहितः।

इति वचनात् आयुष्याणाम् "आनोभद्राः" इत्यादीनां दशानां पूर्वं शान्तिपाठे उक्तानां मन्त्राणामत्र पाठं केचित् कुर्वन्ति, तत् पूर्वप्रकरणे एवावश्यकम्। केचित् आयुष्यं वर्चस्यम्, नतद्रक्षाᳬसि, यदाबध्नन् इत्यादीनां पाठं कुर्वन्ति।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥ इदं च पुण्याहवाचनात्पूर्वमेवोचितमिति पूर्वं निर्णीतम्। जीवत्पितृकविषये पक्षद्वयमुपन्यस्तं पूर्वं तथापि सर्वत्र, पितुरेव मात्रादीनां पित्रादीनां मातामहादीनां च तेन नान्दीश्राद्धं स्वयङ्कार्यमिति बहूनां कातीयानां संप्रदायः।

मृतपितृकस्य मातुलादिः चौलोपनयनादिकं कुर्वन् संस्कार्यस्य पित्रादीनां संस्कार्यपितुः मातामहादीनां संस्कार्यपितुः मात्रादीनां च नान्दीश्राद्धं कुर्यात्। जीवतः पितुरसन्निधाने तु संस्कार्यपितुः पित्रादीनामेवेति पूर्वं निर्णीतम् (६५ पृ०)।

आचम्य,

ओं यं ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति परं प्रधानं पुरुषं तथाऽन्ये।
विश्वोद्गतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥

आदाय संसस्ति शेते तदासक्तो भवतीत्यर्थः। षस स्वप्ने इति आदादिकोऽपि धातुः छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन श्लुविकरणं लभते। मद्गमने स्वामी सुभद्रिकासक्तो भविष्यति इति मया गम्यते, न तु मां कश्चिन्नयतीति ॥

मया पूजिता भगवती स्वामिनः अन्यासक्तिं निवर्तयतु, स्वामिनं मदभिमुखं च करोतु इति प्रार्थना वाक्यार्थः।

अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।
सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥

इति गणेशं नमस्कृत्य,

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

इति विष्णुं च प्रणम्य(१) ।

(सव्येन प्राङ्मुखः आसनेषु अष्टौ चतुरो वा यथासंभवं ब्राह्मणान् उदङ्मुखान् प्राक्संस्थान् , उदङ्मुखो वा प्राङ्मुखान् उदक्संस्थानुपवेश्य तदभावे (२)कुशवटून् संस्थाप्य एतंते इति प्रतिष्ठाप्य यवान् गृहीत्वा निमन्त्रयेत् । तत्र वैश्वदेविकब्राह्मणं प्रथमम्-अद्येह नान्दीश्राद्धे अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयपित्रादित्रयामुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां कृत्ये भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्म इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राणामस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदेवीनां नान्दीमुखीनामद्य कर्तव्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्म इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकदेवा-

---

(१) अत्र ब्राह्मणोपवेशनादिः ब्राह्मणाचामनान्तः कर्मकलापो यद्यपि पर्वतीयपद्धतौ न दृश्यते तथापि संस्कारभास्करादिपद्धतिषु दर्शनादौचित्याच्च शिष्टैरनुष्ठेय एवेति बोध्यम् ।

(२) संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनकृते शान्तिदीपिकायाम्—

सप्तभिर्नवभिर्वाऽपि सार्धद्वितयवेष्टितम् ।
ॐ कारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥

क्वचित् नवभिरित्यस्य स्थाने पञ्चभिरिति पाठः ।

कुशवटूनां मुखकल्पना च अग्रेण कार्येति रुद्रकल्पद्रुमे । दूर्वाकाण्डानि वा स्थापनीयानि । मुखकल्पनाऽत्रापि पूर्ववदेवेति बोध्यम्

नां नान्दीमुखानामद्यकर्त्तव्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो म-
या निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह
अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकदे-
वानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानामद्यकर्त्तव्ये नान्दीमुखश्राद्धे
भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । एवं निमन्त्र्य

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥
सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नोऽद्यतने श्राद्धकर्मणि ॥

इति नियमान् श्रावयेत् । आगतं वः इति प्रश्नः । स्वाग-
तम् इति प्रतिवचः । ततः वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं पादप्रक्षालनं
कृत्वा पादयोरर्घं दद्यात् । यवकुशगन्धादियुतं पादार्घं सम्पाद्य
अद्येह अमुकगोत्रनान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रयनान्दीमुखास्मत्पित्रा-
दित्रयामुकगोत्रनान्दीमुखास्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः
सत्यवसुसंज्ञका विश्वदेवाः एष पादार्घो वो नमो (वृद्धिश्श्रियै) ।
अत्र "वृद्धिश्श्रियै" इति प्रयोगः पर्वतीयानामेव समाचारसिद्धः ।
अन्येषां नमोऽन्त एव प्रयोगः । केषाञ्चित् सम्पद्यतां वृद्धिरि-
त्यन्तोऽपि तद्यथासमाचारमेवानुष्ठेयम् । ततः पूर्ववत् पादार्घं
सम्पाद्य अमुकगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकदेव्यः
नान्दीमुख्यः एष पादार्घो वो नमो वृद्धिश्श्रियै । पुनः पूर्ववत्०
अमुकगोत्रा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकदेवा नान्दीमुखाः
एष पादार्घो वो नमो वृद्धिश्श्रियै । पुनः पूर्ववत्० अद्येह अमुकगोत्रा
अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकदेवाः सपत्नीका
नान्दीमुखाः एष पादार्घो वो नमो वृद्धिश्श्रियै । एवं सर्वेषां
पादार्घं दत्त्वा आचम्य श्राद्धदेशे पूर्ववत् ब्राह्मणानुपवेश्य
तानाचाम्य)

स्वदक्षिणभागे कर्मपात्रस्थापनं कुर्यात् । (१) ॐभूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः॥ इति भूमिं स्पृष्ट्वा तत्र चन्दनेन शङ्खचक्रे लिखित्वा तदुपरि आसनं दूर्वात्रयम् आसने पात्रं, पात्रे पवित्रे "(२)ॐपवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" इत्यनेन मन्त्रेण क्षिपेत् । तत्पात्रं जलेन(३)ॐशन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शंय्योरभिस्रवन्तु नः॥ इति पूरयेत् । तत्र "(४)ॐयवोऽसि यवयास्मद्

---

(१) य. अ. २३ म. १८ हे देवते त्वं भूः सुखानां भावयिष्यसि, भूमिः पृथिव्यभिमानिनी देवताऽसि, अदितिः देवमाताऽसि, विश्वं दधाति पुष्णातीति वा विश्वं निहितमस्यामिति वा विश्वधायाः ईदृशी त्वमसि, विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री असि । ईदृशी त्वम् पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु, पृथिवीं दृंह दृढोकुरु, पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥

(२) य. अ. १ कं. १२ हे पवित्रे शोधके कुशद्वयरूपे युवां वैष्णव्यौ विष्णुसम्बन्धिनी यज्ञसम्बन्धिनी स्थः भवथः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ।

(३) य. सं. अ. ३६ मं १२ देवीः देव्यः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) दीप्यमानाः आपः नः अस्माकं अभिष्टये अभिषेकाय अभीष्टाय वा पीतये पितॄणां पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने पाने च आपः सुखयित्र्यो भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च-आपः शंयोः-रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु, नः अस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्तु । शमिति शमनार्थकमव्ययम् , योरिति पृथक्करणार्थकमव्ययम् । यद्वा शंयोरित्येकमेव पदं, कल्याणसंयोगायेति तदर्थः (अभिपूर्वकात् ष्टुञ् शब्दसंघातयोरित्यस्माद्धातोः क्विपि स्त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र योगविभागात् सम्प्रसारणे छान्दसत्वाद्धल इति दीर्घाभावे च अभिष्टिशब्दस्तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तः) ।

(४) य. स. अ. ५मं. २६, हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि (यौति पृथक् करोतीति यवः) यस्मात्, अतः द्वेषः द्वेष्टॄन् शत्रून् (द्विषधातोर्विच्) द्वेषो दौर्भाग्यं अस्मत्वा अस्मत्तः यवय पृथक्कुरु (युधातो·

द्वेषो यवयारातीः" इति, (१)ॐयवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄँल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा ॥ इति च यवान् क्षिप्त्वा गन्धाक्षतपुष्पादि तूष्णीं निक्षिप्य तेन जलेनात्मानं नान्दीमुखश्राद्धसामग्रीं च सम्प्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय-

अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति विष्णुं स्मरेत् ।

ॐदेवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति त्रिवारं पठित्वा-

सप्तव्याधा दशार्ण्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥

व्यत्ययेन स्वार्थे णिचि छान्दसो वृद्ध्यभावः) । तथा अरातीः अदानानि च (दानार्थकात् राधातोः क्तिन्) यवय पृथक् कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यते इति भावः ।

(१) कात्यायनश्राद्धसूत्रे. कं. २. ।

यवस्त्वं सोमदेवत्यो भवसि, सोमो देवताऽस्येति सोमदेवत्यः, किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः, दत्तो यवः पापक्षयं कुर्वाणः स्वर्गं जनयति । पुनः किम्भूतः देवेन विष्णुना निर्मितः उत्पादितः। पुनः किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः । यतस्त्वम् एवम्भूतस्तस्मात् अस्माकम् नान्दीमुखान् पितॄन् प्रत्नं चिरकालं पुष्ट्या प्रीणय ॥ एवं यवं स्तुत्वा अस्माकम् नान्दीमुखान् पितॄन् प्रीतान् कुरु इति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ यद्यपि श्राद्धकल्पे तिलोऽसीतिपाठः एवमुत्तरत्र स्वधयेति तथापि आश्वलायनेन नान्दीश्राद्धे तथा विधानात् तथैवात्र व्याख्यातं,प्रकरणानुरोधादिति बोध्यम् ॥

श्राद्धकाले गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
मनसा च पितॄन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समारभे ॥

इति पठेत् । (१)ॐसोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्य योनिरसि सुसस्याः कृषी स्कृधि ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणकट्यां नीवीमारोप्य दूर्वाभिर्दिग्बन्धनम्—

अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
विदिशश्च गणाः सर्वे रक्षन्तूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
यवा रक्षन्तु दितिजात् दर्भा रक्षन्तु राक्षसात् ।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥

गायत्र्या कर्म्मपात्रोदकमभिमन्त्र्य तेन जलेन "शूद्रादिदृष्टिनिपातदोषादामान्नादीनां पवित्रताऽस्तु" इति आमान्नादीन् प्रोक्षेत् ।

---

(१) य. सं. अ-४-मं. १० हेवस्त्र त्वं सोमस्य लतात्मकस्य नीविः संवरणमसि, किञ्च त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि, अतः यजमानस्य शर्म-सुखं, कुरु इति शेषः । किञ्च इन्द्रस्य ऐश्वर्यस्य योनिः कारणमसि अतः सुसस्याः शोभनधान्याः कृषीः कृधि कुरु । आच्छादनं विना न किमपि स्वकार्यं निष्पादयितुं प्रभवतीति आच्छादनमेवं स्तूयते ।

एवं वस्त्रं स्तुत्वा यवदूर्वात्रयसहिता वस्त्रदशाः दक्षिणकट्यां बन्धयेत् । नान्दीश्राद्धातिरिक्तश्राद्धे तु वामकट्यां सतिलमोटकवस्त्रदशाबन्धनम् । स्पष्टं चेदं देवयाज्ञिककृतपिण्डपितृयज्ञपद्धतौ, श्राद्धप्रकरणे निर्णयसिन्धौ च । गदाधरेण च पारस्करगृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वादश्यां कण्डिकायां पदार्थक्रमदर्शनावसरे सविस्तरं नानामतदर्शनपूर्वकं निरूपितमिदम् । वामदक्षिणयोश्चाचाराद्व्यवस्थेत्यपि तत्रैवेति ।

अथ प्रतिज्ञासंकल्पः—अद्येहेत्यादिदेशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां, तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां प्रीतये अमुककर्म्मनिमित्तकं (अमुक कर्माङ्गमिति वा) सत्यवसुसंज्ञकविश्वदेवपूर्वकं संक्षिप्तसंकल्पविधिना नान्दीमुखश्राद्धमहं करिष्ये। ॐकुरुष्व इति प्रतिवचः। ब्राह्मणक्रमेण आसनानि दद्यात्—दूर्वात्रयं गृहीत्वा अद्येह नान्दीमुखामुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां तथाऽमुकगोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां तथाऽमुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसञ्ज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धिः२ श्रियै। तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नन्दीमुखीनाम् इदमासनं वो नमो वृद्धिः२ श्रियै। तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २ श्रियै। तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २ श्रियै। इत्यासनानि दत्त्वा (सामगानां आसनदाने चतुर्थी कार्य्या) ततः क्रमेण पूजनम्—(१)ॐ सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम्। सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र

(१) य. सं. अ० ३४ कं० ५५ सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुःश्रवणरसनघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त *सदं सदाकालम् अप्रमादं सावधानं यथा स्यात्तथा

जागृतो ऽअस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ इति, ॐ सत्य-वसुसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॐ मातृपितामहीप्रपि-तामहीभ्यो नमः ॐ पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नमः ॐ माता-महप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो नमः इति च गन्धाक्षतपुष्पधूप-दीपनैवेद्यवासोभूषणादिभिः सम्पूज्य सङ्कल्पः—अद्येह अमुक-गोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः तथाऽमुकगोत्रास्मत्पित्रा-दित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः तथाऽमुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रयश्राद्ध-सम्बन्धिनः सत्यवसुसञ्ज्ञका विश्वेदेवा अर्चनविधौ इमानि ग-न्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादीनि यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै। तथाऽमुकगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकदेव्यः नान्दीमुख्यः, तथाऽमुकगोत्रा अस्मत्पितृपितामह-प्रपितामहा अमुकदेवा वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमुखाः, तथाऽ-मुकगोत्रा अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुक-देवाः सपत्नीका वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमुखाः अर्चनविधौ इमानि गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादीनि यथावि-

---

शरीरं रक्षन्ति। ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकम् आत्मानम् ईयुः—प्राप्नुवन्ति। लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते। किञ्च ताः सप्त आपः—आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहम् इत्यापः व्याप-नाः, मनआदीनां देहव्यापित्वं प्रसिद्धमेव। *तत्र तस्याम् ऋषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वाते। कीदृशौ तौ, अस्वप्नजौ—न स्वप्नो निद्रा जायते ययो-स्तौ; अस्वप्नजौ तथा सत्रसदौ—सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रं तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ—जीवितदातारौ इत्यर्थः। विश्वेषां देवा-नां वस्वादिपितॄणां च बुद्ध्याद्यधिष्ठातृत्वभावनया अनेन मन्त्रेण तेषां पूजनम्।

इत्थं भाविताश्च ते अस्माकं रक्षणं कुर्वन्तु इति प्रार्थना वा-क्यार्थः॥

भागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । अर्चनविधिः परिपूर्णोऽस्तु, इति यजमानः । अस्तु परिपूर्णः इति ब्राह्मणाः । गन्धादिदानाचमनं कृत्वा आमान्नं दधिघृतादिसहितमष्टधा चतुर्धा वा विभज्य ब्राह्मणाग्रे संस्थाप्य सङ्कल्पः—अद्येह अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिभ्यः तथा ऽमुकगोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिभ्यः तथाऽमुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिभ्यः सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्य इदमामान्नं दधिघृतजलसहितं यथांशं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्राभ्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः अमुकदेवीभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपाभ्यो नान्दीमुखीभ्य इदमामान्नं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो ऽमुकदेवेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमामान्नं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो ऽमुकदेवेभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमामान्नं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै इति सङ्कल्प्य अन्नपूजनम्—सप्तऋषय इति मन्त्रेण ॐ यथेमां वाचङ्कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्याᳬशूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यताम् । इति पठेत् । इत्यन्नपूजनं कृत्वा दक्षिणासङ्कल्पः—देयद्रव्यं जलेन सम्प्रोक्ष्य गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृ-

पितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां प्रीतयेऽमुककर्म्मनिमित्तकसत्यवसुसञ्ज्ञकविश्वदेवपूर्वकनान्दीमुखश्राद्धकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च मातॄणां पितॄणां मातामहानां विश्वेषां देवानां च प्रीतये इयं दधिद्राक्षामलकनिष्क्रयिणी दक्षिणा यथाविभागं वो नमो वृद्धि १ श्रियै इति । स्वातिलकम्—

सत्यानुष्ठानसम्पन्नाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः ।
पितृमातृपराश्चैव सन्त्वस्मत्कुलजा नराः ॥

विशेषपूजनम्—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्तु तथा राज्यं नृणाम्प्रीताः पितामहाः ।
आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्त्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् ।
पशून् सुखं धनन्धान्यं प्राप्नुयां पितृपूजनात् ॥

ततः—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नम स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति त्रिः पठित्वा सप्तव्याधा इति च पठित्वा ततः अमुककर्म्मनिमित्तकनान्दीमुखश्राद्धं विसर्जये इति वदेत् । इदं श्राद्धम् देशहीनं कालहीनं श्रद्धाहीनं भावनाहीनं दक्षिणाहीनं वाक्यहीनं यत्कृतं तत्कृतमस्तु यन्नकृतं तत् श्रीविष्णोः प्रसादात् ब्राह्मणानां वचनात् सर्वं परिपूर्णमस्तु इति यजमानप्रार्थना । अस्तु परिपूर्णम् इति विप्रोक्तिः । उत्तिष्ठेतिब्राह्मणानुत्थाप्य नीवीं विस्रंस्य कर्म्मपात्रं भ्रमयित्वा विसृज्य आचम्य य-

स्यस्मृत्येतिपठित्वा अच्युतायनमः ३ इति त्रिर्वदेत् । ब्राह्मणे-भ्यः सम्पूज्य आमान्नं दक्षिणां च दद्यात् । गोत्रादिनिषेध इव तत्सहचरितः संकल्पवाक्ये प्रथमान्तत्वनियमोऽपि कातीयैर्ना-दर्त्तव्यः ॥

इत्याभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

अथ पुण्याहवाचनम् ।

चतुरो ब्राह्मणानुत्तरवृद्ध्या संस्थाप्य अर्घं संस्थाप्य सङ्कल्पः—अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुक-शर्म्माऽहं अमुककर्म्मणि सर्व्वाभ्युदयप्राप्तये ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये, तदङ्गतया चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजनं वरणञ्च करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्योऽर्घं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूमिदेवाग्रजन्मासि त्वं विप्र पुरुषोत्तम् ।
प्रत्यक्षो यज्ञपुरुषो ह्यर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इत्यर्घं हस्ते दत्त्वा पूजयेत्—

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

इति गन्धाक्षतपुष्पादिभिः सम्पूज्य वरणङ्कुर्यात्—एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः अमुककर्माणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये पुण्याहवाचनार्थं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः ब्राह्मणस्य । एवं क्रमेण चतुर्णां ब्राह्मणानां वरणं कृत्वा सर्वेभ्योऽञ्जलिं बध्वा मन्त्रं(१)पठेत् ॐ(२)ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुर-

(१) यजमानस्य मन्त्रपाठासम्भवे तत्प्रतिनिधिः पुरोहितोऽन्यो वा मन्त्रं पठेत । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

(२) य. सं. अ. १३ मं. ३–ब्रह्म आदित्यरूपम् पुरस्तात् प्राच्यां

स्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उप-मा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ॐ (१)बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतु-मज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रवि-णं धेहि चित्रम् ॥

दिशि प्रथमम् जज्ञानम् जायते इत्यथः (जौहोत्यादिकात् जन् धातोः शानचि शपः श्लौ जज्ञानमिति रूपम् ।) ततः सीमतः मध्यस्थानात् इमान् लोकान् यः वि आवः व्यावृणोति (व्यवहिताश्चेति वेः व्यवहि-तप्रयोगः) विवृतान् करोति । किम्भूतात् मध्यस्थानात् , सुरुचः रोचमानात् । यद्वा लोकान् इत्यस्य सुरुच इति विशेषणम् । किंभूतः सूर्यः, वेनः कान्तः मेधावी वा । स आदित्यः बुध्न्याः बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवाः बुध्न्याः दिशः विवः विवृणोति (व्यत्ययो बहुलमितिलुग्वि-करणकत्वाच्छपो लुक् वचनलोपश्च) सतो मूर्तस्य घटपटादेः, असतः अमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं, विवः प्रकाशयति । कीदृशाः बुध्न्याः, उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एव अस्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः त्रिविधं तिष्ठन्ति यासु ताः । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि च अभिव्यन-क्तीत्यर्थः ।

यत्तेजसा प्रकाशित आदित्यः सर्वमिदं प्रकाशयति तद्रूपस्त्वम् इत्येवं ब्राह्मणः प्रार्थ्यते इति भावः ॥

(१) य. सं. अ. २६ मं. ३-ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्र-जातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य सः ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात बृहस्पते बृहतां वेदानां बृहत्या वाचो वा पते पालक चित्रं नानाविधं तत् द्रविणं अस्मासु यजमानेषु अति अतिशयेन धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तद्धनं किम् अर्यः स्वामी यत् धनं अर्हात् अर्हति पूजयति (लेटो ऽडाटौ इति आडागमे इतश्च लोपः इतीकारलोपः) ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः, यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते । कीदृशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिः अस्यास्तीति द्युमत् । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् । येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः ।

ब्राह्मं पुण्यमहर्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम् ।
वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः "मम गृहे पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः-ॐपुण्याहम् ३ ॐ(१)पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ यजमानः-

स्वस्तिर्या अविनाशाख्य लोककल्याणसिद्धिदा ।
विनायकप्रिया नित्यं तां च स्वस्ति ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः "मम गृहे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ३ । ब्राह्मणाः-ॐस्वस्ति ३ ॐ(२) स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्ष्योंऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ यजमानः—

सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ।
सम्पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः "मम गृहे ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः-ॐऋद्ध्यताम् ३ ॐ(३) सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्यो-

---

यद्धनं शवसः शवसा बलेन दीदयत् दापयति धनान्तरं तद्धनं देहीत्यर्थः (दय दानगत्यादिषु अस्माण्णिजन्तात् लुङि रूपम् अडभाव आर्षः) ब्राह्मण एव बृहस्पतित्वभावनया प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥

(१) अ. १९. मं. ३९-देवानां जनाः देवजनाः देवानुगामिनो जनाः मा माम् पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु विश्वा विश्वानि (शेश्छन्दसीति शेर्लोपः) सर्वाणि भूतानि मा माम् पुनन्तु । हे जातवेदः त्वमपि माम् पुनीहि ॥

(२) स्वस्तिनः-अ. २५ मं. १९-व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

(३) अ. ८ मं. ५२-हे (साम) सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि

तिरमृता अभूम। दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्त्स्वर्ज्ज्योतिः॥ यजमानः–

वैधृतौ च व्यतीपाते सङ्क्रान्तौ राहुपर्व्वणि।
यादृग्वृद्धिमवाप्नोति तां च वृद्धिं ब्रुवन्तु नः॥

भो ब्राह्मणाः "मम गृहे वृद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु" ३। ब्राह्मणाः–ॐवृद्ध्यताम् ३ ॐ(१)ज्यैष्ठ्यञ्च मऽआधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्चमे ऽम्भश्चमे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ यजमानः–

पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत्कल्याणं पुरा कृतम्।
ऋषिभिः सर्वगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः॥

अतो वयं ज्योतिः आदित्यलक्षणम् अगन्म–प्राप्ताः, ततः अमृताः अमरणधर्माणः अभूम भूताः, पृथिव्याः सकाशात् दिवं द्युलोकम् अध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः। ततो देवान् इन्द्रादीन् अविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः (वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम्)। ज्योतिः ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गञ्च अविदाम।

(१) अ. १८ मं. ४ ज्येष्ठस्य भावः ज्यैष्ठ्यम् प्रशस्ततत्वम्, अधिपतेर्भावः आधिपत्यं स्वामित्वं, मन्युः मानसः कोपः, भामः अधिक्षेपादिलिङ्गको बाह्यः कोपः, न मीयते इत्यमः अपरिमेयत्वम् अन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्, अम्भः शीतमधुरं जलं, जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यं, (छान्दसत्वादिमनिचि अकारलोपे कृते छान्दसो यकारलोपः) महतो भावः महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना, उरोर्भावः वरिमा प्रजादिविशालता, पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः, वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्त्वं, दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम्, वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि, वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः–एते मे कल्पन्ताम् सम्पद्यन्ताम् इत्यर्थः।

भोब्राह्मणाः "मम गृहे कल्याणं भवन्तो ब्रुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः—ॐकल्याणं ३ ॐ (१)यथेमाँवाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्याᳬशूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप माऽदो नमतु ॥

यजमानः—

सरित्पतेश्च या कन्या या श्रीर्विष्णुगृहे स्थिता ।
सर्वसौख्यवती लक्ष्मीस्तां श्रियं च ब्रुवन्तु नः ॥

भोब्राह्मणः "मम गृहे श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु" ३ ब्राब्राह्मणाः—ॐश्रीरस्तु ३ (२) ॐमनसः काममाकूतिं वाचः

---

(१) अ. २६ मं. २. इमां कल्याणीम् अनुद्वेगकरीं वाचम् अहं* यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि "दीयतां" भुज्यताम्" इति सर्वेभ्यो वच्मि—केभ्यः, ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्रह्मणे ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय. स्वाय आत्मीयाय अरणाय पराय । अरणोऽपगतोदकः शत्रुः, नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्यसम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा । प्रियो देवानां मध्ये, तथा इत्यध्याहार्यम् । यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततः अहं देवानां प्रियः भूयासम् । इह संसारे दैक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवाः दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्तु । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यताम् सफलो भवतु । अयमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यताम् । किञ्च अदो मा माम् उपनमतु । अद इति इष्टनामग्रहणम् । देवदत्तादिः माम् प्रीणयतु ॥

(२) अ॰ ३९. मं. ४-अहं मनसः कामम् अभिलाषम् आकुञ्चनम् आकूतिः प्रयत्नः तञ्च अशीय प्राप्नुयाम् । वाचः सत्यं च अशीय, मद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं अयतां तिष्ठतु—पशूनां रूपम् पशुसम्बन्धिनो शोभा, अन्नस्य रसः स्वादुत्वं यशः कीर्तिः, श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥

सत्यमशीय । पशूनाᳬं रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रय-
ताम् ॥ यजमानः—

शक्रासुरविपक्षौ च यथा शान्तिर्धरातले ।
यथा च देवदेवानां तां च शान्तिं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः "मम गृहे शान्तिं भवन्तो ब्रुवन्तु" ३। ब्रा-
ह्मणाः–ॐशान्तिः३। ॐ(१)द्यौःशान्तिरन्तरिक्षᳬं शान्तिः
पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्प-
तयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वᳬं
शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥
ॐ(२)विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ! यद्भद्रं
तन्नऽआसुव ॥

---

(१) अ. ३६. मं. १७. द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः, अन्तरि-
क्षरूपा च या शान्तिः, पृथिवी भूलोकरूपा च या शान्तिः, आपो जल-
रूपा या शान्तिः, ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः, वनस्पतयः
वृक्षरूपा या शान्तिः, विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः, ब्रह्म त्रयी-
लक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः, सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः, शा-
न्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा माम् प्रति एधि
अस्तु । छान्दसः पुरुषव्यत्ययः ॥

(२) अ. ३० मं. ३—हे देव सवितः विश्वानि सर्वाणि
दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं
तत् नः अस्मान् प्रति आसुव आगमय । अत्र "पुनन्तु मा" इत्यादयः
"विश्वानि देव" इत्यन्ता वैदिका मन्त्राः ब्राह्मणैः यजमानेन च
सति सम्भवे पठनीयाः । आशीःप्रार्थनस्य "दानवाचनान्वारम्भण-
वरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्" (का. श्रौ. अ. १ कं. १०सू.१२)
इति सूत्रेण यजमानकर्तृकत्वबोधनात् । तदसम्भवे तत्पुरोहितादिः
अन्यब्राह्मणैः सह मन्त्रान् पठेत् । वृतानां च ब्राह्मणानां यजमानेष्ट-
प्राप्त्यर्थमेव मन्त्रपाठात् तत्प्रयोगे सर्वमन्त्रस्थास्मच्छब्दस्य स्वा-
र्थसम्बन्धियजमानपरत्वमूह्यम् ।

ब्राह्मणाः—

मन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ।
शत्रूणां बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ।

पुण्याहवाचनसमृद्धोऽस्तु इति पठित्वा—

भद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
सपत्ना दुर्ग्रहाः पापा दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः ।
तमालपत्रमालोक्य निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥

इति तिलकं कृत्वा यजमानस्य हस्ते आशीर्वादं दद्युः ॥

इति बौधायनाद्यनुसारी पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अथ आश्वलायनाद्युक्तेतिकर्तव्यतासहितश्चतुर्वेदोक्तमन्त्रघटितःकात्यायनोक्तःपुण्याहवाचनप्रयोगः । अत एव यजुर्वेदोक्तानां मन्त्राणाम् अत्र पूर्वं प्रयोगः प्रदर्शितः । "आदौ तत्कर्मशाखिनः" इति वचनात् ।

(१)ॐमही द्यौः पृथिवी चनऽइमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः । इतिमन्त्रेण भूमिं स्पृष्ट्वा ॐओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳराजन् पारयामसि ॥ इति धान्यं तत्र विकिरेत् । ॐआजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्म्मा विशताद्रयिः ॥ इति धान्योपरि कलशं स्थापयेत् ॥ ॐवरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थो वरुणस्यऽऋतसदन्यसि वरुणस्यऽऋतसदनमसि वरुणस्यऽऋतसदनमासीद ॥ इतिकलशं

(१) कलशस्थापनमन्त्रा अग्रे व्याख्यास्यन्ते ।

जलेन पूरयेत् ॥ ॐ अꣳशुना तेऽअꣳशुः पृच्यतां परुषा परुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽअच्युतः ॥ इति, गन्धद्वारामिति वा गन्धं प्रक्षिपेत् ॥ ॐ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ इति सर्वौषधीः । ॐ काण्डात्० इति दूर्वाः । ॐ अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ इति पञ्चपल्लवान् । ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥ इति सप्तमृदः । ॐ याः फलिनीर्या ऽअफला ऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः । इति पूगीफलम् । ॐ परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ इति पञ्चरत्नानि ॥ ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ इति हिरण्यम् ॥ ॐ सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः । वासोऽअग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसो ॥ इति 'युवासुवासाः०' इति वा युग्मवस्त्रेण रक्तसूत्रेण वा वेष्टयेत् ॥ ॐ पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहाऽइषमूर्जꣳ शतक्रतो ॥ इति पूर्णपात्रं कलशे न्यसेत् ॥ ॐ याः फलिनीः० इति नारिकेलफलं संस्थापयेदिति केषांचित्संप्रदायः ॥ ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा नऽआयुः प्रमोषीः ॥ इति अक्षतान् गृहीत्वा, अस्मिन्कलशे साङ्गसपरिवारं सायुधं सशक्तिकं वरुणमावाहयामि ॥ ॐ मनोजूतिः० इति अ-

क्षतैः स्थापयेत् । ॐ अपांपतये वरुणाय नमः इति पञ्चोपचारैर्वरुणं संपूज्य ॐतत्त्वायामीति तन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयेत् । अनया पूजया साङ्ग० वरुणः प्रीयताम् । ततो गङ्गाद्यावाहनम्—

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

ततः कलशाभिमन्त्रणम्—

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले त्वस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणः स्मृताः ॥

कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥

अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ।
अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा ।
आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारिकाः ॥

अथ प्रार्थना—

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥

शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥

त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥
सांनिध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा ॥

इति कलशस्थापनविधिः ।

अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा । दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च ॥ ॐ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥१॥ तेनायुष्प्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु इति भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिवारं यजमानः । द्विजाः पुण्यंपुण्याहं दीर्घमायुरस्तु इति त्रिवारम् । यज० ब्राह्मणानां हस्तेषु सुप्रोक्षितमस्तु । द्वि० अस्तु सुप्रोक्षितम् ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ।
ब्राह्मणानाङ्करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु ते ॥

यज० शिवा आपः सन्तु । द्वि० ॐसन्तु शिवा आपः ॥
यजमानः--

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
सा मे वसतु मे नित्यं सौमनस्यं तथाऽस्तु नः ॥

द्वि० अस्तु सौ० । य०--

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं दीर्घमायुर्यशो बलम् ।
यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अक्षतञ्चारिष्टं चास्तु । द्वि० अस्तु अक्ष० । य० गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यं चास्तु इति भवन्तो ब्रवन्तु । द्वि० ॐ गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यञ्चास्तु । य०अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्तु इति भव० द्वि० अक्ष०आयु०। य०पुष्पाणि पान्तु सौश्रेयसमस्तु इति०। द्वि० ॐ पु० पा० सौ० स्तु । य० ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु इति भ० । द्वि० ॐ तां० पा० ऐ० स्तु । य० दक्षिणाः पान्तु बहुधनमस्तु इति भ० । द्वि० ॐ द० पा० बहु० स्तु । यज० दीर्घमायुःश्रेयःशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिःश्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं

बहुपुत्रत्वं चायुष्यं चास्तु । द्वि० ॐ तथाऽस्तु । यज० यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते नमस्तमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाथर्वाशीर्वचनं बहुऋषिसंमतं संविज्ञातम्भवद्भिरनुज्ञातं पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । द्वि० वाच्यताम् ।

यजुः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬंसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ १ ॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानाᳬंरातिरभि नो निवर्त्तताम् । देवानाᳬं सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥ दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ ३ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ४ ॥ सविता त्वा सवानाᳬं सुवतामग्निर्गृहपतीनाᳬंसोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥५॥ न तद्रक्षाᳬंसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजᳬंह्येतत् । यो बिभर्ति दाक्षायणः हिरण्यᳬंस देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः॥६॥ उच्चा ते जातमन्धसो दिविसद् भूम्याददे । उग्रᳬं शर्म्म महि श्रवः ॥ ७ ॥

ऋक् । ॐ द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् । द्रविणोदा वीरवतीमिषंनो द्रविणो-

दा रांसते दीर्घमायुः ॥१॥ सवितः पश्चातात् सविता पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताऽधरात्तात्। सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ २ ॥ नवोनवो भवति जायमानो ऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रम् ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्यायं प्र चन्द्रमांस्तिरते दीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये ऽअश्वदाः सह ते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ॥ ४ ॥

साम । ॐदेवो ३ वो३ द्रविणो दाः पूर्णां विवष्ट्वासिचम् । ॐद्रा१ सिञ्चा२ । ध्वमुपवापृणध्वम् । आदिद्वोदे २। व ऊहते । इडा २.३ भा ३.४.३। ॐ २.३.४.५. इ । डा. ॥१॥

अयनो देव सवितः। ओ हो वा. । इह श्रुधायि । प्रजावा २. ३. त्सा । वीः सौभगाम्. । परादू २. ३. ष्वा ३. । हो वा ३. हा । प्रियम्ँ सु२.३.४.५. वा ६.५.६ दक्षा३या.२.३.४.५. ॥ २ ॥

चन्द्रमाआउवा । सुवान्तारा उवा । सुपर्णोधाउ वा. । वतेदिवि । नवोहि राउवा. । पद्यनाविमा याउवा । पदं विन्दाउवा । तिविद्युतः । वित्तंमा आउवा. । स्यरोदा २.३.सा.३.४.३. यि। ॐ २.३.४.५. इ । डा ॥ ३ ॥

उच्चाता३ यि जातमन्धसाः । दिवा इसा. १भू२। मिया. २.३ ददा इ । उग्रम्ँ शर्मा । महा. २.३. यि अ-

वा३ । हा३ । स्तौषे. २.३.४.५. ॥ ४ ॥

उपा ५. स्मै । गा३. था. ३. लानाराः । पा. २. वा· मा३. ना । या१. ३. आ । हुस्माथि. । दा३वाथि. । अ· भिदेवाॐइया२क्षताउ । वा. ३. ४. ५. ॥ ५ ॥

अथर्वा । धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नोऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥ १ ॥ येन देवं सवितारं परिदेवा अधारयन् । तेनेमं ब्रह्मणस्पते परिराष्ट्राय धत्तन ॥ २ ॥ नवोनवो भवसि जायमानोऽह्नांकेतुरुषसामेष्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधास्यायन्प्रचन्द्रमस्तिरसेदीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः सत्त्वनायन्वानस्पत्यसम्भृत उस्रियाभिः । वाचं क्षुणुवानो दमयन् त्सपत्नान्त्सिंह इव जेष्यन्नभिसंस्तनीहि ॥४॥

इत्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात् ॥

यज० व्रतजपनियमतपःस्वाध्यायक्रतुशमदमदयादानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम् । ब्रा० समाहितमनसः स्मः । य० प्रसीदन्तु भवन्तः । ब्रा० प्रसन्नाः स्मः । य० ॐ शान्तिरस्तु. । द्वि० अस्तु. । य० ॐ पुष्टिरस्तु. । द्वि० अस्तु । एवं सर्वत्रोत्तरत्र द्विजैर्वाच्यम् । ॐ तुष्टिरस्तु । ॐ वृद्धिरस्तु. । ॐ अविघ्नमस्तु । ॐ आयुष्यमस्तु. । ॐ आरोग्यमस्तु । ॐ शिवमस्तु । ॐ शिवं कर्मास्तु । ॐ कर्मसमृद्धिरस्तु । ॐ धर्मस० । ॐ वेदस० । ॐ शास्त्रस० । ॐ धनधान्यस० । ॐ पुत्रपौत्रस० । ॐ इष्टसंपदस्तु । बहिः—अनिष्टनिरसनमस्तु । ॐ

यत्पापं रोगोऽशुभमकल्याणं तद्दूरे प्रतिहतमस्तु। अन्तः— यच्छ्रेयस्तदस्तु। उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु। उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु। उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः सम्पद्यन्ताम्। तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नसम्पदस्तु। तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम्। तिथिकरणे समुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे सलग्ने साधिदैवते प्रीयेताम्। दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम्। अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्री०। इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्री०। वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्री०। माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्री०। अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्री०। ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्री०। विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्री०। ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्री०। श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम्। श्रद्धामेधे प्री०। भगवती कात्यायनी प्रीयताम्। भगवती माहेश्वरी प्री०। भग० ऋद्धिकरी प्री०। भ० पुष्टिकरी प्री०। भ० तुष्टिक०। भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम्। सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम्। सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम्। बहिः—हताश्च ब्रह्मद्विषः। हताश्च परिपन्थिनः। हता अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः। शत्रवः पराभवं यान्तु। शाम्यन्तु घोराणि। शाम्यन्तु पापानि। शाम्यन्त्वीतयः। अन्तः-शुभानि वर्द्धन्ताम्। शिवा आपः सन्तु। शिवा ऋतवः सन्तु। शिवा ओषधयः स०। शि० वनस्पतयः स०। शि० अग्नयः स०। शि० आहुतयः सन्तु। शिवा अतिथयः स०। अहोरात्रे शिवे स्याताम्।

यजुः। निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्॥ १॥

ऋक्। शान्नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु॥

शन्नो द्यावापृथिवी शं प्रजाभ्यः शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सामात्वष्टा३.४नो दै विथम्, ।वश्वाः । पर्जन्यो ब्रह्मणस्पा.२.३.तीः ।पुत्रैर्भ्रातृभिरदिति नूपातू. २.३. नाः । दुष्टारा २३. न्त्रा । मेणं वा. २. २. । चा. ३. ४. ३ः ॥ उ.२.३ ४-५. इ । डा. ॥ १ ॥

अथर्वा । गणास्त्वोपगायन्तु मारुताः पर्जन्यो घोषिणः पृथक् । स्वर्गाविर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवीमनु ॥ १ ॥

ब्रा० शुक्राङ्गारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् ॥ भगवान् पर्जन्यः प्रीयताम् । भगवान्नारायणः प्री० । भग० स्वामी महासेनः प्रीय० । यज० पुरोनुवाक्यया यत्पुण्यं तदस्तु । याज्यया यत्पुण्यं तदस्तु । वषट्कारेण यत्पुण्यं तदस्तु । प्रातः सूर्योदये यत्पुण्यं तदस्तु । एतत्कल्याणयुक्तं पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । ब्रा० वाच्यताम् ।

ब्राह्मं पुण्यमहर्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम् ।
वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

भो ब्रा० मम गृहे ऽद्य करिष्यमाणस्य अमुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । ॐ पुण्याहम् । अस्य कर्मणः पु०न्तु । ॐ पुण्याहम् । अस्य कर्म० न्तु । ॐ पुण्याहम् । एवं सर्वत्र त्रिर्वदेत् ॥

यजुः । ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसाधियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ २ ॥

ऋक् । उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सवनेषु शंससि । वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्व-

तो नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावद ॥ २ ॥

साम । पुनानः सोमा३ धारा. २. ३. ४. या. । आपोवसानो अर्षस्यारत्नधायोनिमृतस्य साश्यिद सा यि । उँहा ३. उवा । उत्सो देवोहिरा २. ३. हायि । उँहा ३ उवा । ण्यया । ऊँ३हो वा । हो ५. इ । डा ॥२॥

अथर्वा । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनवो धिया॥ पुनन्तु विश्वा भूतानि पवमानः पुनातु मा ॥ २ ॥

पुण्याहसमृद्धिरस्तु । यज०—

पृथिव्यामुद्धृतायां तु यत्कल्याणं पुरा कृतम् ।
ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥

भो० कल्याणं० भ० ३ । ब्रा० ॐ कल्याणम् ३ ।

यजुः । यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्याᳪं शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यताम् ॥ २ ॥

ऋक् । अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते । यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ३ ॥

साम । का ५ या । नश्चा. ३ इत्रा ३ आभुवात् । ऊ । तीसदावृधः स । खा । ऊँ ३ हो हा ई । कया. २. ३ श चा इ. । ष्ठयौ हो ३ । हुम्मा. २ । वा २ तौं. ३. ५. हाइ ॥ ३ ॥

अथर्वा । विश्वजित्कल्याण्यै मा परिधेहि कल्या-

णि द्विपाच्च-सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद्यच्च नः स्वम् ॥३॥

ब्रा० कल्याणसमृद्धिरस्तु । यज०—

सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ।
सम्पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्रा० ऋद्धिं० २ । ॐ ऋध्यताम् ।

यजुः । सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता ऽअभूम । दिवं पृथिव्या ऽअध्यारुहामाविदाम देवान्त्स्व-र्ज्योतिः ॥ ४ ॥

ऋक् । ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं स-रथेहोप यातम् । यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥ ४ ॥

साम० । ऊँहोवा ऊँहोवा ऊँहो३वा । अगन्म ज्यो-तिः । अगन्म ज्योतिः । अगन्म ज्योतिः । अमृता अ-भूम. । अमृता. । अभूम । अमृता अभूमा । न्तरिक्षं पृ-थिव्या अध्यारुहामान्तरिक्षं पृथिव्या अध्यारुहामा । न्तरिक्षं पृथिव्या अध्यारुहामा । दिवमन्तरिक्षादध्यारु-हाम । ३ । अविदाम देवान् । ३ । समुदेवैरगन्महि ।३। ऊँहोवा.ऊँहोवा.ऊँ३होवा.।३।सुवर्ज्योती. २.३.४.५.।४।

अथर्वा । ऋधङ्मन्त्रोयोनिं य आबभूवामृतासुर्वर्द्ध-मानः सुजन्मा ॥ अदब्धासुर्भ्राजमानोहेवत्रितोधर्ता-दाधार त्रीणि ॥ ४ ॥

ऋद्धिसमृद्धिरस्तु ॥ यज०—

स्वस्तिस्तु याऽविनाशाख्या पुण्यकल्याणवृद्धिदा ।
विनायकप्रिया नित्यं तां च स्वस्ति ब्रुवन्तु नः ॥

भो० अमुककर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ३। आयुष्मते स्वस्ति ३।

यजुः। ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो० दधातु ॥ ५ ॥

ऋक्। स्वस्ति ऋद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ॥ सा नो अमासो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ ५ ॥

साम। त्रातारमिन्द्रमविता। रमी. २. ३ न्द्राम्.। हवेहवे सुहवंशूम्। रमी २. ३ न्द्राम्। हुवाइनुशक्रं पुरुहू। तमी. २.३. न्द्राम्। इदंस्वस्तिनो मघवा। वा ४.३.३. इतू ३ श्रा ५ इन्द्रा ६.५.६ ॥ ५ ॥

अथर्वा। स्वस्तिमात्रउतपित्रे नो अस्तु स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः। विश्वं सुभूतं सुविदत्रं नो अस्तु ज्योगेवदृशेम सूर्यम् ॥ ५ ॥

स्वस्तिसमृद्धिरस्तु। यज०—

मृकण्डसूनोरायुर्यद्ध्रुवलोमशयोस्तथा।
आयुषा तेन संयुक्ता जीवेम शरदः शतम् ॥

ब्रा० जीवन्तु भवन्तः।

यजुः। ॐ तच्चक्षुः० शतात् ॥ ६ ॥

ऋक्. । शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ॥ शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ६ ॥

साम.। हाउहाउहाउ यशोहाउ। ३। वर्चोहाउ। ३। अस्मिन्हायि २ अस्मिन् हा ३. १ उ। वा, २।

नवेदिन्द्रावमंवसु । त्वं पुष्यासिवध्यमम् । सत्राविश्व-स्यपरमस्य राजसि । नकिष्ठागोवृण्वते । हाउहाउहा-उ । यशोहाउ २ । वर्चोहाउ ३ । अस्मिन्नूहाथि । २ । अस्मिन्नूहा३..उ । वा. २ । आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्व-मायुरशीमहि प्रजात्वष्टरेधिनिधेह्यस्मेशतंजीवेमशार दोवयन्ते ॥२-३-४-५॥

अथर्वा । आयुरस्मै धेहि जातवेदः प्रजांत्वष्टराधि निधेह्यस्मै । रायस्पोषंसवितरासुवास्मैशतं जीवाति शारदस्तवायम् ॥ ६ ॥

यज०—

शिवगौरीविवाहे या या श्री रामे नृपात्मजे ।
धनदस्य गृहे या श्रीः अस्माकं साऽस्तु सद्मनि ।

भो ब्राह्मणा मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे श्रियं भवन्तो ब्रुवन्तु, । ब्रा० अस्तु श्रीः ३ ।

यजुः । दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्योऽअध्वर्यन्तोऽअस्थुः ॥ ७ ॥

ऋक् । श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ७ ॥

साम । भद्राइन्द्रस्यरा १ तायाः । भद्रा२इन्द्रा२ स्यरा२ तायाः । यो अस्यकामं विधतः ॥ नरोषा१ ता२ यि । मनादानायचोदयन् । मा२. ३. नाः । दाना-या ३. योहुम् । दया २ ॐ २. ३. ४. वाश्रिये १ ॥७॥

अथर्वा । एह यातु वरुणः सोमो अग्निर्बृहस्पतिर्वसुभिरेह यातु ॥ अस्य श्रियमुपसंयातु सर्व उग्रस्य चेतुः समनसः सजाताः ॥ ७ ॥

यज०—

प्रजापतिर्लोकपालो धाता ब्रह्मा च देवराट् ॥
भगवान् शाश्वतो नित्यं नो रक्षन्तु च सर्वतः ॥१॥

ब्रा० भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ॥

यजुः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयममुष्य पिताऽसावस्य पिता वयᳬ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऋक् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥

साम । हाउ । ३ । इमाः । ३ । प्रजाः । ३ । प्रजापते । होइ । २ । प्रजापते । हा ३.१ उ । वा २ । ए । हृदयम् । २ । ए । हृदया ३.१ उ । वा २ । प्रजारूपमजीजने३ । इद् इडा २.३.४.५ ॥ ८ ॥

अथर्वा । प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥ जरदष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ ८ ॥

यज०—

आयुष्मते स्वस्तिमते यजमानाय दाशुषे ।
क्रियेरन्नाशिषः सन्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥

ब्रा० आयुष्मते स्वस्ति ॥

यजुः। आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम्। वायोऽअस्मिन् सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ऋक्। स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः संयन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः। रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ ९ ॥

साम। त्यमूषु वाजिना २. ३. ४. ५. म्. देवजूता २. ३. ४. ५. म्. । सहोवानन्तारुता ३। रथानाम् ॥ अरिष्टना २. ३. ४. थिर्माम्। पृतना २. ३. ४. ५. जमाशुम्। स्वस्तजायि। तार्क्ष्यमिहा ३. ४. ३. हु ३ वा. ५. इमा ५. ६ ॥ ९ ॥

अथर्वा। वेदः स्वस्ति द्रुघणः स्वस्ति परशुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्ति हविष्कृतो यज्ञिया यज्ञकामास्ते देवासो यज्ञमिमं जुषन्ताम् ॥ ९ ॥

पुण्याहवाचनसमृद्धिरस्तु ॥

यजमानो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च यजमानस्याभिषेकादिकं कुर्युः। तत्प्रकारोऽग्रे वक्ष्यते ॥

इति चतुर्वेदोक्तमन्त्रपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अशुभकार्येषु [illegible],

आदौ नवग्रहमखं ततः कर्म समाचरेत् ।

नवग्रहमखैर्नैव तु न [illegible] ॥

इति शुभकर्मविधेयोक्तत्वात्कालतत्त्वविवेचने ग्रहाणां होमरहित-पूजनस्यापि ग्रहयागे [illegible] सर्वत्रावश्यमनु-ष्ठेयम्, गणेशपूजनवत् । [illegible] कर्मानुष्ठाने ब्रह्मा मुरारि-रिति पुष्पाञ्जलिनमस्कारपूर्वकं गणेशोऽनुष्ठेयः । उपनयनविवा-हादिशुभकार्येषु तु बहुव्ययसाध्यत्वात् होमसहितो ग्रहयाग एवानु-ष्ठातुमुचितः । तत्र पूर्वं पूजनमात्रप्रकार उच्यते ।

तत्र वेद्यां पूगीफलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा, कलशे एव वा नव-ग्रहानावाह्य पूजयेत् । वेद्या अभावे काष्ठफलकमेव ग्राह्यम् । पूजनं च पदार्थानुसमयेन कर्तव्यम् । तस्यौत्सर्गिकत्वात् ।

सर्वेषामेकतन्त्रेण रव्यादीनां यथाविधि ।

पूजनं तु प्रकर्तव्यं पदार्थोऽनुप्रकीर्तितः ॥

इति संस्कारभास्करे हेमाद्रिनिबन्धोद्धृतभविष्योत्तरवच-नाच्च । काण्डानुसमयस्वरूपं च तत्रैव—

एकैकस्यावाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तपूजनम् ।

समाप्य च ततोऽन्यस्य इति काण्डोऽनुकीर्तितः ॥ इति ।

वेद्यां ग्रहपूजनपक्षेऽपि तस्या ऐशान्यां कलशे वरुणपूजन-मनुष्ठेयमेव । मत्स्यपुराणादौ तथैव अभिहितत्वात् ।

अथ ग्रहपूजाप्रयोगः ।

चतुष्कोणहस्तमात्रस्य वितस्त्युच्छ्रितस्य स्थण्डिलस्यैशान-कोणे तदभावे तादृशस्यैव काष्ठफलकस्य ईशानकोणे अव्रणं ताम्रादिधातुविनिर्मितं हस्तघटितं मृन्मयं वा बहिर्दध्यक्षतचन्दन-भूषितं वस्त्राच्छन्नं कलशपात्रं सप्तधान्योपरि (१)स्थापयेत् । तत्र

(१) चरणव्यूहपरिशिष्टभाष्ये महार्णवे कलशस्थापनप्रकार उक्तः—

अथ भूमिस्पर्शः—ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽइमं यज्ञं मि-मिक्षताम्। पिपृतान्नो भरीमभिः॥ अथ यवप्रक्षेपः—ॐ ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा। यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳ राजन्पारयामसि॥ अथ कलशस्थापनम्—ॐ आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः। पुनरूर्जा

तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते।
कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम्॥
पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुङ्कुमादिभिः
मृत्तिकायवसंमिश्रे वेदिमध्ये न्यसेत्ततः॥२॥
पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः।
स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः॥३॥
वत्सजान्वाकृतिर्वेदः उत्तराग्रैः कुशैः कृतः।
ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत्॥४॥
प्रतिष्ठां कारयेत् पश्चात् पूजाद्रव्यमथोच्यते।
यज्ञोपवीतं नैवेद्यं वस्त्रं चन्दनकुङ्कुमैः॥५॥
स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम्।
ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत्॥६॥

महीद्यौः, अ, ८ मं० ३२-मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नः अस्माकम् इमं यज्ञं मिमिक्षताम्, (मिह सेचने इत्यस्मात् सनि लोटि प्रथमद्विवचनम्) सेक्तुमिच्छताम्, स्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। किञ्च भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः नः अस्मदीयं गृहं पिपृताम् पूरयताम्। भूमिं हस्तेन स्पृष्ट्वा कलशस्थापनार्थम् अवकाशदानाय एवं प्रार्थयेत्॥

ओषधयः समवदन्त, अ. १२. मं. ९६- राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः ओषधिदेवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः। संवादमेवाह—ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति (छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन श्नुः) अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति, हे राजन् स्वामिन् सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः (इदन्तो मसि इति मसः स्थाने मस्यादेशः)। इत्थम् ओषधीः व्याधिनाशकरत्वेन स्तुत्वा भूमौ निक्षिपेत्, अक्षतान् यवान् वा॥

आजिघ्र कलशं. अ ८. मं ४२—हे महि पृथिव त्वं कलशं पात्रम् आजिघ्र-

निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पु-
नर्मा विशतादूयिः ॥ अथ जलेनापूरणम्-ॐवरुणस्यो-
त्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थो वरुणस्य
ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य
ऋतसदनमासीद ॥ अथ कुशब्रह्माणं स्थापयेत्—ॐआ

आभिमुख्येन प्राणं कुरु धारयेति यावत् । किञ्च इन्दवः सोमाः तत्तु-
ल्याः कलशरसाः त्वा त्वाम् आविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन
पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता
सा त्वं नः अस्माकम् सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं धनं देहि । किञ्च हे
पृथिवि त्वत्प्रसादात् उरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुः रयिः
धनमपि मा माम् पुनः आविशतात् आगच्छतु इत्यर्थः । इत्थं पृथ्वीं
प्रार्थ्य तत्र कलशं स्थापयेत् ॥

वरुणस्योत्तम्भनमसि. अ ४ मं ३६–हे जलधारे त्वं वरुणस्य वरुण-
देवस्य उत्तम्भनमसि अवलम्बनमसि । वरुणस्य जलाधिष्ठातृत्वात्
जलमेवं सम्बोध्यते चेतनत्वारोपेण । किञ्च त्वं वरुणस्य देवस्य स्क-
म्भसर्जनी-स्कम्भस्य अवरोधस्य सर्जनी साधनभूता स्थः असि
(स्थ इति व्यत्ययेन द्विवचनम्) । वरुणस्य जलीयत्वात् जलस्य तदु-
वष्टम्भसाधनत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । किञ्च त्वं वरुणस्य देवस्य ऋताय
यज्ञाय सदनी उपवेशनी असि । त्वयि उपविष्टो वरुणः यज्ञभागं गृ
ह्णातीत्यर्थः । किञ्च वरुणस्य देवस्य ऋतसदनं यज्ञार्थम् उत्तरासन-
मपि त्वमेवासि । अतः वरुणस्य देवस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमासनभू-
तं कुम्भं व्याप्य आसीद तिष्ठ । एवं जलं स्तुत्वा कुम्भे प्रक्षिपेत् ॥

आब्रह्मन् अ. २२. मं. २२–हे ब्रह्मन् नः अस्माकं (यजमानस्य)
राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी-ब्रह्मवर्चसं वेदः तदस्यास्तीति ब्रह्मव-
र्चसी वेदवानित्यर्थः आजायताम् (आङो व्यवहिताश्चेति व्यवहित-
प्रयोगः) । वेदसाध्याः सर्ववैदिकक्रियाः इति प्रथमं वेदसम्पत्तिरेव
प्रार्थ्यते । किञ्च राजन्यः क्षत्रियः शूरः आजायताम्, इषव्यः इषुषु
कुशलः अतिव्याधी अतिशयेन विध्यतीति अतिव्याधि अत्यन्तं शत्रु-
व्यधनशीलः महारथश्च आजायताम् । यः एकः सहस्रं जयति स
महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायताम् । राष्ट्रे इत्यस्य
सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान् वृषभः वोढा वहनशीलो जायताम् ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूरऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्व्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्य्योषा जिष्णू रथेष्ठाः। सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य व्वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्ज्जन्यो व्वर्षतु फलवत्यो नऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ अथ गन्धान्—ॐगन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ अथ दूर्वाम्—ॐ

सप्तिः अश्वः आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति इति पुरन्धिः जायताम्। रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः (क्विप् सप्तम्या अलुक्) रथे स्थितो युयुत्सुर्नरः जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा अस्य इति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यः (ढश्छन्दसि इति ढः) वीरः पुत्रो जायताम्। किञ्च नः अस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यः निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु। अभ्यासो वीप्सार्थः। नः अस्माकम् ओषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु (कर्मकर्तरि लोट्)। नः अस्माकं योगक्षेमः योगेन युक्तः क्षेमः योगक्षेमः सः कल्पतां क्लृप्तो भवतु। अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः। इत्थं ब्रह्माणं स्तुत्वा कलशोपरि निदध्यात् ॥ अत्र प्रमाणं पूर्वमुपन्यस्तम् (पृ. ६१) ॥

गन्धद्वाराम्. ऋ. श्रीसूक्ते। इह चन्दने तां श्रियमुपह्वये आह्वयामि। श्रियमेव विशेषयति गन्धद्वाराम्। गन्धो गुणः तस्य अनुभवद्वारभूतां पृथिवीस्वरूपां। पृथिव्याश्रितस्यैव गन्धस्यानुभूयमानत्वात्। किञ्च दुराधर्षाम् अनाधृष्यां तेजोविशेषशालित्वात्। नित्यपुष्टां सदा स्फीताम्, करीषिणीं करीषसम्बन्धिनीम्। सर्वभूतानां पञ्चमहाभूतानामीश्वरीम्, पृथिव्याः सर्वभूतगुणशालित्वात्। चन्दने श्रियमावाह्य कलशे प्रक्षेपः कार्यः। एवमावाहनेन मम श्री र्भवत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवो नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च (व्या० पृ० १०८) ॥ अथ सर्वौषधीः हरिद्रां वा-ॐ या ऽओषधीः पूर्वा जाता-देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामा-नि सप्त च । अथ पूगीफलम्-ॐ याः फलिनीर्या ऽअफला-ऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्च-न्त्वꣳहसः ॥ अथ दुग्धम्-ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधीषु

या ओषधीः अ. १२. मं. ७५-युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारः त्रियुगम् त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) पूर्वाः प्रथमाः भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाताः उत्पन्नाः देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋत्वर्थम् । ऋतवो वै देवाः इति श्रुतेः । ऋतवः ओषधि-युक्ताः कर्तव्याः एतदर्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां, पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासाम् ओषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्ये एव अवश्यं जाने (मन्यतेर्लोटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने व्यत्ययेन शपि एत ऐ इति ऐकारः) । इत्थम् ओषधिरूपं ध्यात्वा सर्वौषधीः कलशे प्रक्षिपेत् ॥

याः फलिनीः. अ. १२. मं. ८९-याः ओषधयः फलिनीः फलिन्यः (वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) फलयुक्ताः याश्च अफलाः फलर-हिताः याश्च अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः (पूर्व-वत् साधुः) पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्प-तिप्रेरिताः सत्यः नः अस्मान् अंहसः पापात् रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ फलवत्त्वेनौषधिस्मरणात्फलप्रक्षेपे ऽस्य विनियोगः ॥

पयः पृथिव्याम्. अ. १८. मं. ३६-हे पयः त्वमेव पृथिव्याम् ओषधीषु दिवि अन्तरिक्षे च स्थितान् जीवान् धाः दधासि धारयसि, दुग्धर-साधीनत्वात् प्राणिमात्रजीवनस्य । अन्तरिक्षादिजीवानामपि सूक्ष्म-भूतो दुग्धरस एव जीवनहेतुरिति भावः । अतस्तवानुग्रहात् मह्यं प्रदिशः सर्वा दिशः पयस्वतीः पयस्वत्यः सन्तु । सर्वत्र मम दुग्धर-सम्प्राप्तिर्भवत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥

पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ अथ दधि-ॐ दधिक्राव्णो ऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत्प्रण ऽआयूंषि तारिषत् ॥ अथ घृतम्-ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा। द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते ऽअजरे भूरिरेतसा ॥

अथ पञ्चपल्लवाः- अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिः-

दधिक्राव्णः. अ. २३. मं. ३२-क्रामति सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतीति क्रावा तस्य, अश्वस्य व्यापिनः वाजयति कम्पयति दैत्यानिति वाजिनः जिष्णोः जयशीलस्य विष्णोः, अर्थं इति शेषः, यत् दधि अकारिषं (व्यत्ययेनैकवचनं, छान्दस इट्) अकार्ष्म न्यवेदयाम तद्धि नः अस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु णः, नः आयूंषि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु चेति । इत्थं दध्नः मङ्गलद्रव्यत्वेन प्रार्थ्यमानत्वात्स्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ स्मार्तविनियोगबलादित्थं मन्त्रे व्याख्यातो इति न भाष्यविरोध उद्भावनीयः ॥

घृतवती. अ. ३४. मं. ४५-ये द्यावा पृथिव्यौ घृतवत्यौ घृतशब्देन तेजोभागविशेष उच्यते। तद्भावादेव भुवनानामभिश्रिय भूतजातानामभ्याश्रयणीये, उर्वी विस्तीर्णे, पृथ्वी पृथुले, आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्, मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ, सुपेशसा सुरूपे, अजरे जरारहिते, भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के। सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते। हे वरुणस्य आदित्यस्य धर्मणा धारणेन विष्कभिते दृढीकृते ॥ घृतस्य तेजोविशेषसंपादकत्वादेवं स्तुतिः। अतोऽनेन मन्त्रेण कलशे घृतप्रक्षेपः ॥ अत्र मधुशर्करयोरपि प्रक्षेप उचितः।

अश्वत्थेवो. अ. १२. मं. ७९-हे ओषधयः वः युष्माकम् अश्वत्थे आश्वत्थ्याम् उपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति, हविषां तत्र स्थापनात्। किञ्च वः युष्माकं पर्णे पलाशपर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता। होमार्थं जुह्वाम् अध्वर्युणा स्थापनात् (अश्वत्थपर्णशब्दाभ्य तद्धितलोपश्छान्दसः)। हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते=किलेति विद्याप्रकर्षे, इत् एवार्थे, हे हविर्भूता ओषधयः यूयम् अग्नौ हुताः सत्य

ष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ अथ सप्तमृदः -ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥ अथ पञ्चरत्नानि-ॐ परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ अथ हिरण्यं द्रव्यं वा-ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य

गोभाजः असथ भवथ । गाम् आदित्यं भजन्तीति गोभाजः । "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" इतिस्मृतेः । किमर्थमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं सनवथ सेवध्वे अन्नदानेन पोषयथ तस्मात् अश्वत्थादिः स्थानमित्यर्थः (अस्तेः लटि मध्यमबहुवचने व्यत्ययेन शपि रूपम् असथेति) । सनवतिः परिचर्यार्थः ॥

स्योना पृथिवि. अ. ३५. मं. २१-हे पृथिवि त्वं नः अस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम्, अनृक्षरा । ऋक्षरः कण्टकः तद्ग्रहणं चोरबाधादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना (अधिकरणे ल्युट्) । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च नः अस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छा यच्छ देहि ॥

परिवाजपतिः. अ. ११. मं. २५-अयमग्निः हव्यानि नानादैवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणम् । कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्य अन्नस्य पतिः पालयिता, कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत, दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् । अनेकार्थत्वात् धाधातुः दानार्थः ॥ यतोऽग्निः रत्नानि प्रयच्छन् हवींषि पर्यक्रमीत् अतो रत्नानि श्रेष्ठानि इति । अनेन रत्नानि कलशे प्रक्षिपेत् ।

हिरण्यगर्भः. अ. १३. मं. ४-हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिः हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्य अग्रे समवर्तत । प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्रः एक एव उत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत् । स एक एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकम् उत

जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामु-तेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ अथ वस्त्रम्-ॐ यद-श्वाय वास ऽउपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै । सन्दानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति । अ-थोपरि धान्यपूर्णपात्रम्-ॐ पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरा-

---

मपि च इमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयतिस्म (तुजादीनां दीर्घो-ऽभ्यासस्येति दीर्घः) । पृथ्वी भूः स्वयंभूः इति अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथ्वीशब्देन अन्तरिक्षलोकोऽत्र उच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः (विभक्तिव्यत्यय-श्छान्दसः) । सूत्रात्मनो ब्रह्माण्डस्य तेजोविस्त्वसाम्येन हिरण्यशब्दे-नाभिहितत्वात् तत्रोपमानत्वप्रतीतेः स्तुतिः । एवं हिरण्यं स्तुत्वा कलशे प्रक्षिपेत् ॥

यदश्वाय. अ. २५ मं. ३९-प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजः, अश्वस्य एतानि देवेष्वेव प्राप-यन्ति इत्यर्थः । कानीत्यत आह । अश्वाय यत् अधीवासम् आच्छा-दकं वासः वस्त्रम् उपस्तृणन्ति (स्तृञ् आच्छादने क्रैयादिकः) । तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृ-णन्ति, तथा अर्वन्तम् अर्वतः (षष्ठ्यर्थे द्वितीया) अश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । आ-च्छादकवस्त्रस्य देवेषु प्राप्यमाणत्वात् वस्त्रस्तुतिर्वाक्यार्थः । एवं वस्त्रं स्तुत्वा तेन कलशं वेष्टयेत् ॥

पूर्णादर्वि. अ. ३. मं. ४९-हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादि-निर्मिते त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेव उत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयः अस्मान् प्रति आगच्छ । एवं दर्वी-मुक्त्वा इन्द्रमाह-हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं च उभौ वस्नेव वस्नेनेव मूल्येनेव (वस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः) इष-मभीष्टं हविःस्वरूपमन्नम् ऊर्ज्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्री-णावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै, अहं तुभ्यं हवि-र्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ पात्रमपि तण्डुलैः पूर्णं दर्वीरूपेण भावयित्वा स्तूयते इति स्तुतिर्वाक्यार्थः । एवं स्मार्तविनियोगबले नान्यथा मन्त्रा व्याख्याताः अतो न भाष्यविरोध उद्भावनीयः ॥

पत । त्वस्नेव त्विक्कीगावश्च ऽइषमूर्ज॑ शतक्रतो ॥
ततो वरुणमावाहयेत्—ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमा
नस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरु-
णेह बोध्युरुश ᳪ स मा न आयुः प्रमोषीः ॥

अथकलशाभिमन्त्रणम्—

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणः स्थितः ॥
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥
अङ्गैस्तु सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ।

अथ प्रार्थना—

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्व्वे त्वयि स्थिताः ।
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥
शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥

तत्त्वायामि. अ. १८. मं. ४९—हे वरुण यजमानः हविर्भिः दत्तैः य-द्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामः तुभ्यं हविर्दत्ते तद् यजमा-नेष्टं त्वा त्वाम् अहं यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयताम् इत्यर्थः। अत्र एकस्तच्छब्दः यच्छब्दार्थः। यामि इति याञ्चाकर्मसु पठितः। कीदृशोऽहं, ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तु-वानः। किञ्च हे उरुशंस शंसनं शंसः स्तुतिः उरुः महान् शंसः स्तु-तिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ, हे बहुस्तुते इह अस्मिन् स्थाने अहे-डमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानः अहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः (वा छन्दसीति अपि-त्त्वनिषेधाद् गुणः श्यनो लुक् धलोपश्च छान्दसः)। किञ्च नः अस्मा-कम् आयुः जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय (मुष स्तेये लुङ्) पूर्णमा-युश्च देहीत्यर्थः ॥

त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥
सान्निध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा ।

ॐ स्थिरो भव वीड्वङ्ग ऽआशुर्भव व्वाज्यर्व्वन्। पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ आदित्यादिनवग्रहांश्च भूर्भुवः स्वः इत्यावाह्य एतन्ते इति प्रातिष्ठा ॐ भूर्भुवः स्वः कलशे आवाहिताः ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सपरिवाराः सायुधाः सवाहनाः अधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताः विनायकादिपञ्चलोकपालसहिताः इन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुप्रतिष्ठा वरदा भवन्तु। ततोऽर्घं संस्थाप्य प्राणायामं कृत्वा पूजासंकल्पः—अद्येहेत्यादि अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुककर्म्मनिमित्तकं कलशे आवाहितानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिक्पालसहितानां पूजनं करिष्ये । ध्यानम्—

नागपाशधरः स्वर्णभूषणः पद्मिनीप्रियः ।
वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वेतो मकरवाहनः ॥

इति तत्र वरुणं ध्यात्वा,

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

स्थिरोभव. अ. ११. मं. ४४-इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा कलशः हे अर्वन् स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव। वीडुशब्दो दृढार्थः। आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव। पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थेयो भव। सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः। कीदृशस्त्वं, पुरीषवाहणः। पुरीषशब्देन पांसुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः (कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् इति छन्दसि ञ्युट् प्रत्ययः)। कलशस्य सर्वदेवाधिष्ठानत्वादित्थं स्तुतिः।

श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।
चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी मुकुटोज्ज्वलः ।
नीलसिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥
धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः

इत्युक्तप्रकारेण ग्रहाणां ध्यानं विधाय अन्ये किरीटिनः कार्या वरदाभयपाणयः इति अन्यांश्च सामान्येन ध्यात्वा ॐ आकृष्णेनेत्यादिवेदमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा—ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ आदित्याय नमः ॐ सोमाय नमः ॐ भौमाय नमः ॐ बुधाय नमः ॐ बृहस्पतये नमः ॐ शुक्राय नमः ॐ शनैश्चराय नमः ॐ राहवे नमः ॐ केतुभ्यो नमः ।

ॐ ईश्वराय नमः ॐ उमायै नमः ॐ स्कन्दाय नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ यमाय नमः ॐ कालाय नमः ॐ चित्रगुप्ताय नमः ।

ॐ अग्नये नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ भूम्यै नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ इन्द्राण्यै नमः ॐ प्रजापतये नमः ॐ सर्पेभ्यो नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ।

ॐविनायकाय नमः ॐवायवे नमः ॐदुर्गायै नमः ॐ आकाशाय नमः ॐ अश्विभ्यां नमः ।

ॐवास्तोष्पतये नमः ॐक्षेत्राधिपतये नमः ।

ॐइन्द्राय नमः ॐअग्नये नमः ॐयमाय नमः ॐनिर्ऋतये नमः ॐवरुणाय नमःॐवायवे नमः ॐकुबेराय नमः ॐईशानाय नमः ॐब्रह्मणे नमः ॐअनन्ताय नमः—एभिः पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिः—

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्व्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥

सूर्य्यः शौर्य्यमथेन्दुरुच्चपदवीं सन्मङ्गलं मङ्गलः,
सद्बुद्धिं च बुधो गुरुश्च गुरुतां शुक्रः शुभं शं शनिः ।
राहुर्बाहुबलं करोतु सततं केतुः कुलस्योन्नतिं,
नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु मम ते सर्वेऽनुकूला ग्रहाः ॥

आयुश्च विद्यां च तथा सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्रतां च ।
शत्रुक्षयं राजसु पूज्यतां च तुष्टा ग्रहाः क्षेमकरा भवन्तु ॥

इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्म्माऽहम् अमुककर्म्मणि कलशे आवाहितानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिक्पालसहितानां पूजायाः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थंचेमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐतत्सन्नमम इति । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् । अभिषेकं च छायादर्शनान्ते कलशोदकेन वैदिकैः पौराणिकैश्च मन्त्रैः भद्रासनोपविष्टस्य सपत्नीकस्य सपुत्रस्य यजमानस्य ब्राह्मणाः उत्थाय कुर्युः । तत्र पत्नी वामत उपविशेत् तत्सहचरितः पुत्रोऽपि । मन्त्राश्च द्यौः शन्तिरित्यादयः ग्रहयागान्ते वक्ष्यन्ते ।

इति कलशस्थापनम् , नवग्रहपूजनञ्च ॥

अथ रक्षाविधानम् ।

यवान्कुशाँस्तथा दूर्व्वां सर्षपान्गन्धमक्षतान् ।
गोमयं दधिसंयुक्तं कारयेत्ताम्रभाजने ॥

तत्रैव रक्षासूत्रं संस्थाप्य हस्तेनाभिमृश्य—

ॐगणाधिपं नमस्कृत्य नमस्कृत्य पितामहम् ।
विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे भक्त्या सरस्वतीम् ॥
स्थानक्षेत्रं नमस्कृत्य दिननाथं निशाकरम् ।
धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥
दैत्याचार्य्यं नमस्कृत्य सूर्य्यपुत्रं महाग्रहम् ।
राहुं केतुं नमस्कृत्य यज्ञारम्भे विशेषतः ॥
शक्राद्या देवताः सर्व्वाः नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं मुनिसत्तमम् ॥
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं महामुनिम् ।
व्यासं कविं नमस्कृत्य सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
विद्याधिका ये मुनय आचार्य्याश्च तपोधनाः ।
सर्वे ते मम यज्ञस्य रक्षां कुर्वन्तु विघ्नतः ॥
प्राचीं रक्षतु गोविन्द आग्नेयीं गरुडध्वजः ।
याम्यां रक्षतु वाराहो नारसिंहस्तु नैर्ऋतीम् ॥
केशवो वारुणीं रक्षेद्वायवीं मधुसूदनः ।
उदीचीं श्रीधरो रक्षेदैशानीं तु गदाधरः ॥
ऊर्ध्वं गोवर्धनधरो ह्यधस्ताद्धरणीधरः ।
एवं दश दिशो रक्षेद्वासुदेवो जनार्दनः ॥
यज्ञाग्रे रक्षताच्छङ्खः पृष्ठे पद्मं तथोत्तमम् ।
वामपार्श्वे गदा रक्षेद्दक्षिणे तु सुदर्शनः ॥
उपेन्द्रः पातु ब्रह्माणमाचार्य्यं पातु वामनः ।
अच्युतः पातु ऋग्वेदं यजुर्वेदमधोऽक्षजः ॥

कृष्णो रक्षतु सामानि ह्यथर्वं माधवस्तथा ।
उपविष्टाश्च ये विप्रास्तेऽनिरुद्धेन रक्षिताः ॥
यजमानं सपत्नीकं पुण्डरीकविलोचनः ।
रक्षाहीनं तु यत्स्थानं तत्सर्वं रक्षताद्धरिः ॥
वेदमन्त्रैश्च कर्त्तव्या रक्षा शुभ्रैश्च सर्षपैः ।
कृत्वा पोटलिकां पूर्व्वं बध्नीयाद्दक्षिणे करे ॥

वेदमन्त्राश्च—तत्रादौ गायत्री १ ॐ गणानान्त्वा० २ ॐ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्यग्निः ३ ॐसप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो ऽअस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ४ (व्या० १२०) ॐन तद्राक्षाᳬसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामो-

---

जातवेदसे. ऋ. १।७।७-जातवेदसे जातानामुपपत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे अग्नये अग्निं यष्टुं लतारूपं सोमं सुनवाम अभिषुणवाम सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः। सोऽग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति नितरां दहतु । अपि च सोऽग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि अतिपर्षत् अतिपारयतु अतिक्रमय्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि पापानि अस्मत्तोऽग्निरतिपारयतु-पापादप्यस्मान् पारयत्वित्यर्थः ॥

नतद्रक्षाᳬसि. अ. ३४ मं. ५१—रक्षांसि पिशाचाश्च तद् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति, हि यस्मात् एतद्धिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एव इदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं बिभर्ति अलङ्कारत्वेन धारयति, दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः, स देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते (व्यत्ययेन श्नुः) देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः । स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुः दीर्घं कृणुते मनुष्यायुः अतिक्रम्य जीवति ॥

जः प्रथमजꣳ ह्येतत् । यो बिभर्त्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ५ यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यꣳ शतानीकाय सुमनस्यमानाः । तन्मऽआबध्नामि शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथाऽऽसम् ६ रक्षोहणं वलगह-

---

यदाबध्नन् । अ. ३४ मं. ५२-दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि (नडादित्वात् फक्) दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणाः यद् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे आबध्नन् बबन्धुः-शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकः तस्मै । किम्भूता दाक्षायणाः, सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः । तद् हिरण्यं मे मयि आबध्नामि-किमर्थं, शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहं आयुष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसम् भूयासं तथा आबध्नामि । जराम् अश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः । यद्वा जरन्तो जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य सः जरदष्टिः ॥

रक्षोहणम् । अ. ५ मं. २३—रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोवधविषयां वाचं, तथा वलगान् हन्तीति वलगहा तां-पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैः इन्द्रादिवधार्थम् अभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषाः वलगाः ते वलगा बाहुमात्रे खाताः तदुद्धारार्थम् उपरवस्य तावन्मात्रखननं "तान् बाहुमात्रान् खनेत्" इति श्रुतिः, तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धिनीम् ईदृशीं वाचम् इन्द्राय वद इति पूर्वेण सम्बन्धः । नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्तते इति निष्ट्यः, यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्रादिः, यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः निष्ट्यः चाण्डालादिः । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्बाधार्थं यं वलगं निचखानं निखातवान् तं वलगम् अहम् उत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्य अन्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति—समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा मद्बाधार्थं यं वलगं निचखान इत्यादि पूर्ववत् ।

नँ ऽवैष्णवीमिदमहं तँ ऽवलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेदमहं तँ ऽवलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखानेदमहं तँ ऽवलगमुत्किरामि यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेदमहं तँ ऽवलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्यां किरामि ७ स्वराडसि सपत्नहा सत्त्रराडस्यभिमातिहा। जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा। रक्षोहणो वो ऽव-

---

तृतीयमुत्किरति-सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः । अन्यत् पूर्ववत् । चतुर्थमुत्किरति-सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः । अन्यत् पूर्ववत् । येयं कृत्या शत्रुभिः अभिचरद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि । पूर्वम् असाधारणैः मन्त्रैः चतुर्णामुत्किरणं कृत्वा पश्चात् उत्कृत्यां किरामीति साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः उत्किरणं विहितम् ॥

स्वराडसी. अ. ५ मं. २४—तत्र अभिमृशति प्रथमं-हे प्रथमगर्त त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजते इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि । अतः सपत्नहा शत्रुघाती, भवेति शेषः । अथ द्वितीयं-हे द्वितीयगर्त सत्त्रराट् सत्त्रेषु द्वादशाहादिषु राजते इति सत्त्रराडसि अतः अभिमातिहा शत्रुघाती भव । अथ तृतीयं-जनराट् जनेषु यजमानेषु राजते इति जनराट् असि अतः रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती भव । अथ चतुर्थं—सर्वराट् सर्वेषु राजते इति सर्वराट् असि अतः अमित्रहा शत्रुघाती भव ॥

रक्षोहणो. अ. ५ मं. २५—वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्तान् वो युष्मान् प्रोक्षामि । कीदृशान्-रक्षोहणः राक्षसहन्तॄन् वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन् । अवनयामीत्यन्तेन गर्तानाम् अवनयनम् । तच्च गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनम् । अवस्तृणामीत्यन्तेन अवस्तरणम् । तच्च दर्भैराच्छादनम् । रक्षोहणौ इत्यादिः उपदधामि वैष्णवी इत्यन्त उपधानमन्त्रः । यौ अधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णव्यौ (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) विष्णुदेवताकौ (लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः) तौ

वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगह-
नोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगहनोऽव-
स्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वाँ वलगहनाऽउपद्-
धामि वैष्णवी रक्षोहणौ वाँ वलगहनौ पर्यूहामि
वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्थ ९ मा नः शꣳसो-
ऽअररुषो धूर्त्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते
१० प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो नि-

वां युवाम् उपदधामि । द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । एतदुत्तरं पर्यूहामिवैष्णवी इत्यन्तः पर्यूहणमन्त्रः । पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि । अन्यत्पूर्ववत् । वैष्णवमसीति तयोरुपरि चर्मस्थापनमन्त्रः । हे चर्म त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णु सम्बन्धि भवसि । वैष्णवास्थेति चर्मोपरि पाषाणस्थापनमन्त्रः । हे ग्रावाणः यूयं वैष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥

मा नः शꣳसो. अ. ३ मं. ३०-रा दाने इति धातोः क्वसुवन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवान् तस्य ररुषः, दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधात् अररुष इति । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसः धूर्तिश्च नः अस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनं धूर्तिर्हिंसा, शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा च अस्मान् मा व्याप्नोतु इत्यर्थः । किञ्च हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक हे अग्ने नः अस्मान् रक्षा रक्ष (द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां रक्षेत्यस्य दीर्घः. नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम्) ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः.अ. १ मं. ७-रक्षः राक्षसजातिः प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रा दाने रातेः प्रतिबन्धकाः अरातयः । तेऽपि दग्धाः । शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम् । तप सन्तापे । अरातयश्च निष्टप्ताः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अवकाशम् अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षः अनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्यर्थः ।

ह्मसाऽअरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ११ रक्षोहा विश्वच-र्षणिरभियोनिमयो हते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥१२॥

एभिर्मन्त्रैः पोटलिकामभिमन्त्र्य कर्मान्ते दक्षिणकरे बध्नी-यात् । बन्धनमन्त्रौ——

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामभिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

ॐ त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना । रक्षा सुरक्षा भूयात् ॥

इति रक्षाविधानम् ॥

रक्षोहा. अ. २६. मं. २६-रक्षोहा रक्षांसि हन्ति इति रक्षोहा दुष्ट-नाशकः विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यतीति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा । ईदृशः सोमः अयः अयसा (सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक्) लोहेन हते हतं वास्या उत्कीर्णं कृत्वा तक्ष्णा सोम-भाजनीकृतं (हते इति विभक्तिव्यत्ययः) तथा सधस्थं सह साधं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सधस्थः (सुपि स्थ इति कप्रत्यये भालोपे 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सहस्य सधादेशः) एतादृशं, द्रोणे द्रोणं (पूर्ववद्‌ विभक्तिव्यत्ययः) द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानम् अभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति ॥

एतेषां सर्वेषामेव मन्त्राणां कश्चित् प्रत्यूहनिवारणलिङ्गस्य कश्चि-द्रक्षणलिङ्गस्य च स्पष्टमुपलब्धेः रक्षणस्य च तन्निवारणं विनाऽसम्भ-वात् विघ्ननिवारणपूर्वके रक्षणे एषां विनियोगः समुचित एव । एत-दभिमन्त्रितं सूत्रं च रक्षणायालम् इति तदभिमन्त्रणेऽपि विनियोगः कृतः पद्धतिकारेणेति बोध्यम् ॥

त्वँय्यविष्ठ. अ. १३ मं. ५२-हे यविष्ठ युवतम रक्षासूत्र त्वं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य नॄः नन् मनुष्यान् पाहि पालय, गिरः स्तुतिल-क्षणा वाचः शृणुधी शृणु (श्रुशृणुइत्यादिना हेर्धिः, संहितायाम् अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः) । किञ्च त्मना आत्मना (मन्त्रेष्वाङ्‌-यादेरात्मनः इति आकारलोपः) । तोकमुत-यजमानस्य अपत्यञ्च रक्षा रक्ष पालय (द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहितायां दीर्घः) ॥

अथ घृतच्छायादर्शनम् ।

आज्यपात्रं घृतपूरितं सद्रव्यं कृत्वा चन्दनाक्षतैश्चतुर्षु स्थानेषु सम्पूज्य कुशैर्दूर्वाभिर्वा मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । मन्त्राः—

ॐआज्यं परमयज्ञीयमाज्यं तेजोमयो निधिः ।
आज्यं हि देवदेवानां प्रियमाज्ये स्थितं जगत् ॥
तदाज्यवीक्षणे भक्त्या कृते मङ्गलमाप्नुयात् ।
दुःस्वप्नो दुर्निमित्तञ्च विघ्नौघो नश्यति ध्रुवम् ॥
तेजः प्रज्ञा च शौर्यं च बलं चापि प्रवर्द्धते ।
पुण्यं समाङ्गराज्यं च भवेदन्यदभीप्सितम् ॥
ज्ञात्वा वाऽज्ञानतो वाऽपि मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
कृतं यत्पातकं तन्मे घृतस्पर्शाद्विनश्यतु ॥
आज्ये चैव मुखं दृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्यभिमन्त्र्य सङ्कल्पः—अद्येहामुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं सर्वारिष्टविनाशार्थम् आज्यावेक्षणं करिष्ये । (तेजोसीति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः धामनामेति ऋगुष्णिक्छन्दः आज्यं देवता आज्यावेक्षणे विनियोगः) ॐतेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि । धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥

आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परम् ।

तेजोऽसि. अ. १ मं. ३१–हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात् तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद् दीप्तमत्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽपि ओदनादिवत् पर्युषितत्वादिदोषाभावात् अविनाशित्वम् । किञ्च त्वं धाम स्थानमसि–धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिः देवैः इति धाम । तथा नमयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानि इति नाम–आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि अत्तुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम्, अनाधृष्टम् अनभिभूतं गतसारत्वदोषेण अतिरस्कृतं, देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमसि । इत्थम् आज्यं स्तुत्वा ईक्षेत ॥

आज्येन देवास्तृप्यन्ति आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
भौमान्तरिक्षं दिव्यं वा यन्मे कल्मषमागतम् ।
तत्सर्व्वमाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु ॥
आज्ये चैव मुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य्येथामिन्द्रस्य च्छदिरसि विश्वजनस्य च्छाया । छायादर्शनं पापनाशनम् । इत्यवलोक्याज्यं सङ्कल्पः—अद्येहामुकराशिरमुकशर्माऽहम् । इदमवलोकितमाज्यं ताम्रपात्रस्थितं सद्रव्यं मृत्युञ्जयदैवतं मृत्युञ्जयप्रीतये सर्वारिष्टपरिहारार्थं च अमुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐ तत्सन्न मम । ब्राह्मणं सम्पूज्य दद्यात् । दानवाक्यं पठेत्—

कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः ।
आयुर्वृद्धिकरं दातुराज्यं पातु सदैव माम् ॥

अथ मृत्युञ्जयं प्रार्थयेत्—ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ ब्राह्मणश्च स्वस्तीति गृहीत्वा आशिषं दद्यात्—श्रीमृत्युञ्जयप्रसादोऽस्तु इति ॥

इति घृतच्छायादर्शनम् ॥

ध्रुवासि. अ. ५ मं. २८-किञ्च हे घृत त्वं ध्रुवासि ध्रुव ध्रुवं (विभक्तिलुक्) असि भवसि । त्वमिव अयं यजमानः अस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिभिः पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु । घृतेन द्यावापृथवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम्, इन्द्रस्य छदिरसि तद्दोषाणां निवारकमसि नाशकमसि, अतः त्वं विश्वजनस्य सर्वस्य जनस्य छाया छायेव आश्रयणीयमसि ॥

त्र्यम्बकं. अ. ३. मं. ६०-वयं सुगन्धि दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्द्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादात् मृत्योः अपमृत्योः संसारमृत्योश्च

इदं च सर्वकर्मान्ते कर्तव्यमपि सर्वकर्मसाधारणत्वादत्र निर्दि-ष्टम् । अतो रक्षाविधानान्ते निर्दिष्टत्वात्तत्रैव कर्तव्यत्वभ्रमो माभूत्॥

अथ कुशकण्डिका ॥

कुशण्डिकेति पाठः शुभकर्मनिर्णयादौ प्राचीनपद्धतिपुस्तके च दृश्यते । युक्तश्चायम् । "कुशण्डी चरुपाकान्ता" इत्यादौ का-रिकाकारेण तथैव प्रयोगात् ।

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्यादिसूत्रं पूर्वं व्याख्यातं, तदनुसारी प्रयोगः प्रदर्श्यते । स्थण्डिले कुण्डे वा त्रिभिर्दर्भैः परिसमूहनं १ (पांसूनामपसारणम्), गोमयोदकेनोपलेपनं २, खादिरेण खड्गाकृतिना स्फ्येन तदभावे स्रुवेण उदक्संस्थाः प्रागग्रास्तिस्रो रेखाः कृत्वा, अनामिकाङ्गुष्ठेन यथोल्लेखनक्रमं रेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य —

(उत्करं गृह्य रेखाभ्यो रत्निमात्रे निधापयेत् ।
द्वारमेव तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ॥
इति वचनात्)

ईशानकोणे निक्षिपेत् । मणिकपात्रसत्त्वे तदुदकेन तदभा-वे कमण्डलूदकेनाभ्युक्ष्य इति पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा ताम्र-पात्रस्थमग्निं वेद्यां स्वाभिमुखं स्थापयेत्—ॐ अग्निं दूतं पुरो

मुक्षीय मुक्तो भूयासम् । अमृतात् स्वर्गरूपात् मुक्तिरूपाच्च मा मुक्षी-य मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थम् । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयात् अस्माकं भ्रंशो माभूदित्यर्थः। मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः–उर्वा-रुकमिव बन्धनादिति । यथा उर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलम् अत्यन्तं पक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥

अग्निं दूतं. अ. २२. मं. १७-यम् अग्निम् अहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किं, तदाह–हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवान् आसादयात् आसादय (लेटोऽडाटाविति आट्) स्थापय । कीदृशमग्निं-देवानां दूतं हव्यवाहं हविषां वोढारम् ।

दधे हव्यवाहमुपह्वये । देवाँ२॥ आसादयादिह ॥ इत्यग्निं संस्थाप्य अग्रे ततः आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् ।

(विवाहादिसंस्कारकर्मसु यजमानस्यैव कर्तृत्वस्य सूत्रव्याख्यानावसरे पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्तु आचार्यवरणं कर्मोपदेशनार्थमेव, अतो न सर्वत्रावश्यकम्, किन्तु विवाहादावेव, कर्मानुष्ठानं तु यजमानस्यैव । तदसम्भवे प्रधानमात्रं त्यागमात्रं वा यजमानेन कर्तव्यम् अन्यत्सर्वमाचार्येणैव कर्तव्यम् । यजमानासांनिध्ये तु तदनुमत एव प्रधानानुष्ठानं त्यागं च कुर्यात् इति बोध्यम्) ॥

अद्येहामुकोऽहम् अमुकहोमकर्मणि आचार्यब्रह्मणोः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये । भूमिदेवाग्रेत्यर्घं दत्त्वा गन्धद्वारेति गन्धविलेपनं कृत्वाऽक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतधुपपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतपुष्पमालावासोऽलङ्करणादिभिः करिष्यमाणामुकहोमकर्मणि आचार्यकर्म कर्त्तुम् आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः ब्राह्मणस्य । आचार्यं प्रार्थयेत् —

आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः ।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥

तथाऽमुकहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि । ब्रह्माणं प्रार्थयेत्—

यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्ववेदधरो विभुः ।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव द्विजोत्तम ॥
अस्य यज्ञस्य निष्पत्त्यै भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।
सुप्रसन्नेन कर्त्तव्यं शान्तिकं विधिपूर्वकम् ॥

अस्मिन् होमकर्मणि त्वं मे आचार्यो भव । अहं भवानीति प्रत्युक्तिः । त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं भवानीति प्र० ।

इति वरणं विधाय अग्नेः दक्षिणतो ब्रह्मासनम् (ब्रह्मोपवेशनार्थमासनम्) पीठं कुशैराच्छाद्य अग्नेरुत्तरतः पूर्वं वृतं ब्रह्माणं तत्रोपवेश्य प्रतिनिधिभूत आचार्यः आत्मासनम् अग्नेः पश्चात् यजमानासनं च अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैः सम्पाद्य, अग्नेरुत्तरतः पश्चिमभागे एकमासनं पूर्वभागे द्वितीयासनं प्रागग्रकुशैः कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थजलेनापूर्य दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निधाय आलभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रैः उदगग्रैश्च कुशैः (१)परिस्तरणम् । पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः । तत्र पुरस्तात् पश्चाच्च उदगग्रैः, दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः (द्र.पृ.२९) । अर्थवन्ति वस्तून्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे, प्रोक्षणीपात्रम् , आज्यस्थाली, चरुश्चेत् चरुस्थाली, सम्मार्जनकुशाः पञ्च, उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः त्रयोदशपर्यन्ता ग्राह्याः, समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्र्यः, स्रुवः खादिरः, गव्यमाज्यम् , चरुश्चेद् व्रीहितण्डुलाः, पूर्णपात्रं षट्पञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं वा बहुभोक्तुः पुरुषस्याहारपरिमितं वा, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा "गौर्ब्राह्मणस्य वरः," इत्युक्तो वरो वा । एतानि वस्तूनि अग्नेः पश्चात् प्राक्संस्थानि स्थापयेत् । तत्र पात्राणि प्राग्बिलान्युदगग्राणि स्थापयेत् । त्रिभिर्दर्भैः(ओषधिमन्तर्धाय)प्राच्छिद्य प्रादेशमात्रे पवित्रे कुर्यात् । अत्र पत्रद्वयात्मकमेकमेव पवित्रमिति निरूपितम्(पृ.३३)। प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासंनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय (तज्जलमुत्क्षिप्य) पवित्रे

---

(१) अग्निपुराणे—

दर्भैस्त्रिधा परिस्तीर्य पूर्वादौ तत्र पात्रकम् ।

इति वचनात् त्रिभिः ।

प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य (दक्षिणहस्तमुत्तानं कृत्वा मध्यमाऽनामिकाङ्गुल्योः पर्वमध्यगभ्यां जलस्योच्छालनं कृत्वा) प्रणीतोदकेन प्रोक्षेदिति प्रोक्षणीसंस्कारः । पवित्राभ्यामाज्य-स्थालीं सम्प्रोक्ष्य, तथा चरुश्चेत् चरुस्थालीं, सम्मार्जनकुशान् उपयमनकुशान् समिधः स्रुवम् आज्यम् पूर्णपात्रम् दक्षिणाञ्च स-म्प्रोक्ष्य असञ्चरे अग्निप्रणीतयोर्मध्ये प्रोक्षणीपात्रं स्थापयेत् । निरुप्याज्यम् (आज्यस्थाल्यामाज्यं गृहीत्वा) अधिश्रयेत्—अग्ना-वारोपयेत् । चरुश्चेदाज्यचर्वोर्युगपदारोपणम् । आज्यं ब्रह्माऽ-धिश्रयति । तदुत्तरतः चरुं स्वयमाचार्यो वा । अर्द्धश्रिते चरावा-ज्ये च ज्वलदुल्मुकं चरोराज्यस्य च समन्ताद् भ्रमयेत् । दक्षिणेन स्रुवमधोमुखं प्राञ्चं प्रतप्य सव्ये कृत्वा सम्मार्जनकुशाग्रैः मूलतोऽ-ग्रपर्यन्तं, कुशमूलैरधस्ताद्भागे अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं सम्मार्ज्य सम्मार्जनकुशान् ईशानकोणे (अग्नौ प्रहरेत्), प्रक्षिपेत् । ततः प्रणी-तोदकेन स्रुवमभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य कराभ्यां सम्मार्ज्य आत्मनो दक्षिणतः कुशोपरि निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य (उत्तार्य) उत्तरतः स्थापयित्वा अग्नेः पश्चादानयेत् ।

चरुसत्त्वे आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्यो-त्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीयाज्य-स्योत्तरतो निदध्यात् ।

अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च धृताभ्यामुदगग्राभ्यां पूर्वपवित्रा-भ्यामाज्यमुत्पूय (उत्क्षिप्य) अवेक्ष्य अपद्रव्यनिरसनं कृत्वा प्रो-क्षणीश्च पूर्वपवित्राभ्यामुत्पूय (उत्क्षिप्य) तासु पवित्रे निदध्यात् । उपयमनकुशान् दक्षिणेनादाय वामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो घृ-ताक्ताः समिधः अभ्यादध्यात् (प्रक्षिपेत् अग्नौ) ।

(ॐसमिधाऽग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आऽस्मिन्हव्या जुहोतन १ सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे २ तन्त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ३ उप त्वाऽग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्य्यत । जुषस्व समिधो मम ४ स्वाहा) ॥

(अमन्त्रक एव समित्प्रक्षेप उचित इति नि० ३८) । ततः प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकगृहीतेन ईशानादि उत्तरपर्य्यन्तं सम्प्रोक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् ॥ आज्यहोमे संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् (आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु चतुर्थीकर्मादौ पात्रान्तरे एव शेषप्रक्षेपः— इति नि.पृ. १७) । ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अद्येहामुकोऽहममुकहोमकर्म्मणा यक्ष्ये—तत्र प्रजापतिम् , इन्द्रम् , अग्निं, (१)सोमम् , अग्निं, वायुं, सूर्य्यम् , अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान् , वरुणं, प्रजापतिम् , अग्निं स्विष्टकृतंचाज्येनाहं यक्ष्ये । प्रत्याहुतित्यागकरणासम्भवे आदावेव तन्त्रेण एतद्धोमद्रव्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तम् ॐतत्सद्यथादैवतमस्तु न ममेत्येवं त्यागः कार्यः । एतन्ते इति अमुकनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेत्येवं प्रतिष्ठाप्य ध्यानम् (अग्निनामानि द्र०पृ० ५०) ।

ॐतदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । त-

(१) अत्र सोमानन्तरं प्रधानमुल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेखनीयाः । प्रधानस्य द्रव्यान्तरसत्त्वे तु सोमान्ता आघाराज्यभागदेवता उल्लिख्य आज्येनेत्युल्लिख्य प्रधानदेवतां तद्द्रव्यं चोल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेखनीया इति बोध्यम् ॥

तदेवाग्नि. अ. ३२. मं. १—विज्ञानात्मा परेणात्मनाऽऽविष्टः अग्न्यादिषु ओतप्रोतत्वेन उपास्योऽभिधीयते । अग्निः * तदेव कारणं ब्रह्मैव,

देव शुक्रं तद्ब्रह्म ता ऽआपः स प्रजापतिः १ सर्वे नि मेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् २ न तस्य प्रतिमा ऽअस्ति यस्य नाम महद्यशः ३ एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः । पूर्वो ह जातः स ऽउ गर्भे ऽअन्तः । स ऽएव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ४ चत्वारि शृङ्गा त्रयो ऽअस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ता-

---

आदित्यस्तदेव, वायुस्तदेव, चन्द्रमाः तत् उ तदेव, (उ एवार्थे) शुक्रं शुक्रं तत् प्रसिद्धं ब्रह्म त्रयीलक्षणं तदु ब्रह्मैव, ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि सः प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥

सर्वे निमेषा. अ. ३२. मं २-सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशात् जज्ञिरे । कीदृशात् पुरुषात्, विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत् न परिगृह्णाति (ग्रह-धातोर्लेटि व्यत्ययेन श्लौ लेटोऽडटि च हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भकारे तिपः इकारस्य लोपे च रूपम्) । एनं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु मध्ये मध्यदेशेऽपि कश्चित न गृह्णाति । असौ प्रत्यक्षादीनामविषय इति भावः ॥

न तस्य. अ. ३२. मं. ३-तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानम् उपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अत एव यस्य नाम प्रसिद्धं महद्यशः अस्ति ॥ सर्वस्य वस्तुनः तदुपानकत्वात् तदुपमानर्हत्वमिति भावः ॥

एषोहदेवः. अ. ३२. मं. ४-ह इति प्रसिद्धौ । हे जनाः एष पूर्वः प्रथमो जातः उत्पन्नः, एष देवः सर्वाः प्रदिशः अनु तिष्ठति व्याप्य स्थितः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थम् अञ्चति गच्छतीति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य सः अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । सर्वञ्चैतत्प्रसिद्धमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ इति भावः ॥

चत्वारिशृङ्गा. अ. १७. मं ९१-यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति (रु शब्दे यङ्लुगन्तम्) अत्यर्थं शब्दं करोति । सोयं महो देवः महा-

सोऽअस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ २ ॥ आविवेश ५

ॐअग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥
सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

इति सामान्यतोऽग्निं ध्यात्वा ॐअमुकाग्नये नम इति विशेषतश्च ध्यात्वा आवाहयेत्—ॐवैश्वानरो न ऽऊतयऽआप्रयातु परावतः। अग्निर्नः सुष्टुतीरुप॥ इत्यावाह्य ॐअग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान् विश्वानि देव व्वयुनानि व्वि-

---

ते जनैरिति महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनाम् उपजीव्यः मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति। भूतत्वादिकमविवक्षितम्। अस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि। त्रयः पादाः ऋग्यजुः सामरूपाः। द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये। "शिर एवास्य हविर्द्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः" इति श्रुतेः। अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारः हस्ता इव व्याप्रियन्ते। यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः। व्याख्यान्तरद्वयं महीधरभाष्ये द्रष्टव्यम्॥ इत्थं परब्रह्मादिरूपेणाग्निं ध्यात्वा पूजयेत्॥

वैश्वानरः. अ. १८ मं. ७२–वैश्वानरः अग्निः नः अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाःस्तुतीः उप उपश्रोतुं परावतः दूरदेशात् आगच्छतु नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय इत्यर्थः॥

अग्नेनय. अ. ५. मं. ३६–हे अग्ने विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वम् अस्मान् अनुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय। किञ्च अस्मत् अस्मत्तः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु। किम्भूतमेनः–जुहुराणम् ह्वर्च्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः। किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं नमस्कारविषयामुक्तिं विधेम सम्पादयामेति॥

दात्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ इति वैदिकमन्त्रेण ॐ अमुकाग्नये नमः इति नाममन्त्रेण च पाद्यादिनीराजनान्तं (१)सम्पूज्य रेखाः पूजयेत्-पूर्वरेखायाम् ॐ ब्रह्मणे नमः मध्यरेखायाम्-ॐ विष्णवे नमः उत्तररेखायाम्-ॐ रुद्राय नमः ततोऽग्निजिह्वापूजनम्-ॐ करालयै नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहितायै नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्मरागायै नमः इति सप्तजिह्वाः सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य (भूमौ पातयित्वा) ब्रह्मणाऽन्वारब्धः (दक्षिणे बाहौ कुशेन दक्षिणेन हस्तेन स्पृष्टः) आघारावाज्यभागौ च समिद्धतमेऽग्नौ जुहुयात्-ॐ प्रजापतये स्वाहा इति (२)मनसा ध्यायन् इदं प्रजापतये न ममेति त्यागान्ते त्यागकाले वा अग्नौ हविर्द्रव्यं प्रक्षिप्य हुतशेषं घृतं प्रणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत्-इति गदाधरादयः। अग्नौ प्रक्षिप्य इदं प्रजापतये न ममेति त्यागं कृत्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेदिति हरिहरादयः। मन्त्रान्ते अग्नौ प्रक्षेपकाले एव इदं प्रजापतये न ममेति (३)त्यागं कृत्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपे-

---

(१) अग्निपूजा बहिः प्रोक्तेति वचनात् बहिरेवाग्नेः पूजनमिति केचित्।

मध्येऽपि गन्धपुष्पादि वृथादग्नेर्न संशयः।
बहिर्नैवेद्यमात्रं तु दातव्यमिति निश्चयः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात्तथा कर्तव्यमिति शान्तिमयूखे ॥

(२) "उपांशु काम्यदेवता" इत्युपक्रम्य "प्राजापत्यः" (४।१।४) इति कात्यायनसूत्रात्।

(३) त्यागश्च हविर्द्रव्ये मनसा स्वस्वत्वनिवृत्तिं देवतास्वत्वोत्पत्तिं च सञ्चिन्त्य क्रियमाणः "इदम् अमुकदेवतायै न मम" इत्याकारकः शब्दप्रयोग एव। न तु प्रोक्षणीपात्रादौ शेषप्रक्षेप एव त्याग इति भ्रमितव्यम्। वैश्वदेवादौ सर्वहोमस्थले त्यागस्य सत्त्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात्। एतत्कल्पनायाः सर्वनिबन्धाज्ञानमूलकत्वेन स-

दिति तत्तत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐइन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय न मम । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा । इद्ँ सोमाय न मम इति हुत्वा ततः ब्रह्मणाऽनन्वारब्धः प्रकृतहोमं विधाय ब्रह्मणाऽन्वारब्धो[१] भूरादिहोमं कुर्यात्-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐभुवः स्वाहा । इदं वायवे न मम । ॐस्वः स्वाहा । इद्ँसूर्याय न मम । (त्वन्नोऽअग्ने इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐत्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाᳬसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ॥ (सत्वन्नोऽअग्ने इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

र्वथा हेयत्वाच्च । क्वचित्तु अग्नौ प्रक्षेपेऽपि लक्षणया त्यागशब्दः प्रयुज्यते इत्यन्यत् ॥

(१) भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता ॥ १ ॥
भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः ।
कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात्प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै सदा ।
आलयः सुकृतीनां च स्वर्लोकः स उदाहृतः ॥ ३ ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥

त्वन्नोऽअग्ने. अ. २१. मं. ३-हे अग्ने त्वं नः अस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधम् अस्मिन् कर्मणि वैगुण्यजनितम् अवयासिसीष्ठाः निवर्तय (यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्य आशीर्लिङि छान्दसत्वादिडादावपि णिलोपे षत्वाभावे च रूपम्) । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मात् अस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु (मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः) । कीदृशस्त्वं-स्वाधिकारं

ओ३म् स त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न ऽएधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम॥ (अयाश्चाग्ने इति प्रजापतिर्ऋषिर्विराट् छन्दोऽग्निर्देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) (वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्द इति जयरामादयः) (अपृथग्विधानान्मन्त्रस्वाहाकारयोः सन्धिः) ओ३म् अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअ-

---

विद्वान् जानन्, यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः (तुरिष्ठेमेयस्सु इति तृचो लोपः), वह्नितमः-वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निः वह्नितमः हविषाम् अत्यन्तं वोढा, शोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानः (शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः) ॥

सत्वन्नोऽग्ने. अ. २१. मं. ४-हे अग्ने स त्वम् अस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकाले प्रभातकाले अस्मिन्नहनि ऊती ऊत्या (छान्दसः पूर्वसवर्णः) अवनेन नः अस्माकम् अवमः रक्षकः नेदिष्ठः अन्तिकतमः समीपतमश्च भव (अवतीत्यवमः अवतेः अमप्रत्ययः)। किञ्च रराणः हविर्ददत् सन् नः अस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अवयज (अवपूर्वाद् यजते लोटि शपो लुक्) । ततो मृडीकं सुखकरं हविः (मृड सुखने अस्मादौणादिकः कीकन् प्रत्ययः) वीहि भक्षय । किञ्च नः अस्माकं सुहवः शोभनाह्वानः एधि भव ॥

अयाश्चाग्ने. कात्या० श्रौ० सू० अ० २५ कं० १-हे अग्ने त्वम् अयाः न यातीत्ययाः सर्वत्र बाह्याभ्यन्तरावस्थितः असि भवसि। किम्भूतः-अनभिशस्तिपाः न विद्यते ऽभिशस्तिः अभिशापो येषां ते अनभिशस्तयः तान् पाति आत्मसात् करोति शोधयतीति यावत्। कृतप्रायश्चित्तपालक इत्यर्थः। किञ्च हे अग्ने यत् त्वम् अयाः सर्वत्रान्तर्बहिरवस्थितः अनभिशस्तिपाश्च असि तत् सत्यमित् सत्यमेव। इत् एवार्थे। किञ्च यस्मात् नः अस्माकम् अयाः सुमनाः स्वाशयो वा भूत्वा यज्ञं वहासि वहसि (लेट्, लेटोऽडाटावित्याट्), तस्मात् नः अस्मभ्यं भेषजं सुखोत्पादकमौषधम् अदृष्टलक्षणं धेहि देहि धारय वा। अया इति पुनर्वचने न भूयांसमर्थं मन्यते अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादाविव ॥

सि । अयानो यज्ञँ्वहास्यया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा । इदमग्नये न मम । (ये ते शतमिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्व्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐये ते शतँ्वरुण ये सहस्रँ यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ॥ (अत्र देवेभ्य इति न वाच्यमिति गदाधरः) । (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता सर्व्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) । ॐउदुत्तमँ्वरुण पाशमस्मदवाधमँ विमध्यमꣳ श्रथाय । अथा व्वय-

---

येते शतं. कात्या. श्रौ. सू. अ. २५कं. १–हे वरुण पश्चिमाशापते तव ये शतं पाशाः ये च सहस्रं यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहनिरासाय हिताः विततः महान्तः पाशाः सन्ति तेभिः तैः (बहुलं छन्दसीत्यैसोऽभावः) पाशैः सम्बद्धान् नः अस्मान् अद्य अस्मिन्नेव अहनि सविता उत अपि च विष्णुः विश्वेदेवाः तथा मरुतः एकोनपञ्चाशच्च एते देवाः मुञ्चन्तु मोचयन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र मुञ्चतिः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यादितिवत् । किम्भूता एते–स्वर्काः सुमन्त्राः स्वचना वा । यद्वा स्वर्का इति देवतान्तरं ज्ञेयम् । अत एव स्वर्केभ्यश्चेति प्रयोगमाहुर्याज्ञिकाः ॥

उदुत्तमम्. य. सं. अ. १२ मं. १२–हे वरुण उत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उच्छ्रथाय उच्छ्रथय उत्कृष्य विनाशय (संहितायां छान्दसो दीर्घः शायज्वा) । अधमम् अधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशम् अवश्रथय अवकृष्य अस्मत्तो विनाशय । मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय (श्रथ बन्धे मित्त्वाण्णिचि ह्रस्वः) । अथा अथ पाशत्रयविनाशानन्तरम् हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधाः निष्पापाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तः वयम् अदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम (अथा इत्यत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः) ॥

मादित्य व्रते तवानागसो ऽदितये स्याम-स्वाहा ॥ इदं वरुणाय न मम ॥ मनसा ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । (आज्यातिरिक्तद्रव्यहवने स्विष्टकृद्धोमो महाव्याहृत्यादिहोमात्प्रागेव कर्त्तव्यः) ।

ततः बर्हिर्होमं स्वाहेति कुर्यात् । प्रजापतये न ममेति त्यागः । ततः संस्रवस्य प्राशनम् अवघ्राणं वा कृत्वा द्विः आचम्य अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिं स्वाहेति कुर्यात् । ततः कर्मार्थं प्रणीतानामपाम् अग्नेः पश्चिमतो विमोकं कुर्यात् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्—अद्येहामुकोऽहम् अमुकहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थञ्च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे ॐतत्सन्नमम इति । दत्त्वा मन्त्रपाठः सति संभवे यजमानस्यैव—ॐअक्रन्कर्म्म कर्म्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ततः स्रुक्स्रुवयोः सम्मार्जनं पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा होमावशिष्टं घृतं स्रुवेण द्वादशधा गृहीत्वा घृतपूर्णया स्रुचा पूर्णाहुतिं जुहुयात् । स्रुचोऽभावेऽवशिष्टघृतपूर्णेन स्रुवेणैव पूर्णाहुतिं जुहुयात् । स्रुवेण होमपक्षे उपविश्यैव होमः । यजमानेनान्वारम्भः कार्य्यः । ब्रह्मणा ऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेण स्रुचि द्वादशधा घृतन्देयम् । तिष्ठन् आचार्य्यो होमं कुर्य्यात् । स्रुचं नारिकेलपूगीफलादिफल-

---

अक्रन्कर्म. य. सं. अ. ३ मं. ४७-ये एते अक्रन् अकार्षुः कृतवन्तः कर्म कर्मकृतः ऋत्विजः मयोभुवा मयः सुखं भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपया वाचा स्तुतिरूपया सह, ताम् अहं ब्रवीमि । हे सचाभुवः (सचेति सहार्थ अव्ययम्) सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वा सह अवस्थिताः हे ऋत्विजः देवेभ्यः देवार्थं कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत प्रकर्षेण गच्छत इति । यजमानेन मन्त्रपाठः कार्यः । तदसम्भवेऽन्यो ब्राह्मणः कश्चित्पठेत् ॥

वस्त्रसहितां कृत्वा—ॐ स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । इतिमन्त्रेण सम्पूज्य सङ्कल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं (१)मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये । (मूर्द्धानंदिव इति भरद्वाजऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो महावैश्वानरो देवता मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः) ॐ मूर्द्धानं दिवो ऽअरतिम्पृथिव्या ऽवैश्वानर-

स्रुचश्चमे. य. सं. अ. १८ मं. २१–स्रुचो जुह्वादयः, चमसाः ग्रहपात्राणि, वायव्यानि पात्रविशेषाः, अधिषवणे काष्ठफलके, पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ, स्वगाकारः शंयुवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एतानि मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां क्लृप्तानि भवन्तु । यज्ञो मम एतेषां दाता भवत्वित्यर्थः । स्रुचः प्रार्थ्यमानत्वात् स्तुत्यत्वमिति तत्पूजने मन्त्रोऽयं विनियुज्यते ।

मूर्धानंदिवो. य. सं. अ. ७ मं. २४–वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवाः ईदृशमग्निं जनयन्त अजनयन्त उत्पादितवन्तः (अडभाव आर्षः) । किम्भूतमग्निम्–दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेण अवस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम्–रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि अग्निः कदाचिदुपरमते, किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः तं, जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तम् आजातम् उत्पन्नम् अरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शिनम् । स्वभक्काननुग्रहीतुमभिज्ञम् इत्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानम् ऐश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । जनानां यजमानाम् अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् , *आसन् आसनि

(१) पूर्णाहुतौ मृडो नामेति पूर्वोक्तवचनात् (पृ० ५०)तल्लक्षणं-
पूर्वं प्रज्वलितो वह्निर्हविर्द्रव्यं तु भोजितः ।
तृप्तो निर्धूमनिर्ज्वालो मृडाग्निः परिकीर्तितः ॥
इति ग्रहरत्नावल्याम् ।

ऋतऽआजातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनाना-मासन्नापात्रञ्जनयन्त देवाः—स्वाहा । इदमग्नये वैश्वान-राय न मम । ततः ऋक्त्रयेण अग्निं मेधां प्रार्थयेत्—ॐसद-सस्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिम्मेधाम-यासिषꣳ-स्वाहा १ ॐ याम्मेधान्देवगणाः पितरश्चो-पासते । तया मामद्य मेधयाऽग्ने मेधाविनं कुरु-स्वाहा२ ॐमेधाम्मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः । मेधा-मिन्द्रश्च वायुश्च मेधान्धाता ददातु मे-स्वाहा ३

(केचित्-ॐ पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहाऽइषमूर्जꣳ शतक्रतो ॥ अनया स्वाहान्तया पूर्णाहुतिहोममिच्छन्ति) । ततः वामदेव्यगानम् उत्तराग्निमू-तम् अग्निपूजनम्-अग्नेनयेति पूर्वोक्तमन्त्रेण,

---

आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम्-ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयः अजनयन्तेत्यर्थः ॥

सदसस्पतिं य. सं. अ. ३२ मं १३-इत उत्तरम् ऋक्त्रयेण मेधा याच्यते । सदसस्पतिं सदो यज्ञगृहं तस्य पतिः तम्, अद्भुतं महान्तम् अचिन्त्यशक्तिं, प्रियम् इन्द्रस्य, काम्यं कामसम्पत्करं कमनीयं वा—सनिं धनं, मेधां बुद्धिम् अयासिषम् याचे (लट् छान्दसोऽडागमः) ॥

यां मेधां. य. सं. अ. ३२ मं. १४-यां मेधां देवगणाः पितरश्च उपासते पूजयन्ति तया मेधया माम् अद्य हे अग्ने मेधाविनं कुरु ॥

मेधाम्मे. य. सं. अ. ३२ मं. १५—मेधां मे मह्यं वरुणो ददातु मेधाम् अग्निश्च प्रजापतिश्च, मेधाम् इन्द्रश्च वायुश्च—ददात्विति सर्वत्र सम्बध्यते । धाता च मेधां मे मह्यं ददातु ॥

पूर्णादर्वि. य. सं. अ. ३ मं. ४९—हे दर्वि अस्याः स्थालीतोऽन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती परा उत्कृष्टा इन्द्रं प्रति पत गच्छ, ततः कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा पुनरापत पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह-वस्ना वस्नेन मूल्येनेव आवाम् अध्वर्युयजमानौ (पुरोहितयजमानौ) विक्रीणावहै । किन्तद् द्रव्यम् इत्यत आह—इषम् अन्नम् ऊर्जम् उपसेचनम् । हे शतक्रतो बहुकर्मन् ॥

श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां पुष्टिं बलं श्रियम् ।
आयुष्यं द्रव्यमारोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥

इत्यनेन च कुर्यात् । (केचित् प्रधानहोमान्ते एवाग्निपूजनमाचरन्ति । पूर्णाहुतिहोमान्ते त्वन्ये । तद् यथासम्प्रदायमनुष्ठेयम् । पूर्णाहुत्यन्ते एव संस्रवप्राशनादि केचिद्वदन्ति । पूर्णाहुत्यनन्तरं वसुभ्यः स्वाहेति वसोर्धाराहुतिं च केचिदाचरन्ति । पूर्णाहुतिहोमश्च ग्रहयज्ञादावेव न तु विवाहादिसंस्कारेषु । अत एव हरिहरादिपद्धतिषु तत्र न दृश्यते विशेषविधानाभावात् । तस्मादत्र न पूर्णाहुतिहोमोऽनुष्ठेय इति बोध्यम्) ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । ॐ आयुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्मे देहि । ॐ वर्च्चोदा ऽअग्नेऽसि वर्च्चो मे देहि । ॐ अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनन्तन्मऽआपृण ॥ ॐ मेधाम्मे देवः सविता आदधातु । ॐ मेधाम्मे देवी सरस्वती आदधातु । ॐ मेधामश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ (पा. गृ. २।४) इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटादिचिबुकपर्यन्तं मुखं पाणिप्रतपनपूर्वकं मार्जयेत् (प्रोञ्छेत्) । ॐ अङ्गानि च मऽआप्यायन्ताम् इति सर्वाङ्गान्युपस्पृशेत् । वाक्च मऽआप्यायताम् इति मुखे । प्राणश्च मऽआप्यायताम् इति नासिकायाम् । चक्षुश्च मऽआप्यायताम् इति नेत्रयोः । श्रोत्रञ्च मऽआप्यायताम् इति

तनूपा अग्नेऽसि. य. सं. अ. ३ मं. १७–हे भगवन्नग्ने यस्त्वं स्वभावत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य शरीरस्य गोपायिता भवसि, स त्वं मे मम तन्वं तनूं पाहि गोपाय (वाच्छन्दसीति पूर्वरूपाभावः) । हे अग्ने त्वम् आयुर्दाः आयुषो दाता असि अतः मे मम आयुः देहि । वर्चोदा असि वर्चो मे देहि । यस्य दर्शनादेव "ब्राह्मणो महानयं विद्वान् तपसा अग्निरिव ज्वलति" इति प्रतिपत्तिः तद् वर्च इत्युच्यते । हे अग्ने मम तन्वाः शरीरस्य यत् ऊनं न्यूनं तत् मे मम आपृण आपूरय ॥

श्रोत्रयोः । यशो बलञ्च मऽआप्यायताम् इति बाह्वोः । उदक-स्पर्शः । ततस्त्र्यायुषकरणमन्त्राभिरुक्या स्रुवलग्नसघृतभस्मना [पृ. ४९] । (१)ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः इति ललाटे । ॐक-श्यपस्य त्र्यायुषम् इति ग्रीवायाम् । ॐयद्देवेषु त्र्यायुषम् इति दक्षिणस्कन्धे । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि । ॐत्र्यायुषमिति सर्वेण मन्त्रेण सर्वाङ्गमालभेत(२) । ततो होमा-ङ्गदक्षिणासङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि अमुकोऽहम् अमुकहोमकर्म्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां सुवर्णदक्षिणाम् अग्निदैवतां सुवर्णनिष्क्रयीभूतं द्रव्यं वा आचार्य्याय तुभ्यं सम्प्रददे । [ब्रह्म-दक्षिणापेक्षयाऽऽचार्यदक्षिणा द्विगुणा] । तथा भूयसीं दक्षिणाम् अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐतत्सत् । तथा यथोपप-न्नेनान्नेन ब्राह्मणांश्च भोजयिष्ये ।

ततोऽग्निं विसर्ज्जयेत्—

गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥
भो भो वह्ने महाशक्ते सर्वकर्म्मप्रसाधक ।

त्र्यायुषं. य. सं. ३ मं. ६२—त्रीणि आयूंषि समाहृतानि बाल्य-यौवनस्थाविराणि त्र्यायुषम् । यज्जमदग्नेः त्र्यायुषं यच्च कश्यपस्य यच्च देवेषु तद् नः अस्माकमस्तु भवतु ॥

---

(१) ऐशान्या आहरेद्भस्म स्रुचा वाऽथ स्रुवेण वा ।
अङ्कनं कारयेत्तेन शिरः कण्ठांसहृत्सु च ॥

इति शान्तिकमलाकरस्थवचनात् ।

(२) तनूपा इत्यादिना पुष्करस्रजौ इत्यन्तेन सप्तमन्त्रात्मकेन सप्तवारं मुखमार्जनं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं समिदाधानप्रकरणे (पा. गृ. का. २ कं. ४) सूत्रकारेण उपदिष्टम् । तत्रैव समाचारात् सूत्रान्त-रस्थमपि अङ्गाप्यायनं त्र्यायुषकरणं च भाष्यकारेणानुष्ठेयत्वेनोक्तम् । समाचारादेव होमकर्मण्यप्यनुष्ठेयमिति अत्र सामान्यहोमप्रका-रनिरूपणे उपन्यस्तमिति बोध्यम् । मेधां मे इत्यादिस्तोत्रमन्त्राणां व्या-ख्यानं च तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ॥

कर्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सान्निध्यं कुरु सादरम् ॥
गच्छन्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम्।
इष्टकाम समृद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥

ॐ यज्ञ यज्ञङ्गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वाँ योनिं गच्छ स्वाहा। एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा ॥ ॐ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः। सचेतसो विश्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ इत्यग्निं विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकरक्षाबन्धनघृतच्छायामन्त्रपाठादिकं कारयेत् ॥

[अस्मृत्वाऽथ ऋषिं छन्दो दैवतं विनियोजनम्।
होमं करोति मूढात्मा न स होमफलं लभेत् ॥

इत्यादिभिः वचनैः होमादावेव तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वबोधनेन न सर्वत्रान्यत्र ऋष्यादिप्रदर्शनम्। क्वचिन्निषेधश्च पूर्वमुक्त एव श्राद्धादौ। निषिद्धातिरिक्तस्थले तज्ज्ञानं चातिशयसंपादकं यथास्थैवेति बोध्यम्] ॥

इति कुशकण्डिका ॥

यज्ञयज्ञङ्गच्छ. य. सं. अ. ८ मं. २२–हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ, नहि त्वत्तोऽन्यदस्ति। सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः। यज्ञपतिं यजमानं गच्छ स्वां योनिं च गच्छ। द्रव्यं देवता च यज्ञस्य स्वा योनिः। एष ते यज्ञः अयं ते शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः हे यज्ञपते सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा। सोमः, पशुः, सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते। तं च जुषस्व आसेवस्व ॥ स्वाहा सुहुतमस्तु।

धामच्छदग्निः. य. सं. अ. १८ मं. ७६—धामच्छद् धामशब्दः स्थानवचनः स्थानानि न्यूनानि छादयति पूरयति अतिरिक्तानि समीकरोति यः स धामच्छद्। एवं धामच्छच्छब्दः देवशब्दश्च सर्वत्र सम्बध्यते। योऽग्निर्देवो धामच्छद्, यश्चेन्द्रः, यश्च ब्रह्मा, यश्च बृहस्पतिः—एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः (चेतःशब्दः प्रकारवचनः) यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु नः अस्माकं शुभे स्विष्टे च शम् ॥

ग्रहस्थापनवेदिः—
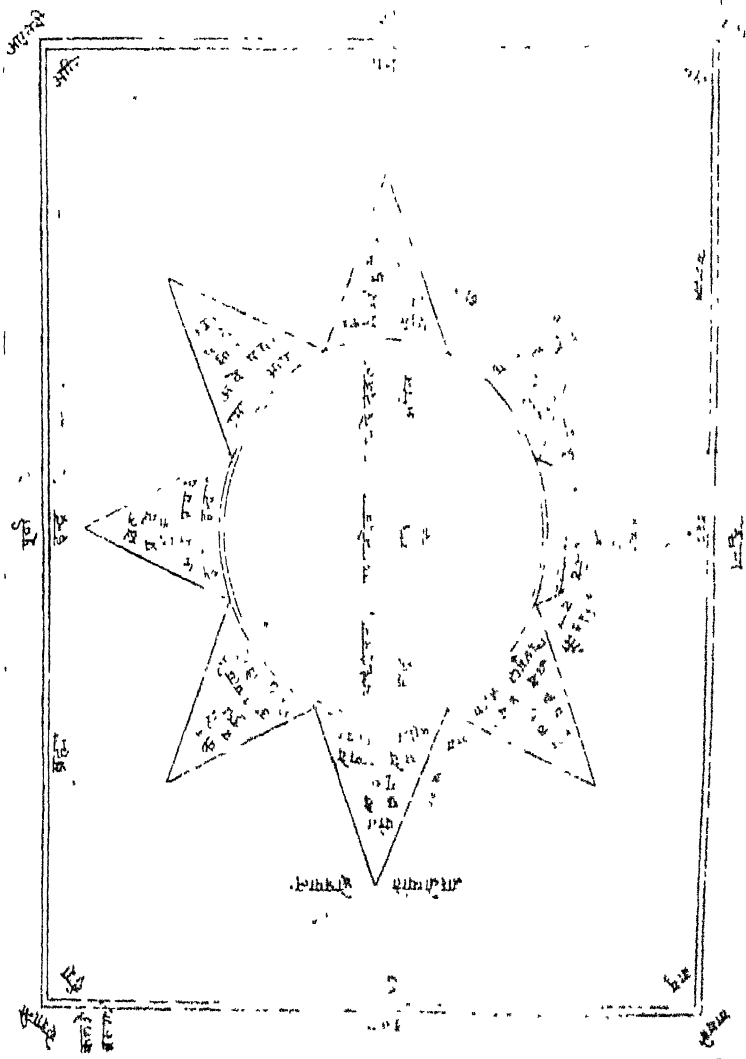
अथ ग्रहयागपद्धतिर्लिख्यते।

तत्र कर्ता पूर्वदिने हविष्याशनादिनियमान्कृत्वा प्रथमं गृहादीशानदिग्भागे भूमिं मार्जनादिसंस्कारैः संशोध्य तस्यां मण्डपादिकं विदध्यात्।

तत्र पूर्वं गन्धाद्युपचारान् सम्पाद्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "करिष्यमाणमण्डपादेर्निर्विघ्नत्वसिद्ध्यर्थं गणेशपूजनं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य पुनर्देशकालौ सङ्कीर्त्य "करिष्यमाणमण्डपाद्यङ्गत्वेन भूमिकूर्मानन्तानां पूजनं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य तान् पूजयेत्। तत्र पूर्वं भूमिं—

चतुर्भुजां शुक्लवर्णां कूर्मपृष्ठोपरिस्थिताम्।
पद्मशङ्खचक्रशूलधरां स्मितवराननाम्॥

इति ध्यात्वा,

आगच्छ सर्वकल्याणि वसुधे लोकधारिणि।
पृथिवि ब्रह्मदत्ताऽसि कश्यपेनाभिवन्दिता॥

इत्यावाह्य 'ॐ भूरसि' इति वैदिकमन्त्रेण ॐ भूम्यै नमः इति नाममन्त्रेण वा गन्धाद्युपचारैरभ्यर्च्य—

उपचारानिमांस्तुभ्यं ददामि परमेश्वरि।
भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः॥

इति पूजां निवेदयेत्।

पूजिते परमाचार्यैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृते।
भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम्॥

इति प्रार्थयेच्च। एवम् ॐ कूर्माय नम इत्यनेन कूर्मपूजनं विधाय ॐ अनन्ताय नम इत्यनेन अनन्तं पूजयेत्।

अथ मार्जनादिप्रकारैः भूमिं संशोध्य पञ्चगव्येनाभ्युक्षेत्। पञ्चगव्यप्रकारश्चेत्थम्—गायत्र्या गोमूत्रं पलमितं माषाष्टकमितं वा गृहीत्वा सुवर्णताम्रादिपात्रे वा पद्मपलाशादिपत्रपुटे वा स्थापयेत्। तदर्धं गोमयं गन्धद्वारामिति मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत्। गोमूत्रात्त्रिगुणं क्षीरम् आप्यायस्वेति मन्त्रेण गृहीत्वा त-

त्रैव स्थापयेत् । गोमूत्राद् द्विगुणं दधि दधिक्राव्ण इति मन्त्रे-ण गृ० तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्राद् द्विगुणं घृतं तेजोऽसि शुक्रम् इति मन्त्रेण गृ० तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्रसमं कुशोदकं देवस्य-त्वा इत्यादिना गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत् । प्रणवेन हस्तेनालोड्य प्रणवेनैव याज्ञियकाष्ठेन निर्मथ्य प्रणवेनै-वाभिमन्त्रयेत् । एवं सिद्धेन (१)पञ्चगव्येन आपो हि ष्ठा इतित्र्यृ-चेन भूमिमभ्युक्षेत् ।

एवं शोधितायां भूमौ मण्डपादिकं विदध्यात् । रुद्रायतना-दौ वा समीकरणपञ्चगव्याभ्युक्षणादिविशेषसंस्कारानपेक्षयैव मण्डपादिकं विदध्यात् । गणेशभूम्यादिपूजनं तु कर्तव्यमेव ।

होमानुसारेण कुण्डमानं स्थण्डिलमानं वा परिकल्प्य तद-ष्टगुणं यजमानहस्तेन षोडशहस्तं, द्वादशहस्तं, दशहस्तम् , अष्ट-हस्तं वा मण्डपं चतुरस्रं चतुर्द्वारं ग्रहवर्णपताकाद्यलंकृतं सुलक्षणं कुर्यात् । तदभावे यजमानहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घां दशहस्ताय-तां पूर्वपश्चिमायतां वा दक्षिणोत्तरायतां वा शालां कुर्यात् । मण्ड-पादिनिर्माणप्रकारश्च रुद्रकल्पद्रुमादौ द्रष्टव्यः ।

तत्र मध्ये हस्तखातविस्तारं समचतुरस्रं योन्यादियुतं कुण्डं कुर्यात् । तदशक्तौ तावन्मात्रं चतुरङ्गुलोच्छ्रितं (२)स्थण्डिलं नि-

---

(१) पञ्चगव्यमन्त्राश्च नामकर्मप्रकरणे द्र्या० ।

(२) द्विहस्तस्थण्डिले चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि व्यासः । व्यासो वि-स्तारः । त्रिहस्तस्य एकचत्वारिंशदङ्गुलानि पञ्च यवाश्च । चतुर्ह-स्तस्य अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्तस्य त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि षड्यवाश्च । षड्हस्तस्य अष्टपञ्चाशदङ्गुलानि षड् यवाश्च । सप्त-हस्तस्य त्रिषष्टिरङ्गुलानि चत्वारो यवाश्च । अष्टहस्तस्य सप्तष-ष्टिरङ्गुलानि सप्त यवाश्च । नवहस्तस्य द्वासप्ततिरङ्गुलानि । दश-हस्तस्य पञ्चसप्ततिरङ्गुलानि सप्त यवाश्च । अष्टभिर्यवैरङ्गुलं भवति । एकहस्तस्थण्डिलस्य ५७६ अङ्गुलानि क्षेत्रफलं भवति । एवमुत्तर-त्राप्यूह्यम् ।

माय तदीशानदिग्भागे नवग्रहस्थापनाय हस्तविस्तृतां वितस्त्यु-च्छ्रितां वप्रद्वयावृतां समचतुरस्रां उदक्प्रवणां ग्रहवेदिं कुर्यात् । तस्याः प्रथमो वप्रो ह्यङ्गुलोच्छ्रायो, द्वितीयस्त्र्यङ्गुलोच्छ्रायो, द्वावपि ह्यङ्गुलविस्तारौ कर्त्तव्यौ ।

तत्र वेदिमध्येऽष्टदलकमलं निर्माय तत्तद्वर्णचूर्णेन(१) पूरयित्वा कर्णिकायां पत्रेषु च यथोक्तमण्डलेषु प्रतिमासु वा दध्यक्षतपुञ्जेषु वा ग्रहाणामावाहनं कुर्यात् ।

तत्र कर्त्ता कर्म्मदिवसे प्रातरुत्थाय स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म्म समाप्य सर्वां नवग्रहपूजासामग्रीं सम्पाद्य दीपं प्रज्वाल्य प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्तिवाचनं (शान्तिपाठं) कृत्वा गणेशादिपञ्चायतनदेवान् गुरुं च प्रणम्य तेषु पुष्पाञ्जलिं च उक्तप्रकारेण समर्प्य प्रथमं गणेशपूजनं कुर्यात् । अर्घं संस्थाप्य सूर्यायार्घं दत्त्वा भूतोत्सादनम् अपसर्पन्त्वित्यादिना विधाय पुनरर्घं संस्थाप्य प्राणायामं विधाय पूजासङ्कल्पं कुर्यात्—ॐ विष्णुः ३ देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुककर्मनिमित्तककरिष्यमाणग्रहयागकर्म्मणो निर्विघ्नतासिद्धये इत्युल्लिख्य तथा ममास्य कुमारस्य क० चौलसंस्कारे निर्विघ्नतासिद्धये इति वा, क० उपनयनसंस्कारे नि०सि०वा, क० चौलोपनयनयोर्नि०सि०इति वा क०चौलोपनयनवेदारम्भेषु नि०

---

(१) पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थन्तु कारयेत् ।
शालितण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा यवसम्भवम् ॥
रक्तं कुसुम्भसिन्दूरगैरिकादिसमुद्भवम् ।
हरितालोद्भवं पीतं रजनीसम्भवं तु वा ॥
कृष्णं दग्धयवैश्चापि हरितं पीतमिश्रितम् ॥

कृष्णं पीतमिश्रितं हरितम् । रजनी हरिद्रा । बिल्वादिपत्रजं श्याममित्यन्यत्र ॥

सि० इति वा, क० चौलोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मसु नि० सि० वा। ममास्य पुत्रस्य अस्याः पुत्र्या वा क० विवाहकर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्ये इति वा यथासम्भवमुल्लिख्य,

श्रीमद्भगवतो गणेश्वरस्य यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य—

(अत्रैव प्रधानदीपं प्रज्वलयेत्) प्रधानसङ्कल्पं कुर्य्यात् । अद्येहेत्यादिसंकीर्त्तनान्ते अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुकराशेरमुकशर्म्मणोऽस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा आयुर्वर्चोमेधाभिवृद्ध्ये श्रीपरमेश्वरप्रीतये च अद्य श्वो वा चौलसंस्कारं करिष्ये ।

चौलोपनयनयोः सहकरणपक्षे तथाऽस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं श्रीप० प्री० च उपनयनं करिष्ये ।

चौलोपनयनवेदारम्भाणां सहकरणपक्षे तथा ऽस्य श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानुष्ठानाधिकारसिद्ध्ये श्रीप० प्री० च वेदारम्भं करिष्ये ।

"तद्दिने वा चतुर्थके" इति वचनमाश्रित्य चौलोपनयनवेदारम्भसमावर्तनानां सहकरणपक्षे तथाऽस्य गृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वप्रीतये समावर्त्तनाख्यं कर्म्म करिष्ये ।

कन्याविवाहे ममास्याः कन्यायाः बीजगर्भसमुद्भवदुरितनिबर्हणपूर्वकं भर्त्रा सह धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहेषु अधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।

पुत्रविवाहे ममास्य पुत्रस्य देवपित्रृणापाकरणहेतुधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।

इति अन्यतमसंकल्पं कृत्वा—

तत्पूर्वाङ्गत्वेन तत्तत्कर्मनिमित्तककरिष्यमाणग्रहयागकर्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन सकलमङ्गलाभिवृद्ध्ये च गौर्य्यादिषोडशमातृणां पूजनम् आभ्युदयिकश्राद्धं पुण्याहवाचनं च सकृत् करिष्ये इति स-

ङ्कल्प्य मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि विधाय—

ग्रहयागसंकल्पं कुर्यात्।

अद्येहेत्यादिसंकीर्त्तनान्ते अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं मम तथाऽस्य कुमारस्य दशाविदशान्तर्दशास्थितादित्यादिग्रहसूचितदुष्टफलोपशान्तिपूर्वकशुभफलप्राप्तये करिष्यमाणकर्मणि सर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं दीर्घायुरारोग्यहर्षविजयप्राप्तये श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं च अमुककर्मनिमित्तकं ग्रहयागं करिष्ये। तत्पूर्वाङ्गत्वेन आचार्यब्रह्मणोः ऋत्विक्सदस्यद्वारपालादीनां च पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य—

आचार्याय भूमिदेवाग्रेति अर्घं निवेद्य गन्धद्वारामिति गन्धेन, बृहस्पते इति नमोस्त्वनन्तायेति च अक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यधौतवस्त्रोत्तरीययज्ञोपवीतपुष्पमालादिभिः अस्मिन् ग्रहयागकर्म्मणि-आचार्यकर्म्म कर्त्तुम् आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे इति (१)वरणसामग्रीम् आचार्यहस्ते दद्यात्। वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः। प्रार्थनायाम् आचार्यास्त्विति पठेत्। अस्य ग्रहयागकर्म्मणः प्रतिष्ठापनार्थे त्वं मे आचार्यो भव। अहं भवानीति प्रत्युक्तिः। तथैव ब्रह्माणं सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन् ग्रहयागे कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म्म कर्त्तुं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे। वृतोऽ

---

(१) भाजनं भाजनाधारः छत्रोपानत्कमण्डलु।
आसनं वसनं मुद्रा कर्णभूषोपवीतकम्॥
एतद्दशविधं देयं पदं वरणसिद्धये।
पदाभावे त्रयं देयं पात्रवस्त्राङ्गुलीयकम्॥
तदभावेऽथ ताम्बूलं दत्त्वा किञ्चित्प्रकल्पयेत्।
वरणाङ्गोपहाराणां पात्राङ्गुलीयवाससाम्॥
सर्वेषां निष्क्रयद्रव्यं यथोपपन्नमृत्विजे।
इति परशुरामकारिकासु॥

स्मीति प्रत्युक्तिः । प्रार्थनायां यथाचतुर्मुखोब्रह्मेति पठेत् । अस्य ग्रहयागकर्म्मणः प्रतिष्ठापनार्थे त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं भवानीति प्रत्युक्तिः ।

ततश्चतुर्णाम् ऋत्विजां द्वयोरेकस्य वा होमसंख्यानुसारेण वरणम् । तान् सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयाग- कर्म्मणि ऋत्विक्कर्म कर्त्तुम् ऋत्विक्त्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः । प्रत्येकं पृथग्वरणम् । ततः सदस्यं वृणु- यात् । एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्म्मणि सदस्यत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः ॥ सर्वकर्मणामुपद्रष्टा भवेति प्रार्थयेत् ।

अथ द्वारपालानां वरणम् । तत्र प्रथमम् ऋग्वेदिनं गन्धा- क्षतैः सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्म्मणि पूर्व- दिग्द्वारे ऋग्वेदपारायणार्थं त्वामहं वृणे । इति द्वयोरेकस्य वा वरणम् । वृतोऽस्मीति प्र० ।

ॐऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्रः सोमदैवतः ।
अत्रिगोत्रस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मखे भव ॥

ममास्मिन्यज्ञे त्वम् ऋग्वेदी भव । अहं भवानीति प्र० । मन्त्रपाठः ॐ अग्निमीळे० । एवं पूजनपूर्वकं दक्षिणद्वारे यजु- र्वेदपारायणार्थमस्मिन् ग्रहयागकर्मणि त्वामहं वृणे इति यजुर्वेदिनं वृणुयात् । वृतोऽस्मि० । प्रार्थना—

कातराक्षो यजुर्वेदस्त्रैष्टुभो विष्णुदैवतः ।
काश्यपेयस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भव ॥

ममास्मिन्यज्ञे त्वं यजुर्वेदी भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः ॐ इषेत्वा० ॥ सामवेदपारायणार्थमित्येवं वृत्वा—

सामवेदस्तु पिङ्गाक्षो जागतः शक्रदैवतः ।
भारद्वाजस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भव ॥

ममास्मिन्यज्ञे त्वं सामवेदी भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः—
ॐ अग्नआयाहि० ॥ अथर्ववेदपारायणार्थम् इत्येवं वृत्वा—

बृहन्नेत्रोऽथर्ववेदोऽनुष्टुभो रुद्रदैवतः ।
वैशम्पायनविप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भव ।

ममास्मिन्यज्ञे त्वम् अथर्ववेदी भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः—
ॐ शन्नोदेवीरभिष्टयआपो० ॥

ऋग्वेदं स्थापयेत्पूर्वे यजुर्वेदं तु दक्षिणे ।
पश्चिमे सामवेदं तु उत्तरे च ह्यथर्वणम् ॥ इति ।

ततः गायत्रीजपार्थं गणेशमन्त्रजपार्थं ग्रहमन्त्रजपार्थम् अन्यान्ब्राह्मणाँश्च वृणुयात् ततः "यथाविहितं कर्म कुरुत" इति सर्वान् प्रति यजमानो ब्रूयात् । ते च करवाम इत्यभ्युपगच्छेयुः ।

इति वरणविधिः ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः सपत्नीकः साचार्य्यो यजमानः ऋत्विक्सदस्यसहितः जलपूर्णकलशहस्तो मङ्गलघोषपुरःसरं भद्रंकर्णेभिरितिमन्त्रेण (१)मण्डपं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमद्वारेण प्रविशेत् । तत्र स्वासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य अर्घसंस्थाप्य प्राणानायम्य अपसर्पन्त्विति अपक्रामन्त्विति च गौरसर्षपान् सर्वतो विकीर्य गायत्र्यादीन् रक्षाविधानोक्तान् [पृ.१५८] द्वादश वैदिकमन्त्रान् पठित्वा तालत्रयनादपूर्वकं विघ्नानुत्सार्य

(१) सिद्धान्तसङ्ग्रहे:—

यज्ञवाटं परिक्रम्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ ।
स्वाचान्तो द्वारदेशस्थो गुरुं देवं च दिक्पतीन् ॥
नत्वा पापापनोदार्थं मन्त्रद्वयमुदीरयेत ।
हे देव प्राकृतं चित्तं पापाक्रान्तमिदं मम ॥
तन्निःसारय चित्तान्मे पापं फट्फट् च ते नमः ॥
सूर्यः सोमो यमः कालः महाभूतानि पञ्च च ।
एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नवसाक्षिणः ॥ इति ॥

ततः पञ्चगव्येन आपोहिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैः कुशैः सर्व्वत्र प्रोक्षेत् । ततो होमवेद्याम् आचार्य्यः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य प्राङ्मुख उपविश्याचम्य गणेशं विष्णुं च स्मृत्वा प्रधानदीपं पूर्वस्यां दिशि पूर्वाभिमुखं संस्थाप्य संपूज्य च ततो वेद्युपरि यथोक्तलक्षणासु सुवर्णादिप्रतिमासु दध्यक्षतपुञ्जेषु वा आदित्यादिनवग्रहाणां स्थापनं कुर्यात् । प्रतिमाद्रव्याणि—

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्य्या ग्रहाः क्रमात् ॥

इति याज्ञवल्क्यः । अन्यद्रव्याभावे सुवर्णमेव ग्राह्यम् । "सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषाम्" (अ. २ । खं. ३) इति आश्वलायनपरिशिष्टात् । स्थापनप्रकारश्च—

मध्ये स्थाप्यो रवी रक्तः सोमः श्वेतोऽग्निकोणके ।
दक्षिणेऽङ्गारको रक्तः पीत ईशानके बुधः ॥
बृहस्पतिरुदक्पीतः शुक्रः श्वेतस्तु पूर्वके ।
पश्चिमे तु शनिः कृष्णो राहुः कालश्च नैर्ऋते ॥
वायव्ये केतवो धूम्रा एतच्च ग्रहवर्णकम् ।
सर्व्वे आदित्याभिमुखा आदित्यश्च प्राङ्मुखः स्थाप्यः ॥

तत्र पूर्वं प्रतिमानाम् अग्न्युत्तारणं कुर्य्यात् । प्रतिमाभेदे मन्त्रावृत्तिः । तत्र मन्त्रः–ॐ हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि । पावको ऽअस्मभ्य॑ शिवो भव ॥ इति प्रतिमानामग्न्युत्तारणं विधाय पञ्चामृतेन क्षालयेत् । ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधीषु पयो दिव्यन्तारिक्षे पयो धाः । प-

---

हिमस्यत्वा. अ. १७ मं. ५–हे अग्ने त्वा त्वां जरायुणा जरायुवत् उत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन परिव्ययामसि परिव्ययामः परिवेष्टयामः (इदन्तोमसीति मसः स्थाने मसिरादेशः) सः त्वम् परिवीतः सन् अस्मभ्यं पावकः शोधकः शिवश्च शान्तश्च भव ॥ इति अग्निं ध्यात्वा अग्नितप्तेन जलेन प्रतिमानां शोधनं कुर्यात् ।

पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ इति पयसा स्नापयेत्। ॐ दधिक्राव्णो ऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य व्वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूꣳषि तारिषत् ॥ इति दध्ना०। ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा। द्यावापृथिवी व्वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते ऽअजरे भूरिरेतसा। इति घृतेन०। ॐ मधु व्वाता ऽऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ इति मधुना०। ॐ आप्यायस्व समेतु ते व्विश्वतः सोम व्वृष्ण्यम्। भवा व्वाजस्य सङ्गथे ॥ इति शर्करया०। ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऽऊर्ज्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ तस्मा ऽअरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥ इति शीतलोदकेन च प्रतिमाः संस्नाप्य कर्णिकायाम् अष्टसु दलेषु च निहितेषु दारुमयेषु कौशेषु वास्त्रेषु पौष्पेषु वा पीठेषु वक्ष्यमाणरीत्या स्थापयेत्।

तत्र संकल्पः—ॐ अद्येहामुकोऽहं ग्रहयागकर्मणो यथोक्तफलावाप्तये ताम्रादिप्रतिमासु सुवर्णप्रतिमासु वा आदित्यादिनवग्रहाणां, दध्यक्षतपुञ्जेषु अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां, सर्वेषां वा दध्यक्षतपुञ्जेषु स्थापनं करिष्ये इति। (ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः परमात्मा देवता, व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः सूर्यादिनवग्रहाद्यावाहने (१) विनियोगः) ॥

---

(१) आवाहयेद् व्याहृतिभिः इति (पृ० ७५) मत्स्यपुराणवचनात्। सिद्धान्तसारे—

पुष्पाञ्जलिं समादाय मुद्रया च त्रिखण्डया।
यथोक्तां देवतां ध्यात्वा मूलमन्त्रं समुच्चरन् ॥

तत्रायं क्रमः—मध्ये कर्णिकायां (१)द्वादशाङ्गुले वर्तुले रक्तमण्डले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र रक्तवर्ण सूर्य इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ इति मन्त्रेण सूर्यं इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥

तत आग्नेयदले चतुरस्रे श्वेतमण्डले चतुरङ्गुले अधोदृष्टिं सूर्याभिमुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरोद्भव आत्रेयगोत्र शुक्लवर्ण सोम इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ इमं देवा ऽअसपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश ऽएष वोऽमी राजा सोमोऽ-

---

सम्बुद्ध्यन्तं देवनामात्रागच्छागच्छेत्यापि ।
देवस्य तेजस्तन्मूर्तौ आवाहिन्याख्यमुद्रया ॥
स्थापयेदुच्चरन्मूलमेतदावाहनं मतम् ।
ततः संस्थापनं कुर्यादिह तिष्ठेह तिष्ठ च ॥
संस्थापनीयमुद्रां च दर्शयित्वा विभावयेत् ।
जातः स्थिरो देव इति पश्चात् संस्थापयेदिति ॥ इति ।

लक्षणसंग्रहे—

हस्ताभ्यामञ्जलिं बध्वा ऽनामिकामूलपर्वणि ।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ॥
अधोमुखी त्वियं चैव स्थापनीति निगद्यते । इति ।
अनेन आवाहनस्थापनयोः प्रकारभेदः स्पष्टमेव दर्शितः ।

(१) ग्रहरत्नावल्यां—

मण्डलव्यासः कथितः सूर्यस्य द्वादशाङ्गुलः ।
चतुरङ्गुलः सोमस्य त्र्यङ्गुलो लोहितस्य च ॥
चतुरङ्गुलः सौम्यस्य गुरोश्चैव षडङ्गुलः ।
नवाङ्गुलस्तु शुक्रस्य अर्कपुत्रस्य द्व्यङ्गुलः ॥
द्वादशाङ्गुलो राहोश्च केतोश्चैव षडङ्गुलः । इति ।

स्माकं ब्राह्मणानाᳪराजा ॥ इति मन्त्रेण सोम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥

ततो दक्षिणे त्रिकोणे ऽयङ्गुले रक्तमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्याभिमुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तिदेशोद्भव भारद्वाजगोत्र रक्तवर्ण भौम इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या ऽअयम्। अपाᳪ रेताᳪसि जिन्वति ॥ इति मन्त्रेण भौम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥

ईशाने बाणाकारे चतुरङ्गुले पीतमण्डले पीतं बुधं वामदृष्टिं सूर्याभिमुखं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः मगधदेशोद्भव आत्रेयगोत्र पीतवर्ण बुध इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सᳪसृजेथामयं च। अस्मिन्त्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ इति मन्त्रेण बुध इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥

उत्तरे दीर्घचतुरस्रे षडङ्गुले पीतमण्डले वामदृष्टिं सूर्याभिमुखं पीतं गुरुं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशोद्भव आङ्गिरसगोत्र पीतवर्ण गुरो इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ बृहस्पते ऽअति यदर्य्यो ऽअर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ इति मन्त्रेण बृहस्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

ततः पूर्वे पञ्चकोणे नवाङ्गुले श्वेतमण्डले ऊर्ध्वदृष्टिं सूर्याभिमुखं श्वेतं शुक्रं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः भोजकटदेशोद्भव भार्गवगोत्र शुक्लवर्ण शुक्र इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐ अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियँ विपानᳪ शुक्रमन्धस ऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतम्मधु ॥ इति मन्त्रेण शुक्र इह

तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ६ ॥

ततः पश्चिमे धनुराकारे द्व्यङ्गुले कृष्णमण्डले अधोदृष्टिं सूर्याभिमुखं कृष्णं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः—ॐभूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रदेशोद्भव काश्यपगोत्र कृष्णवर्ण शनैश्वर इहागच्छेत्यावाह्य—ॐशन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये। शंय्योरभिस्रवन्तु नः॥ इति मन्त्रेण शनैश्वर इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥७॥

ततो नैर्ऋते शूर्पाकारे द्वादशाङ्गुले कृष्णमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्याभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः-ॐभूर्भुवः स्वः वैरादिनपुरोद्भव पैठीनसिगोत्र कृष्णवर्ण राहो इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐकया नश्चित्र ऽआभुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता॥ इति मन्त्रेण राहो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ८ ॥

वायव्यां ध्वजाकारे धूम्रे षडङ्गुलमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्याभिमुखं धूम्रं केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैः-ॐभूर्भुवः स्वः अन्तर्वेदीसमुद्भव जैमिनिगोत्र धूम्रवर्ण केतो इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐकेतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या ऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथाः॥ इति मन्त्रेण केतो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथाधिदेवतावाहनं शुक्लपुष्पा० ॥ दध्यक्षतपुञ्जेषु सूर्यदक्षिणपार्श्वे ॐभूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छ इत्यावाह्य ॐ(१)त्र्यम्बकंयजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्ध-

(१) ईश्वरं त्र्यम्बकं चेति श्रीश्चते इति पार्वतीम्।
यदक्रन्देति च स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराडिति ॥
आब्रह्मन्निति ब्रह्माणं सजोषा इति वासवम्।
यमायत्वेति च यमं कालं कार्षिरसीति च ॥
चित्रावस्विति मन्त्रेण चित्रगुप्तं निधापयेत्।

इति स्कान्दे स्थापनमन्त्रा उक्ताः। अत्र आब्रह्मन्नित्यस्य स्थाने ब्रह्मजज्ञेति, यमायत्वेत्यस्य स्थाने असियमोऽसीति पाठः मन्त्रार्थदीपिकाकारादिसम्मतः।

नान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ इति मन्त्रेण ईश्वर इह ति-ष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः इति मन्त्रः सर्वत्रोच्चा-र्यः। सोमस्य दक्षिणपार्श्वे-ॐभू॰ उमे इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणामुं मऽइषाण स-र्वलोकं मऽइषाण ॥ इति मन्त्रेण उमे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥२॥ भौमदक्षिणपार्श्वे—ॐभू॰ स्कन्द इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐयद्-क्रन्दः प्रथमं जायमान ऽउद्यन्त्समुद्रादुतवा पुरीषात्। श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू ऽउपस्तुत्यं महि जातं-ते ऽअर्वन् ॥ इति मन्त्रेण स्कन्द इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥३॥ बुधस्य दक्षिणपार्श्वे—ॐभू॰ विष्णो इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि। वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ इति मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥४॥ गुरुदक्षिणपार्श्वे-ॐभू॰ ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐब्रह्म जज्ञानं प्रथमं ऽपुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेनऽआवः। स बुध्न्या उपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥५॥ शुक्रदक्षिणपा-र्श्वे-ॐभू॰ इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐसजोषा ऽइन्द्र स-गणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ज-हि शत्रूँ २॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥६॥ शनिदक्षि-णपार्श्वे-ॐभू॰ यम इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐअसि यमोऽअ-स्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन। असि सो-मेन समया विपृक्तऽआहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि॥ इति मन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत्। उदकस्पर्शः। राहुद-

क्षिणपार्श्वे—ॐभू० काल इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐकार्षिरसि समुद्रस्य त्वा ऽक्षित्याऽउन्नयामि। समापोऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ इति मन्त्रेण काल इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥८॥ केतोर्दक्षिणपार्श्वे—ॐभू० चित्रगुप्त इहागच्छ इत्यावाह्य ॐचित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ इति मन्त्रेण चित्रगुप्त इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रत्यधिदेवतावाहनम् ॥ सूर्यवामपार्श्वे—ॐभूर्भुवः स्वः अग्ने इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐअग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे। देवाँ२॥ आसादयादिह ॥ इति मन्त्रेण अग्ने इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥१॥ सोमवामपार्श्वे—ॐभू० आप इहागच्छत इत्यावाह्य—ॐ(१)अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः। देवीरापो यो व ऽऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायँवाज सेत् ॥ इति मन्त्रेण आप इह तिष्ठतेति स्थापयेत् ॥२॥ भौमवामपार्श्वे—ॐभू० भूमे इहागच्छ इत्यावाह्य ॐस्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥ इति मन्त्रेण भूमे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥३॥ बुधवामपार्श्वे—ॐभू० विष्णो इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐइदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाँसुरे ॥ इति मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥४॥ गुरोर्वामपार्श्वे—ॐभू० इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह्य-

---

(१) मन्त्रार्थदीपिकादौ अयमेव मन्त्रः अपां स्थापने उक्तः अत्र बीजं तु अपां सोमप्रत्यधिदेवत्वेन "सोमायाप्स्वन्तारित्यपि" इति स्कान्द वचनमेव। सोमस्य इमंदेवा इतियाज्ञवल्क्याद्युक्तमन्त्रस्वीकारात्। रुद्रकल्पद्रुमे आपोहिष्ठेति उक्तः। वरुणदेवतायाः प्रत्यधिदेवतात्वाभिप्रायेण वरुणस्योत्तम्भमिति मन्त्रोऽपि सोमप्रत्यधिदेवतायाम् क्वचित् उक्तः।

ॐ (१)त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳहवे हवे सुवहꣳ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳस्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इति तिष्ठेति स्थापयेत् ॥५॥ शुक्रवामपार्श्वे–ॐभू० इन्द्राणि इहागच्छ इत्यावाह्य–ॐअदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्या ऽउष्णीषः पूषाऽसि घर्माय दीष्व ॥ इति मन्त्रेण इन्द्राणि इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥६॥ शनेर्वामपार्श्वे–ॐभू० प्रजापते इहागच्छ इत्यावाह्य–ॐप्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्तु ((२)अयममुष्य पिता ऽसावस्य पिता) वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ इति मन्त्रेण प्रजापते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ७ ॥ राहोर्वामपार्श्वे––ॐभू० सर्पाः इहागच्छत इत्यावाह्य––ॐनमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ इति मन्त्रेण सर्पाः इह तिष्ठतेति स्थापयेत् ॥८॥ केतोर्वामपार्श्वे ॐभू० ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह्य–ॐ(३)ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन ऽआवः । स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥९॥

ततो विनायकादीन्पञ्चलोकपालानावाहयेत् ॥ (४)राहोरुत्तरे–

---

(१) रुद्रकः द्व. संस्कारभा. अयमेव मन्त्रः गुरुप्रत्यधिदेवताभूतस्येन्द्रस्योक्तः । अन्यत्रान्योऽप्युक्तः । एवमुत्तरत्र इन्द्राण्या अपि अन्यत्र अन्यत्र एवोक्तः ।

(२) ( ) एतन्मध्यस्थं यजुः मन्त्रार्थदीपिकायामेव दृश्यते ।

(३) संस्कारभा. रुद्रकः द्व. अयमेव मन्त्र उक्तः। अन्यत्रान्योऽपि।

(४) संग्रहे—

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।
गणेशदुर्गावायूंश्च राहुकेत्वोश्च दक्षिणे ॥

ॐ भूर्भुवःस्वः विनायक इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ गणानां त्वा० इति मन्त्रेण विनायक इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥१॥ शनेरुत्तरे-ॐ भू० दुर्गे इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ(१)अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन। ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पील वासिनीम् ॥ इति मन्त्रेण दुर्गे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥२॥ रवेरुत्तरपार्श्वे-ॐ भू० वायो इहागच्छ इत्यावाह्य ॐ(२)त्वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः। ते ऽअग्रेऽश्वमयुञ्जंस्ते ऽअस्मिञ्जवमादधुः ॥ इति मन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥३॥ राहोर्दक्षिणे-ॐ भू० आकाश इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ(३)ऊर्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचींष्यग्नेः। द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ इति मन्त्रेण आकाश इह तिष्ठेति स्थापयेत ॥ ४ ॥ केतोर्दक्षिणे-ॐ भू० अश्विनौ इहागच्छतम् इत्यावाह्य-ॐ(४)या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्॥ इति मन्त्रेण अश्विनौ इह तिष्ठतम् इति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

गुरूत्तरे-ॐ भू० वास्तोष्पते इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् त्स्वावेशोऽअनमीवो भवा

आकाशमश्विनौ देवौ स्थापयित्वा क्रमेण तु।
वास्तोष्पतिं क्षेत्रपालं स्थापयेत्तु गुरूत्तरे ॥
एताः सदैव संस्थाप्याः कर्मसाद्गुण्यदेवताः।
इन्द्राग्नियमनैर्ऋत्या वरुणो वायुरेव च ॥
कुवेरेशानावित्यष्टौ प्रागादिमदिशाधिपाः ॥
ब्रह्माणं च ततः स्थाप्य पूर्वैशान्योस्तु मध्यमे।
प्रतीचीनैर्ऋतीमध्ये अनन्तं स्थापयेदिति ॥

(१) रुद्रकल्पद्रुमादावयमेवोक्तः। अन्यत्र स्वन्यः।

(२) मन्त्रार्थदीपिकायामयमेवोक्तः। रुद्रकल्पद्रुमादौ स्वन्यः।

(३) मन्त्रार्थदीपिकायामयमुक्तः। रु. द्रुमादौ स्वन्यः।

(४) रुद्रकल्पद्रुमादावयमु:। मं. अन्यः ॥

नः। यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥ इति मन्त्रेण वास्तोष्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत्। गुरूत्तरे एव वास्तोष्पत्युत्तरे ॐभू० क्षेत्राधिपते इहागच्छ इत्यावाह्य ॐक्षेत्राधिपते इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥ २॥

अथ क्रतुसंरक्षकान् इन्द्रादिदिक्पालानावाहयेत् शुक्लपुष्पाक्षतैरेव प्रागादितः पीठसमन्तात्—

पूर्वे—ॐभूर्भुवः स्वः इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐत्रातारमिन्द्रम् (१९७) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥ १॥

एवं सर्वत्र। आग्नेये—ॐभू० अग्ने इहागच्छ इत्यावाह्य—अग्निंदूतम् (१९६) इतिपूर्वोक्तमन्त्रेण अग्ने इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥ २॥ दक्षिणे—ॐभू० यम इहागच्छ इत्यावाह्य—असि यमोऽअस्यादित्यः (१९५) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥ ३॥ नैर्ऋते—भू० निर्ऋते इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐएष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व इति मन्त्रेण निर्ऋते इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥ ४॥ पश्चिमे—ॐभू० वरुण इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐइमं मे व्वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामवस्युराचके॥ इति मन्त्रेण वरुण इह तिष्ठेति स्थापयेत्॥५॥ वायव्याम्—ॐभू० वायो इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐव्वातो वा (१९८) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्था०॥ ६॥ उत्तरे—ॐभू० कुबेर इहागच्छ इत्यावाह्य—ॐव्वयꣳ सोम व्व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः। प्रजावन्तः सचेमहि॥ इति मन्त्रेण कुबेर इह तिष्ठेति स्था०॥ ७॥ (संस्कारभा० सोमावाहनमुक्तम्।) ईशाने—ॐभू० ईश इहागच्छ इत्यावाह्य ॐतमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियञ्जिन्वमवसे हूमहे व्वयम्। पूषा नो यथा व्वेदसामसद्वृधे

रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये॥ इति मन्त्रेण ईश इह तिष्ठेति स्था० ऊर्ध्वे पूर्वैशानयोः मध्ये ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐब्रह्मज-ज्ञानम् (१९९) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्था० ॥ ९ ॥ ॐभू० अधः पश्चिमनैर्ऋतमध्ये अनन्त इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐनमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रेण (१९७) अनन्त इह तिष्ठेति स्था० ॥ १० ॥

एवं संस्थाप्य अक्षतान् गृहीत्वा-ॐएतन्तेदेवसवितः० इति मन्त्रं पठित्वा ॐभूर्भुवः स्वः आदित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सवाहनाः सपरिवारा अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्च-लोकपालवास्तोष्पतिक्षेत्राधिपतीन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य—

ग्रहवेदीशाने चतुर्विंशतिदलम् अष्टदलं वा कर्णिकासहितं पद्ममुल्लिख्य तत्र वरुणावाहनार्थं पूर्वोक्तकलशस्थापनविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र तीर्थानि वरुणञ्चावाह्य स्थापयेत् प्रतिष्ठां च कुर्यात् । ततो रक्षाविधानोक्तप्रकारेण रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य स्थापयेत् । ततो विधिना अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य कुशतिल-यवजलपाणिः ग्रहपूजनसङ्कल्पं कुर्यात्-अद्येहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुककामः ग्रहवेद्युपरि स्थापितासु सुवर्णप्रतिमासु आवाहितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणाम्, दध्यक्षतपुञ्जेषु आवाहितानाम् अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपाला-नाम् इन्द्रादिदशदिक्पालानां वास्तोष्पतेः क्षेत्रपालस्य कलशे वरुणदेवस्य च यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सूर्यादीन् ध्यायेत्—

पद्मासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहनः ।
दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥१॥
श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतद्युतिर्दण्डधरो द्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी श्रेयांसि मह्यं विदधातु देवः॥२॥

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजो मेषगमो गदाभृत् ।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली सदा मम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥३॥
पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी ।
चर्मासिभृत्सोमसुतः सदा मे सिंहाधिरूढो वरदो बुधोऽस्तु ॥४॥
पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देत्यगुरुः प्रशान्तः ।
दधाति दण्डं च कमण्डलुं च तथाऽक्षसूत्रं वरदोऽस्तुमह्यम् ॥५॥
श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः ।
तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुञ्च दण्डं च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम् ॥६॥
नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी गृध्रस्थितस्त्रासकरो धनुष्मान् ।
चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदाऽस्तु मह्यं वरमन्दगामी ॥७॥
नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्त्रः करवालशूली ।
चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः सिंहाधिरूढो वरदोऽस्तु मह्यम् ॥ ८ ॥
धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाभृत् गृध्रासनस्थो विकृताननश्च ।
किरीटकेयूरविभूषिताङ्गः सदाऽस्तु मे केतुगणः प्रशान्तः ॥ ९ ॥

इति नवग्रहान् ध्यात्वा, अन्ये किरीटिनः कार्या वरदाभय पाणयः । इति सामान्येन अधिदेवतादींश्च ध्यात्वा, वरुणं च—

नागपाशधरः स्वर्णभूषणः पद्मिनीप्रियः ।
वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वेतो मकरवाहनः ॥

इति ध्यात्वा वैदिकमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा पूजां कुर्यात् । (अधिदेवतादीनां विशेषरूपेण ध्यानं रुद्रकल्पद्रुमादौ प्रदर्शितम्) । वैदिकमन्त्राः आकृष्णेनेत्यादय उक्ताः । नाममन्त्रा यथा—ॐ आदित्याय नमः । ॐसोमाय नमः । ॐभौमाय नमः । ॐबुधाय नमः । ॐबृहस्पतये नमः । ॐशुक्राय नमः । ॐशनैश्चराय नमः । ॐराहवे नमः । ॐकेतवे (१) नमः ॥ ९ ॥

---

(१) केतूनां बहुत्वेऽपि गणत्वेन देवतात्वात् पूजादावेकवचनमेव ।

ॐईश्वराय नमः। ॐउमायै नमः। ॐस्कन्दाय नमः। ॐविष्णवे नमः। ॐब्रह्मणे नमः। ॐइन्द्राय नमः। ॐयमाय नमः। ॐकालाय नमः। ॐचित्रगुप्ताय नमः॥ ९॥

ॐअग्नये नमः। ॐअद्भ्यो नमः। ॐभूम्यै नमः। ॐविष्णवे नमः। ॐइन्द्राय नमः। ॐइन्द्राण्यै नमः। ॐप्रजापतये नमः। ॐसर्पेभ्यो नमः। ॐब्रह्मणे नमः॥ ९॥

ॐविनायकाय नमः। ॐदुर्गायै नमः। ॐ वायवे नमः। ॐआकाशाय नमः। ॐअश्विभ्यां नमः॥ ५॥

ॐ वास्तोष्पतये नमः। ॐ क्षेत्राधिपतये नमः॥ २॥

ॐ इन्द्राय नमः। ॐ अग्नये नमः। ॐ यमाय नमः ॐ निऋतये नमः। ॐ वरुणाय नमः। ॐ वायवे नमः। ॐ कुबेराय (सोमाय)नमः। ॐ ईशानाय नमः। ॐ ब्रह्मणे नमः। ॐ अनन्ताय नमः॥ १०॥ कलशे ॐ वरुणाय नमः॥ १॥

इति नाममन्त्रैर्वा आवाहनासनपाद्यार्घस्नानाचमनवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलभूषणनीराजनान्तोपचारैर्यथासम्भवं सम्पूजयेत्। 'ॐआवाहितादित्यादिदेवताभ्यो नमः' इति वा सर्वान् पूजयेत्।

(पूजनं तु काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा कर्तव्यम्। तयोः स्वरूपं होमरहितग्रहपूजाप्रयोग उक्तम्। सूर्यादीनां पूजा पदार्थानुसमयेनैवेति मदनरत्नादौ। अत्र पूजैव पदार्थो न त्वेकैकपदार्थसमर्पणं पदार्थः तस्याः पूजाङ्गत्वात् पदार्थावयवत्वादिति रुद्रकल्पद्रुमः। तन्मते सम्पूर्णपूजने एकवारमेव मन्त्रप्रयोगो न्याय्यः)।

(रक्तचन्दनादीनि नवानुलेपनानि मलयज एव वा (श्रीखण्डः) सर्वेषाम्। रक्तपद्मादीनि पुष्पाणि रक्तकरवीरं वा ग्रहवर्णानि वा। वस्त्राणि च यथासम्भवं ग्रहवर्णानि। अक्षताः पु-

ष्पवर्णाः। गुग्गुलुर्धूपः। दीपः सर्पिषा तिलतैलेन वा। नैवेद्यं पायसादिकं त्रिमृदन्नं वा। दक्षिणा माणिक्यादिरूपा वा माणिक्यमेव वा निष्क्रयद्रव्यमेव वा—इत्यादिविशेष आश्व० प० द्रष्टव्यः। अपूपादिकमपि नैवेद्यमिति रुद्रकल्पद्रुमे)।

पुष्पाञ्जलिः—

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥१॥

सूर्यः शौर्यमथेन्दुरुच्चपदवीं सन्मङ्गलं मङ्गलः,
सद्बुद्धिं च बुधो गुरुश्च गुरुतां शुक्रः शुभं शं शनिः।
राहुर्बाहुबलं करोतु सततं केतुः कुलस्योन्नतिं,
नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु मम ते सर्वेऽनुकूला ग्रहाः ॥ २ ॥

इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य—

आयुश्च वित्तञ्च तथा सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्रतां च।
शत्रुक्षयं राजसु पूज्यतां च तुष्टा ग्रहाः क्षेमकरा भवन्तु ॥

इति प्रार्थ्य, वेद्युपरि फलपुष्पोपशोभितं वितानं दत्त्वा—वेदीसमीपे पूजान्ते होमान्ते एव वा यथोक्तबलीन् दद्यात् (द्र॰ पृ. ७९)। यथोक्तबल्यभावे पायसबलिं तदभावे दध्यक्षतबलिं दद्यात्। (१)अथाचार्यो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात्। (अत्र चरोः स्रुवेण होमे एव संस्रवस्थापनं, हस्तेन होमे तु न। पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति श्रौतसूत्रे स्रुचि स्रुवे वाऽवत्तस्य असर्वहोम इति भाष्यकारैः कर्कादिभिर्व्याख्यानादिति भाष्यानुयायिनः। परशुरामस्तु हस्तहोमेऽपि संस्रवं स्वीकृतवानिति

(१) पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यादिति आश्वलायनपरिशिष्टवचनात्। अत्र पदार्थासादने आज्याक्ता यवसमन्विताः कृष्णतिलाः अर्कादिसमिधश्च आसादनीयाः।

निरूपितम्(३७)। तस्मात् भाष्यानुयायिनां न पात्रान्तरस्थापनमिति)। ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवताऽभिध्यानं(१) कुर्यात्—अद्येह नवग्रहयागेनाहं यक्ष्ये। तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, आज्येन—अत्र प्रधानानि सूर्यं, सोमं, भौमं, बुधं, गुरुं, शुक्रं, शनिं, राहुं, केतुञ्च, प्रत्येकमष्टसंख्याहुतिभिः समिच्चर्वाज्ययवमिश्राज्याक्तकृष्णतिलद्रव्यैः(२), ईश्वरम्, उमां, स्कन्दं, विष्णुं, ब्रह्माणम्, इन्द्रं, यमं, कालं, चित्रगुप्तम्, अग्निम्, अपो, भूमिं, विष्णुम्, इन्द्रम्, इन्द्राणीं, प्रजापतिं, सर्पान्, ब्रह्माणं च तैरेव द्रव्यैः प्रत्येकं चतुःसंख्या० विनायकं, दुर्गां, वायुम्, आकाशम्, अश्विनौ, इन्द्रम्, अग्निं, यमं, निर्ऋतिं, वरुणं, वायुं, कुबेरम् (सोमम्), ईशानं, ब्रह्माणम्, अनन्तं च तैरेव द्रव्यैः प्रत्येकं द्विसंख्याहुतिभ्यां शेषेण स्विष्टकृतम्—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निम्, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान्, (३)वरुणम्, प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति। (अष्टादिसंख्याश्च केवलग्रहयागे। अयुतलक्षकोटिहोमेषु तु क्रमेण अष्टविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रसंख्या ग्रहा-

---

(१) इदमेवान्वाधानशब्देनोच्यते। यद्यपि याज्ञुषाणामन्वाधानं गदाधरादीनां न सम्मतं तथापि स्मार्तोल्लासादीनां बहूनां पद्धतिकाराणां च सम्मतत्वादुच्यते।

(२) तिलाः कृष्णा घृताभ्यक्ताः किञ्चिद्यवसमन्विताः।

इति शान्तिरत्ने वचनात् घृताक्ताः यवमिश्रास्तिला ग्राह्याः।

(३) अत्र शुद्धवरुणस्यैव देवतात्वं गदाधरहरिहरादिसंमतम्। सर्वानुक्रमसूत्रस्वरसात्। उदुत्तमं शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभम् इति तत्सूत्रम्। एतेन आदित्यत्वविशिष्टस्य वा अदितित्वविशिष्टस्य वा आदित्यत्वादितित्वोभयविशिष्टस्य वा एतन्मन्त्रदेवतात्वं कल्पयन्तः परास्ताः। एवमुत्तरत्र अग्निं प्रजापतिम् इत्युल्लेखेऽपि मूलं मृग्यम्। यद्यपि अग्निरेव प्रजापतिस्तथापि देवतात्वं प्रजापतित्वेनैव नाग्नित्वेन तथाविधप्रमाणाभावादिति बोध्यम्।

णाम्, अष्टाष्टाविंशत्यष्टोत्तरशतसंख्याः पार्श्वदेवतानाम्, चतुरष्टाष्टविंशतिसंख्याश्च विनायकादीनां सर्वेषाम्। संस्कारभास्करस्थसंग्रहवचनादिति वाच्यम्। अयुतादिसंख्याश्च व्याहृतिभिस्तिलाज्यहोमेन पूरणीया नृसिंहपुराणवचनादिति संस्कारभास्करे। एतत्संख्यातः पृथगेव व्याहृतिहोमेन अयुतादिसंख्याः सम्पादनीया इत्यन्ये। आश्वलायनपरिशिष्टे प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम्)।

(आचार्यादीनां होमकर्तृत्वे यजमानकर्तृकस्य प्रत्याहुतियथोक्तत्यागस्याशक्यत्वात् पूर्वमेव यजमानः सर्वा देवता उद्दिश्य त्यागं कुर्यात्—एतावत्सम्पादितमिदं समिच्चर्वाज्यतिलद्रव्यम् आदित्याय सोमाय भौमाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतवे ईश्वराय उमायै स्कन्दाय विष्णवे ब्रह्मणे इन्द्राय यमाय कालाय चित्रगुप्ताय अग्नये अद्भ्यः पृथिव्यै विष्णवे इन्द्राय इन्द्राण्यै प्रजापतये सर्पेभ्यः ब्रह्मणे विनायकाय दुर्गायै वायवे आकाशाय अश्विभ्याम् इन्द्राय अग्नये यमाय निर्ऋतये वरुणाय वायवे कुबेराय (सोमाय) ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय च मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न ममेति।) इति द्रव्यत्यागान्ते वरदनामानमग्निम् एतं ते इत्यनेन प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरित्यादिना चत्वारिश्रृङ्गा इति च ध्यात्वा वैश्वानरोन इति आवाह्य अग्नेनयेति सम्पूज्य तिस्रो रेखाः सप्तजिह्वाश्च सम्पूज्य आचार्यः शङ्खमुद्रया (पृ. ४६) स्रुवं धारयित्वा जुहुयात्।

होमार्थे समिधः—

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः।
उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्॥

एताः समिधः सूर्यादीनां क्रमाद्भवन्ति न तु सर्वेषाम्। अर्काद्यभावे पालाश्य एव। शम्यभावे खदिरो ग्राह्यः। उदु-

म्बराभावे तिलोदुम्बरा ग्राह्याः । तिलोदुम्बराभावे काकोदुम्बरो ग्राह्यः । अधिदेवतादीनां तु पालाश्य एव । दूर्वामयस्तु दूर्वाङ्कुरत्रयपरिमिता ग्राह्याः । कुशसमिदपि कुशपत्रत्रयात्मिका । चरुश्च—

अन्वधः श्रपितः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।
नचातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा ॥

इति कारिकोक्तप्रकारेण सम्पाद्यः । श्रौतानां चरुधर्माणां होमेतिकर्तव्यतासूत्रे पारस्करेणानुक्तत्वात् स्रुयायित्वा जुष्टंनिर्वपामीत्यादयो निर्वापधर्माः कात्यायनीयानां न भवन्तीति बोध्यम् । नवग्रहाणां क्रमेणाग्नयः—

कपिलः पिङ्गलो धूम्रकेतुर्जाठरनामकः ।
शिखी च हाटकश्चैव महातेजा हुताशनः ॥
रोहितश्चैव विज्ञेया रव्यादीनां हुताशनः । इति ।
राहुकेत्वोरुभयोरपि हुताशनमेव अन्ये वदन्ति ॥

ब्रह्मणाऽन्वारब्धः कुशकण्डिकोक्तप्रकारेण प्राक्संस्थौ आघारौ हुत्वा समिद्धतमे आज्यभागौ च हुत्वा, अनन्वारब्धः ऋत्विक्सहित आचार्यः यथोक्तघृताक्तसमिदादिहोमं मृगीमुद्रया (पृ. ८२) कुर्यात् । यथोक्तसमिदभावे पालाश्य एव ग्राह्याः । तदभावे च घृताक्तैस्तिलैर्होमं कुर्यात् । तत्र होममन्त्राः—

(आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता सूर्यप्रीतये कपिलाग्नौ (१)अर्कसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेश-

---

(१) होतव्यं च पृथग्द्रव्यमथवा होतुरिच्छया ।
इति खण्डदीक्षितकृतशान्तिपद्धतिस्थसंग्रहकारिकावचनमाश्रित्य प्रचलितयुगपत्सर्वद्रव्यहोमानुष्ठानपक्षे (यथोक्तद्रव्यहोमे विनियोगः) इत्येव वाच्यम् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

आकृष्णेन. अ. ३३ मं. ४३-सविता देव हिरण्ययेन हिरण्मयेन

यन्नमृतं मर्त्यंञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्—स्वाहा । (इदं सवित्रे) इतित्यागः यजमानस्य स्वयं होमकर्तृत्वे । आचार्यादीनामृत्विजां होमकर्तृत्वे तु आदावेव युगपत् त्यागप्रकार उक्तः । पक्षद्वयमपि आश्व० का० प० स्पष्टम् ॥ १ ॥

(इमन्देवा इति वरुण ऋषिः अत्यष्टिश्छन्दः सोमो देवता सोमप्रीतये पिङ्गलाग्नौ पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐइमं देवा ऽअसपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश ऽएष वोऽ-

---

(ऋत्व्येत्यादिहिरण्ययानिच्छन्दसीत्यन्तेन मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते) रथेन कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः (छन्दस्याङो व्यवहितः प्रयोगः) पुनः पुनर्भ्रमणं कुर्वन अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन्, भुवनानि पश्यन् 'कानि साधु कुर्वन्ति कानि असाधु' इति विचारयन् आयाति आगच्छति ॥

इमं देवाः. अ. ९ मं. ४०—अत्र प्रकृतत्वादिदंशब्देन सोमः परामृश्यते । हे देवाः इमं सोमम् असपत्नं सपत्नः शत्रुः तेन रहितं सौम्यत्वेन सर्वप्रियत्वात् सुवध्वं जनयत । एतज्जननस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह-महते क्षत्राय-क्षत्रत्वाय राजभावाय लोकपालत्वायेति यावत्, ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय सर्वोत्तमत्वाय । किम्भूताय ज्यैष्ठ्याय-महते-सातिशयाय । महते जानराज्याय जनसम्बद्धराज्याय, इन्द्रस्यात्मनः इन्द्रियाय वीर्याय च । सोमं कीदृशम्-इमं नित्यापरोक्षम् अपरोक्षपरब्रह्मस्वरूपम्, अमुष्य सूर्यस्य पुत्रम् पुत्रत्वं प्राप्तम् । सुषुम्णाभिधानसूर्यरश्मेः सोमत्वात् । अमुष्या दिशः पुत्रम्, अत्रिमहर्षेः चक्षुर्निस्सृतं तेजो दिशा धृतं सोमोऽजायत इति पुराणेषु श्रुतत्वात् । किमर्थमयं दिशा धृतः इत्यत आह-अस्यै विशे अस्यै प्रजायै (तादर्थ्ये चतुर्थी), आप्यायनप्रकाशादिभिः प्रजानामनुग्रहायेत्यर्थः । एतस्यासपत्नजननस्य हेतुमाह—एषः अपरोक्षः अमी

मी राजा सोमाऽस्माकं ब्राह्मणानाॅं राजा-स्वाहा। (इदं सोमाय) ॥ १ ॥

(अग्निमूर्द्धेति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः भौमो देवता भौमप्रीतये धूम्रकेत्वग्नौ खादिरसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐअग्निमूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्याऽअयम्। अपाॅंरेताॅंसि जिन्वति-स्वाहा। (इदं भौमाय) ॥ २ ॥

(उद्बुध्यस्वेति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः बुधो देवता बुधप्रीतये जाठराग्नौ अपामार्गसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐउद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते

असौ (छान्दसं बहुवचनं) देहाभिमानिनां नित्यपरोक्षब्रह्मस्वरूपः सोमः वः देवानाम् अस्माकं ब्राह्मणानां च राजा पालकः। तस्माल्लोकानां पालनाय श्रेष्ठत्वाय आप्यायनप्रकाशादिभिः लोकानुग्रहाय च अयमेव सोमो देवैर्जन्यते इति सोमस्तुतिवाक्यार्थः ॥ 'अथ राजसूयः वरुणस्यार्षम्' इतिसर्वानुक्रमसूत्रस्वरसात् वरुणस्यैव एतन्मन्त्रऋषित्वं युक्तम्। गौतमस्य ऋषित्व मूलं मृग्यम् ॥

अग्निर्मूर्धा, अ. ३ मं. १८—अस्य मन्त्रस्य याज्ञवल्क्यस्मृतिमत्स्यपुराणादौ भौमपूजायां विनियोगात् भौमप्रकाशकत्वं वक्तव्यमिति अयमिति पदेन भौमोऽभिधीयते। अयं भौमः अग्निमूर्धा अत्यन्ततेजोरूपतया नितान्तलोहितत्वात् अग्निमूर्द्धत्वमेव संलक्ष्यते। (अग्निरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा)। दिवः आकाशस्य ककुत् चिन्हं भूषणमित्यर्थः। वृष्टिकर्तृत्वादपां जलानां पतिः अतः पृथिव्याः रेतांसि बीजानि अन्नोत्पत्त्या जिन्वति प्रीणाति सफलीकरोतीत्यर्थः ॥

उद्बुध्यस्व, अ. १५ मं. ५४—याज्ञवल्क्यस्वरसादत्र अग्निपदेन अग्निसादृश्यात् बुध एवाभिधीयते। हे अग्ने हे बुध उद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव क्रियमाणे कर्मणि अवहितो भव। किञ्च त्वम् एतं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं जागरूकं सावधानं कुरु। तेन इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथाम् (संसृज्येथाम्) यजमानेन सह संसृष्टे भवताम्। अयं यजमानश्च त्वत्प्रसादाद्विद्या-

सꣳसृजेथामयं च ॥ अस्मिन्त्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मि-
न्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत-स्वाहा ॥ (इदं बुधाय)॥४॥

बृहस्पत इतिगृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिर्देवता बृ-
हस्पतिप्रीतये शिख्यग्नौ अश्वत्थसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः । ॐबृहस्पते ऽअतियदर्य्यो ऽअर्हाद् द्युम-
द्विभाति क्रतुमज्जनेषु ॥ यद्दीदयच्छवस ऽऋतप्रजात
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्-स्वाहा ॥ (इदं बृहस्प-
तये) ॥ ५ ॥

अन्नात्परिस्रुत इति (१)प्रजापत्यश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अ-
तिजगती छन्दः शुक्रो देवता शुक्रप्रीतये हाटकाग्नौ उदुम्बरस-
मिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐअन्नात्परिस्रु-
तो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।

पूर्ताभ्यां संसृज्यताम् । किञ्च हे विश्वेदेवाः यूयं, कृतेष्टापूर्तौ निष्पा
परे यजमानश्च सधस्थे देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मि-
सर्वोत्कृष्टे द्युलोके अधि अधिकं चिरं सीदत तिष्ठत । विश्वैर्देवैः सह
सालोक्यं यजमानस्य बुधं प्रति प्रार्थ्यते ।

(सहोपपदस्य ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यस्य सधस्थे इति रूपम् । स-
ध मादस्थयोरिति सहस्थाने सधादेशः) ॥

बृहस्पते अयं मन्त्रः पुण्याहवाचने व्याख्यातः ॥

(१) 'प्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्च' इति सर्वानुक्रमसूत्रात्
सर्वेषां सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यादय ऋषयः । 'सोमोराजाऽष्टर्च-
मश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन्' इति सूत्रात् सोमोराजा इत्यादीनामष्टा
नामश्व्यादयस्त्रयः । ततश्च चतुर्थ्या अन्नात्परिस्रुत इति ऋचः सौत्रा-
मणीमन्त्रघटकत्वात् सोमोराजेत्यष्टर्चघटकत्वाच्च प्रजापत्यादिऋषिचतु
ष्टयद्रष्टृकत्वं सिध्यति । क्वचित् प्रजापतेरनुल्लेखश्च उपक्रमोक्तऋष्य-
पर्यालोचननिमित्तक एवेति बोध्यम् ।

अन्नात्परिस्रुतः, य. सं. अ. १९ मं. ७५. प्रजापतिः ब्रह्मा अन्ना-
द्धविषः परिस्रुतः परिस्रुतम् (द्वितीयार्थे प्रथमा) परि सर्वतोभावेन
स्रुतं गलितं रसं सारं व्यपिबत् पीतवान् । कीदृशम् , क्षत्रम्-ओज-

ऋतेन सत्यमिन्द्रियँ्विपान्ँ्शुक्रमन्धस ऽइन्द्रस्ये-न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु-स्वाहा ॥ (इदं शुक्राय) ॥६॥

शन्नोदेवीरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः गायत्री छन्दः शनिर्देवता शनिप्रीतये महातेजोऽग्नौ शमीसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)॥ ॐशन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये ॥ शँय्योरभिस्रवन्तु नः-स्वाहा ॥ (इदं शनये) ॥७॥

कयानश्चित्र इति वामदेव ऋषिः गायत्री छन्दः राहुर्देवता राहुप्रीतये हुताशनाग्नौ दूर्वासमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ॥ ॐकयानश्चित्र ऽआभुवदूती सदा वृधः सखा ।

स्वि । किञ्च पयः क्षीरम् सोमम् सोम सम् प्रजापतिर्व्यपिबदिति तेनैव सम्बन्धः । केन साधनेन व्यपिबत्, ब्रह्मणा-वेदेन । किम्भूतेन, ऋतेन-प्रपञ्चास्पृष्टेन मन्त्रस्वरूपेणेत्यर्थः । इदम् अन्नरसं पयः सोमस्वरूपम्, अन्धसः अन्नात्सम्भूतं, विपानं प्रजापतेर्विसृष्टं पानं, शुक्रं बीजम्—अभवदित्यध्याहार्यम् । किम्भूतं—सत्यम—अविनाशि, इन्द्रियम् सकलसंसारकारणम्, विपानं विशिष्टं पानम् । पुनः किम्भूतम्—इन्द्रस्य देवराजस्य इन्द्रियं वीर्यं, पयः क्षीरम्, अमृतम् अमरत्वकारणं मधु पितृणां तृप्तिकारणम् ॥ प्रजापतिभुक्तानां परिणामभूतं शुक्रं सकलसंसारोत्पत्तिस्थितिकारणमिति शुक्रस्तुतिवाक्यार्थः ॥

शन्नोदेवी . य. सं. अ. ३६ मं. १८—अस्य मन्त्रस्य मत्स्यपुराणादौ शनैश्चरपूजायां विनियोगकथनादानित्यप्रभवत्वेनापां शनैश्चरस्याभेदोपचारात् आप इति पदेन शनैश्चर एव गृह्यते । तेनायमर्थः—आपो देव्यः शनैश्चरो देवः नः अस्माकं शकुल्याणां भवन्तु । किमर्थम् अभिष्टये उपचयाय, पीतये वृष्टिद्वारेण तृप्तिहेतवे पानाय (च) भवन्तु किञ्च शँय्योः शकुल्याणं तस्य योगाय अभिस्रवन्तु अभिमुखं गच्छन्तु । अत्र एकस्मिन्नपि शनैश्चरे वाच्ये अप्शब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । तदनुगुणतयैव, भवन्तु अभिस्रवन्तु इत्यत्रापि बहुवचनम् ॥

कयानः. य. सं. २७ अ. मं. ३९ । मत्स्यपुराणादौ राहुपूजायामस्य मन्त्रस्य विनियोगादनेन मन्त्रेण राहुरेव स्तूयते अनुपक्रम्य-

कया शचिष्ठया वृता-स्वाहा ॥ (इदं राहवे) ॥ ८ ॥

केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दा ऋषिः गायत्री छन्दः केतुर्देवता केतुप्रीतये रोहिताश्वो कुशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः॥ ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या ऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथाः—स्वाहा। (इदं केतवे)॥ ९॥

एभिर्मन्त्रैः स्वाहान्तैः समिद्धोमं विधाय एतैरेव मन्त्रैः संस्कृतेनाज्येन हुत्वा ततश्चरुणा जुहुयात्।

समिदाज्यचरुद्रव्यैः प्रत्येकं जुहुयात्ततः।

इति वचनात्। समिदाज्यचरून् हुवेदिति च।

युगपत् सर्वद्रव्यहोमानुष्ठाने बीजं तूक्तम्।

अथाधिदेवतानां पलाशसमिद्भिः तदभावे घृताक्ततिलैर्होमः कार्य्यः। यथा-(त्र्यम्बकमिति वसिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐ त्र्यम्बकँ यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात्—स्वाहा। (इदं रुद्राय)॥ १॥

देन। तथाचायमर्थः—इन्द्रः राहुः कया ऊती ऊत्या (सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः) अवनेन तर्पणेन केन तपणेन नः अस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति। तथा वृता वर्तते इति वृत् तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयवत्या यागक्रियया(शचीशब्दः कर्मनाम तत इष्ठन् प्रत्ययः) अस्माकं सखा भवति। कीदृश इन्द्रः-चित्रः-पूज्यः सदावृधः-सदा वर्धमानः॥

केतुं कृण्वन्. य. सं. अ. २९ मं ३७—हे केतो ध्वजरूप त्वम् उषद्भिः वसद्भिर्यजमानैः (छान्दसत्वादादादिकत्वम्) कृत्वा अजायथा उत्पन्नोऽसि। कीदृशस्त्वम्-अकेतवे-अज्ञानाय मर्याः-मर्याय मनुष्याय (चतुर्थीस्थाने सुः दीर्घश्च) केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन्। कीदृशाय मर्याय-अपेशसे-नास्ति पेशः सुवर्णम् यस्य तस्मै॥

त्र्यम्बकं. य. सं. अ. ३ मं.६०-घृतच्छायाप्रयोगेऽयं मन्त्रो व्याख्यातः

(श्रीश्चते इत्युत्तरनारायण ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः उमा देवता उमाप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)।

ॐश्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण-स्वाहा। (इदमुमायै)॥ २॥

(यदक्रन्द इति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दः स्कन्दो देवता स्कन्दप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः। ॐयदक्रन्दः प्रथमं जायमान ऽउद्यन्त्समु-

---

श्रीश्चते. य. सं. अ. ३१ मं. २२—हे पुरुषोत्तम ते तव श्रीश्च लक्ष्मीश्च—श्रीर्धान्यं यद्वशात्पुरुषोऽनुजीवति अनुजीविनां चाश्रयणीयो भवति, लक्ष्मीर्धनं यद्वशात्पुरुषः सर्वलोकस्य लक्ष्यः लक्षणीयो दर्शनीयो भवति ते श्रीलक्ष्म्यौ ते तव पत्न्यौ सहचारिण्यौ त्वां न त्यजत इत्यर्थः। एकेनैव चकारेण समुच्चये प्राप्ते चकारद्वयग्रहणेन तुल्यप्रधानता प्रतिपादिता। अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च ते तव पार्श्वे पार्श्वद्वयम्। अहःशब्दः परब्रह्मपरः तस्य चिदात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात्। रात्रिशब्दः संसारपरः तस्याविद्यात्मकत्वेन अप्रकाशरूपत्वात्। तेन धर्मार्थकामात्मकः संसारः मोक्षात्मकञ्च ब्रह्म पुरुषोत्तमपार्श्वद्वयमित्युक्तं भवति। नक्षत्राणि तारागणः रूपं तव मूर्तिरित्यर्थः। अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ एतद्भूम्यन्तरं व्यात्तं विवृतं मुखमित्यर्थः। एवं भूतं पुरुषोत्तमं त्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन्। इषाण इच्छ (इष इच्छायां विकरणव्यत्ययः)। किमेषणीयं-तत्राह अमुं परलोकं मे मम इषाण; मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छ। अमोघेच्छत्वात्त्वदिष्टं भवत्येवेत्यर्थः। सर्वलोकं मे मम इषाण, सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयम् इतीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमिति यावत्। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। उमाऽपि चैतन्यशक्तिरूपैवेत्यभिप्रायः॥

यदक्रन्दः. अ. २९ मं. १२—स्कान्दे स्कन्दपूजायामस्य विनियोगोक्तेः अर्वन्शब्दस्य वेगवद्गतिशालित्वाच्चित्वात्स्कन्दपरत्वं बोध्यम्-हे अर्वन् हे स्कन्द यद् यदा त्वमक्रन्दः तारकासुरसंग्रामे शब्दम कार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यम् स्तोतुं योग्यं जातम्।

मुद्रादुतवा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू ऽउपस्तुत्यं महि जातं ते ऽअर्वन्—स्वाहा। (इदं स्कन्दाय)॥ ३॥

(विष्णोरराटमिति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः विष्णुर्देवता विष्णुप्रीतये पलाशसमिद्धोम (यथोक्तद्रव्यहोम) विनियोगः)। ॐविष्णो रराटमसि ऽविष्णोः श्नप्त्रे स्थो ऽविष्णोः स्यूरसि ऽविष्णोर्ध्रुवोऽसि। ऽवैष्णवमसि ऽविष्णवे त्वा-स्वाहा। (इदं विष्णवे)॥ ४॥

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो ऽवेन ऽआवः। स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य ऽविष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च ऽविवः—स्वाहा। (इदं ब्रह्मणे)॥ ५॥

(सजोषा ऽइन्द्र इति विश्वामित्र ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता

कथं स्तुत्यं-तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू, अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः। श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं-समुद्रात् सर्वविद्यानिधेर्महादेवात् प्रथमं जायमानः उतवा अनन्तरं पुरीषात् मृत्कूटमयात् शरस्तम्बादुद्यन्नुत्पद्यमानः॥

विष्णोरराटमसि. य. सं. अ. ५ मं. २१—हे विष्णो विष्णुदेवते त्वं विष्णोः व्यापकस्य परमात्मनः रराटं ललाटमसि प्रधानमसि इति यावत्। ललाटस्य सर्वेष्वङ्गेषु प्राधान्यात्तेन प्राधान्यं लक्ष्यते। किञ्च त्वमेव विष्णोः परमात्मनः श्नप्त्रे सन्धौ अर्थात् द्वारे तिष्ठसि-त्वद्द्वारैव परमात्मप्राप्तिरिति भावः। किञ्च विष्णोः स्यूः सूचीरूपाऽसि भक्तानां पापरूपकण्टकनिवारकत्वात्। किञ्च त्वं ध्रुवोऽसि स्थिरोऽसि। किञ्च त्वं वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि परमात्मसम्बन्ध्यसि। अत एव विष्णवे परमात्मप्राप्त्यर्थं त्वा त्वां नमामीति शेषः॥

ब्रह्मजज्ञानं. पुण्याहवाचनप्रयोगे व्याख्यातः। एतत्स्थाने संस्कारभास्करादौ दृश्यमानः आब्रह्मन्नित्यपि मन्त्रः कलशस्थापनप्रयोगे व्याख्यातः॥

सजोषाऽइन्द्र. य. सं. अ. ७-मं. ३७—हे इन्द्र हे शूर त्वं सोमं

इन्द्र प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐसजोषा ऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रूँ ॥ २ ॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः—स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ ६ ॥

(असियम इति भार्गवजमदग्निर्दीर्घतमस ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दः यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ असि यमो ऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विपृक्तऽआहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि—स्वाहा । (इदं यमाय) ॥ ७ ॥

उदकस्पर्शः ।

पिब । किंभूतस्त्वं-सजोषाः-जोषणं जोषः प्रीतिः 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मादसुन् प्रत्ययः । तेन सह वर्तमानः सजोषाः सन्तुष्टः, मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः, वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्ति—अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वान् एतम् अर्थं जानानः अतः सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय । किञ्च मृधःसंग्रामात् अपनुदस्व, युद्धं निवर्तयेत्यर्थः (दीर्घादटीति शत्रूनिति नकारस्य रुत्वं पूर्वस्य चानुनासिकत्वम्)'। अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु (छान्दसत्वाद्विकरणव्यत्ययः) ।

'इन्द्रमरुत्वश्चतस्रो विश्वामित्र ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभः' इति कात्यायनीयसर्वानुक्रमसूत्रात् अस्या ऋचः विश्वामित्रऋषिकत्वमेव युक्तम् ॥

असियमः. य. सं. अ. २९ मं. १४-हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रोऽसि । सोमेन समया-सह विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि । एवम् आदित्यादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यादिरूपेणावस्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । य एतन्मण्डलं तपतीत्यादिश्रुतेः ।

(कार्षिरसीति प्रजापतिः ऋषिः (अथर्वेतिहेमाद्रौ) अनुष्टुप्छन्दः कालो देवता कालप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐकार्षिरसि समुद्रस्य त्वाऽक्षित्याऽउन्नयामि। समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः—स्वाहा। (इदं कालाय) ॥ ८ ॥

(चित्रावसो इति ऋषय(१) ऋषयः जगती छन्दः चित्रगुप्तो देवता चित्रगुप्तप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐचित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय—स्वाहा। (इदं चित्रगुप्ताय) ॥ ९ ॥

अथ प्रत्यधिदेवतानाम्। (अग्निंदूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॐअग्निं दूतम्पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे। देवाँ ॥ २ ॥ आसादयादिह—स्वाहा। (इदमग्नये)।

(अप्स्वन्तरिति (२)बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः आपो

कार्षिरसि. य. सं. अ. ६ मं. २८—हे काल त्वं कर्षतीति कार्षिः चालकः संसारसमुद्रस्य असि अतः अक्षित्यै अक्षीणतायै त्वा त्वाम् उन्नयामि प्रार्थये–आपः अद्भिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम् ओषधीः ओषधयः ओषधीभिः सङ्गच्छन्ताम्। अग्निष्टोमः प्रजापतेरार्षम् इति सर्वानुक्रमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिऋषित्वं युक्तम्।

(१) चित्रावसो रात्रिदैवत्यमृषयोऽपश्यन् इतिकात्यायनीयसर्वानुक्रमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य ऋषिद्रष्टृकत्वमेव।

चित्रावसो. य. स. अ. ३ मं. १८ (खं० ४)-हे चित्रावसो हे चित्रगुप्त ते तव प्रसादात् स्वस्ति क्षेमं यथा स्यात् तथा आपदः पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि (अशू व्याप्तौ अस्माल्लिङि उत्तमैकवचने व्यत्ययेन विकरणलुक्।

अग्निं दूतं. व्याख्यातः कुशकण्डिकाप्रकरणे।

(२) बृहस्पतेरार्षम् इन्द्रस्य वा इति पाठमनुसृत्य बृहस्पतिमात्रऋषिकत्वमुक्तम्। इन्द्रस्य चेति पाठे उभयऋषिकत्वं बोध्यम्।

देवता अपाम्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐअप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः। देवीरापो यो वऊर्मिः प्रतूर्त्तिः ककुन्मान् वाजसास्तेनायँव्वाजᳪसेत्-स्वाहा। (इदमद्भ्यः) ॥ २ ॥

(स्योनापृथिवीति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः पृथिवी देवता पृथिवीप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐस्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः—स्वाहा। (इदं पृथिव्यै) ॥ ३ ॥

(इदंविष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णुर्देवता विष्णुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐइदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य

अप्स्वन्तः. य. सं. अ. ९ मं. ६—हे अपांदेवीः अब्देवताः अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये अमृतमवस्थितम् किञ्च अप्सु भेषजम् आरोग्यपुष्टिकरम् औषधञ्चावस्थितम् अतः यूयम् अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु अश्वाः व्यापनशीलाः सत्यः वाजिनः वाजिन्यः अन्नवत्यः भवत। वः युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलः, किम्भूतः—प्रतूर्तिः—प्रकृष्टवेगः तथा ककुन्मान्—ककुच्छब्देन वृषस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते तत्सादृश्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मान् इत्युच्यते। तथा वाजसाः—वाजम् अन्नं सनोति इति वाजसाः (जनसनेत्यादिना विट्) अन्नस्य दाता। वाजम् अन्नं सेत् सनुयात्।

स्योनापृथिवी. कलशस्थापनायां व्याख्यातः।

इदं विष्णुः. य. सं. अ. ५ मं १५—विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। त्रेधा पदं निदधे भूमौ एकं पदम् अन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमात् अग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत् पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यक् अन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः। यद्वा अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायते इति पदम् अद्वैतात्मस्वरूपं स-

पाᳬसुरे-स्वाहा। (इदं विष्णवे) ॥ ४ ॥

(त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्र-प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐत्रा-तारमिन्द्रमवितारमिन्द्रᳫ हवेहवे सुहवᳫ शूरमिन्द्र-म्। ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रᳬ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः—स्वाहा। (इदमिन्द्राय) ॥ ५ ॥

(अदित्यै रास्नासीति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः यजुश्छन्दः इन्द्राणी देवता इन्द्राणीप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐअदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउष्णीषः पूषाऽसि घर्माय दीष्व-स्वाहा। (इदमिन्द्राण्यै) ॥ ६ ॥

(प्रजापते इति हिरण्यगर्भ ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐप्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि-

---

मूढम् अन्तर्हितम् अज्ञातम् अकृतात्मभिः। कस्मिन्निव-पांसुरे इव—लुप्तोपमानमेतत्। पांसुरे रजस्वले प्रदेशे निहितं पदं यथा न ज्ञायते तद्वत्। स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम्।

त्रातारमिन्द्रम्. य. सं. अ. २० मं. ५०—त्रातारं रक्षितारम् इन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारम् इन्द्रं हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञ यज्ञे वा सुहवं सुखेन आहूयते तं शूरं विक्रान्तं शक्रं शक्नोति इति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिः बहुभिर्हूयतेऽसौ पुरुहूतः तम् ईदृशम् इन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवान् इन्द्रः आहूतः सन् नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु करोतु (विकरणव्यत्ययः)। इन्द्र-पदावृत्तिरादरार्था।

अदित्यैरास्नासी. य. सं. अ. ३८ मं ३—हे रज्जुपाश त्वम् अदित्यै अदित्या गोः रास्ना रशना असि, इन्द्राण्यै इन्द्राण्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि। अत्र रज्जुपाशस्य इन्द्राणीसम्बन्धित्वेनोत्कर्ष-प्रतीतेः इन्द्राण्याम् उत्कृष्टतरत्वपर्यवसानात् स्तुत्यस्वेनैतन्मन्त्रदेव-तात्वम् ॥

प्रजापते. य. सं. अ. १०मं. २०—हे प्रजापते त्वत् त्वत्तः अन्यो

ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्त्वयममुष्य पिता ऽसावस्य पिता वयꣳस्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा । (इदं प्रजापतये) ॥ ७ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा देवताः सर्पाणां प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐनमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः—स्वाहा । (इदं सर्पेभ्यः) ॥ ८ ॥

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐब्रह्मजज्ञानम्०(१९) स्वाहा । (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

अथ विनायकादीनाम् । (गणानान्त्वेति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः गणपतिर्देवता गणपतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐगणानान्त्वा गणपतिꣳहू-

---

देवताविशेषः ता तानि एतानि विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः—यः कामो येषान्ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत् कामरूपं फलम् अस्माकमस्तु । अयममुष्य पिता इति पुत्रपितरौ कृत्य तयोर्नाम गृह्णाति, यथा अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पितेति । असौ अस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः, यथा असौ दशरथ एतस्य रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । अयं दशमाध्यायस्थो मन्त्र एव, अयममुष्यपितेत्यादियजुर्मध्यः । त्रयोविंशत्यध्यायान्तस्तु यजूरहित एवेति बोध्यम् ।

नमोऽस्तुसर्पेभ्यः, य. सं. अ. १३ मं. ६—ये केच ये; केचित् सर्पन्ति इति सर्पाः पृथिवीमनु व्यवस्थिताः येचान्तरिक्षे ये च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यः नमोऽस्तु ।

ब्रह्मजज्ञानं, व्याख्यातः पुण्याहवाचनप्रकरणे ।

गणानांत्वा, व्याख्यातः गणपतिपूजने ।

वामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम । आऽहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम्-स्वाहा । (इदं गणपतये) ॥१॥

(अम्बेऽअम्बिके इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः दुर्गा देवता दुर्गाप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम्-स्वाहा । (इदं दुर्गायै) ॥ २ ॥

(वातोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता वायुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐवातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविꣳशतिः । ते अग्रेऽश्वमयुञ्जँस्ते ऽअस्मिन् जवमादधुः--स्वाहा । (इदं वायवे) ॥ ३ ॥

(ऊर्ध्वाऽअस्येति प्रजापतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः आकाशो देवता आकाशप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐऊर्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा

अम्बेऽअम्बिकेऽअम्बालिके. व्याख्यातः मातृपूजायाम् ।

वातोवा. य. सं. अ. ९ मं. ७ --वा-शब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो वायुः. मनः इन्द्रियम् , सप्तविंशतिः नक्षत्राणि, गन्धर्वाः गाम्भूमिं धरन्ति धारयन्ति इति गन्धर्वाः भूमेर्धर्तारः । एते वातादयः अग्रे पूर्वम् अश्वम् अयुञ्जन् रथे योजितवन्तः । ते एव च वातादयः अस्मिन्नश्वे जवं वेगम् आदधुः स्थापितवन्तः । जवाधानस्य मुख्यत्वेन वाताधीनत्वाद्वातस्तुतिर्वाक्यार्थः ।

ऊर्ध्वा ऽअस्य. य. सं. अ. २७मं. ११--अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते । अस्य अग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति, शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा उर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि-शुक्रा-शुक्राणि शुद्धानि । द्युमत्तमा द्युमत्तमानि अत्यन्तं द्युमन्ति दीप्तिमन्ति प्रकाशकानीत्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः-सुप्रतीकस्य-सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य

शोचीऍष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः—स्वाहा । (इदमाकाशाय) ॥ ४ ॥

(यावांकशेति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः अश्विनौ देवते अश्विनोः प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐया वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम्—स्वाहा । (इदमश्विभ्याम्) ॥ ५ ॥

अथेन्द्रादित्रयस्य (१)। (त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐत्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रॅ हवे हवे सुहवॅ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रॅंस्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः—स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ १ ॥

(अवतत्यधनुरिति परमेष्ठीऋषिः (प्रजापतिर्वा देवा वा ऋषयः) अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः)। ॐअवतत्य धनुष्ट्वॅंस-

---

शोभनमुखस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य । स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुरितिश्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ।

या वां कशा, य. सं. अ. ७ मं. ११—हे अश्विना अश्विनौ अश्विदेवौ वां युवयोः या कशा वाक् प्रकाशकत्वात्सर्ववाङ्मयस्य किम्भूता-मधुमती-मधु ब्राह्मणं तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता, तथा सूनृतावती—प्रियं सत्यं वचः सूनृतं तद्वती, सत्यप्रियवचनोपेता तया वाचा अस्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मेढुं सेक्तुम् इच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः ।

(१) अस्मिन्नवसरे इन्द्रादित्रयहोमो बहुषु पद्धतिषु न दृश्यते । तदनुष्ठाने मूलमन्वेषणीयम् ।

त्रातारमिन्द्र, व्याख्यातः ।

अवतत्य धनुः, य. सं. अ. १६ मं. १३—सहस्राक्ष अक्षीणि यस्य

हस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य्यं शल्यानां मुखा शिवा नः सुमना भव—स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥२॥ उदकस्पर्शः ।

(मरुतोयस्येति गौतम ऋषिः गायत्री छन्दः मरुतो देवताः मरुत्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐमरुतो यस्य हि क्षये पाथादिवो विमहसः । स सुगोपातमोजनः—स्वाहा । (इदं मरुद्भ्यः ॥ ३ ॥

अथेन्द्रादिलोकपालमन्त्राः । (त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) । ॐ त्रातारमिन्द्रम् (२१७) इति पूर्ववत् ॥ १ ॥

(अग्निन्दूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे । देवाँ२॥ आसदयादिह—स्वाहा । (इदमग्नये) ॥ २ ॥

(असियम इति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐअसि यमोऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नसि

हे सहस्राक्ष शतम् इषुधयो यस्य हे शतेषुधे त्वं नः अस्मान् प्रति शिवः—शान्तः सुमनाः—शोभनचित्तश्च भव । अनुगृहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुः अवतत्य—अवज्यार्कं कृत्वा । शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा ।

मरुतो यस्य हि क्षये. य. सं. अ. ८ मं. ३१—हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषान्ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन तेजसा युक्ताः हे मरुतः यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ पिबथ (छान्दसः पिबादेशाभावो दीर्घश्च) । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः । युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ।

त्रातारमिन्द्र. अग्नि दूतं. असियमः. एते व्याख्याताः ।

त्रितो गुह्येन व्रतेन। असि सोमेन समया विपृक्त ऽआहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि–स्वाहा। (इदं यमाय) ॥ ३ ॥ उदकस्पर्शः।

(एषतेनिर्ऋतेइति वरुण ऋषिः यजुश्छन्दः निर्ऋतिर्देवता निर्ऋतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥
ॐएष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व–स्वाहा। (इदं निर्ऋतये) ॥ ४ ॥ उदकस्पर्शः।

(इमं मे वरुण इति शुनःशेप ऋषिः गायत्री छन्दः वरुणो देवता वरुणप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः)॥
ॐइमम्मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय ॥ त्वामवस्युराचके–स्वाहा ॥ (इदं वरुणाय) ॥ ५ ॥

(ॐवातो वा मनोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता वायुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः)॥
ॐवातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविꣳशतिः। तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जँस्ते ऽअस्मिञ् जवमादधुः—स्वाहा ॥ (इदं वायवे) ॥ ६ ॥

(वयꣳसोमेति बन्धुर्ऋषिः गायत्री छन्दः कुबेरो देवता कुबेरप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥

एष ते निर्ऋते. य. सं. अ. ९ मं. ३५—हे निर्ऋते एष ते तव भागः तं जुषस्व सेवस्व। स्वाहा सुहुतमस्तु।

इमंमेवरुण. य. सं. अ. २१ मं. १—हे वरुण त्वं मे मम इमं हवम् आह्वानं श्रुधी (श्रुधि) शृणु। छान्दसो दीर्घः। च पुनः अद्य दिने अस्मान् मृडय सुखय–यतः अहं त्वाम् आचके कामये। कीदृशः अहम्–अवस्युः–अवनम् अवः पालनम् (अवतेरसुन्)। तदिच्छति इत्यवस्युः (क्यजन्तात्क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः)। आत्मनोरक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः।

वातो वा. व्याख्यातः।

ॐ वयꣳ सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि--स्वाहा ॥ (इदं कुबेराय) ॥ ७ ॥

(तमीशानमिति गौतम ऋषिः जगती छन्दः ईशो देवता ईशप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) ॥ ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् ॥ पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये--स्वाहा ॥ (इदमीशाय) ॥ ८ ॥

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन ऽआवः । स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः--स्वाहा ॥ (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा देवताः सर्पप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐनमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः--स्वाहा । (इदं सर्पेभ्यः) ॥ १० ॥

(विश्वकर्मन्निति भारद्वाजः शास ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः विश्वकर्मा देवता विश्वकर्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)

वयꣳ सोम. य. सं. अ. ३ मं. ५६—हे सोम अत्र सोमशब्देन दिक्पालत्वेन परिगृहीतः कुबेर उच्यते । वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः स्वकीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि—सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेमेति ।

तमीशानं. व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

ब्रह्मजज्ञानं. नमोऽस्तुसर्पेभ्यः. व्याख्यातौ ।

विनियोगः)। ॐ विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ॥ तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथाऽसत्—स्वाहा ॥ (इदं विश्वकर्मणे) ॥

(वास्तोष्पते इति वसिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वास्तोष्पतिर्देवता वास्तोष्पतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्

विश्वकर्मन् हविषा. य. सं. अ० ८ मं. ४८ —हे विश्वकर्मन् वर्द्धनेन वर्द्धमानेन वर्द्धयित्रा वा हविषा त्वम् इन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकम् अवध्यं हन्तुमशक्यम् अप्रतिभटं च अकृणोः अकरोः कृतवानसि । तस्मै तादृशाय इन्द्राय पूर्वीः पूर्व्यः विशः प्रजाः पूर्वे भविष्यमाद्या मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः । यथा यतः कारणात् (पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः) अयमिन्द्रः उग्रः उद्गूर्णवज्रः विहव्यः विविधैः कार्येर्हूयते इति विहव्यश्च असत्, अभूत्, तस्माद्विशः तस्मै नता इत्यर्थः हे विश्वकर्मन् त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति । अन्ते इयमाहुतिः विश्वकर्मत्वेन सर्वात्मने परमात्मने हूयते । तस्य सर्वकर्माधिष्ठातृत्वात् । परमात्मप्रसादं विना इन्द्रादीनां विलक्षणप्रभावशालित्वस्यासम्भवात् स एवानेन मन्त्रेण स्तूयते । मन्त्रार्थदीपिकायांत्वयं मन्त्रोऽस्मिन्नवसरे दृश्यते । शासो भारद्वाजः, त्रिष्टुभमित्यस्यन्त्यानुक्रमणी "विश्वकर्मन्नैन्द्रीं वैश्वकर्मणीम्" इति स० सूत्रात् अस्य मन्त्रस्य भारद्वाजः शास ऋषिर्बोध्यः ।

वास्तोष्पते. पारस्करगृ. कां. ३ कं. ४—वास्तुगृहं तस्य पते हे इन्द्र अस्मान् रक्षितुं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । कथं—स्वावेशः—सुष्ठुप्रवेशो नोऽस्माकं भवा भव । दीर्घश्छान्दसः । अस्मात्सुखमावेश्य सर्वत्र प्रवेशयेत्यर्थः । किञ्च अमीवं पापं रोगो वा तद्विरोधी अनमीवो भवं । किञ्च यत्किञ्चिद्वयं त्वा त्वाम् ईमहे प्रार्थयामहे तत्तत्प्रतिजानीह्यप्यस्व नोऽस्मान् जुषस्व प्रीणयस्व । किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय च क्रमेण शं सुखसम्बन्धरूपः सुखस्वरूपश्च भव ॥ यद्यप्ययं परशाखीयः तथापि यकारादिस्थाने जकाराद्युच्चारणरूपेण यजुर्धर्मेणैव पठनीयः स्वशाखीये पारस्करगृह्ये

त्स्वावेशो ऽअनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे-स्वाहा ॥ (इदं वास्तोष्पतये)। ॐ क्षेत्राधिपतये स्वाहा॥ (इदं क्षेत्राधिपतये)॥ वास्तोष्पतिक्षेत्राधिपत्योर्बलिदानमेव न होम इति केचिद्वदन्ति । एभिरेव मन्त्रैराज्यचरू जुहुयात् ॥ ततः कामानुसारेण सर्पिर्यवव्रीहितिलाद्यन्यतमञ्च जुहुयात् । ततः--अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ॥ (इदमग्नये स्विष्टकृते) इति हुत्वा आज्येन भूराद्या नवाहुतीर्हुत्वा(१७१) ततो बर्हिर्होमं संस्रवप्राशनादि प्रणीताविमोकान्तं च कृत्वा ब्रह्मणे पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं दत्वा अक्रन् कर्मेति मन्त्रपाठः । ततः वेदीसमीपे उत्तरतः यथोक्तद्रव्यैः गुडौदनादिभिः(७९) बौधायनोक्तपायसेन वा बलिदानं कुर्यात् ॥ पायसाभावे दध्यक्षतैर्बलिदानं कार्यम् ॥ तच्च उत्तरसंस्थं प्राक्संस्थपङ्क्त्या कार्यम् । तत्र प्रथमा पङ्क्तिः ग्रहाणाम् । ततः पूर्वस्यामधिदेवतानाम् , ततः पू० प्रत्यधिदेवतानामित्याद्यूह्यम् । ग्रहाणां बलिदानप्रकारः—

ॐ सूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष सदीपो गुडौदनबलिः पायसबलिर्दध्यक्षतबलिर्वा नमः--

इति बलिं समर्प्य, हस्ते जलं गृहीत्वा—भो भोः सूर्य एतं सदीपं गुडौदनबलिं पायसबलिं दध्यक्षतबलिं वा गृहाण सपरिवारस्य मम यजमानस्य वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता

पाठात् । एवमेव मयाश्चाग्ने, ये ते शतम् इत्यनयोरपि बोध्यम् । अत्र सर्वत्र स्वररहितानामेव मन्त्राणां सूत्रकारेण पाठात् परशाखीयमन्त्राणामेकश्रुत्यैव पाठः कर्तव्य इति ध्वन्यते । अयमेव न्यायः सूर्यश्चमा इत्यादिष्वपि मन्त्रेषु योजनीयः । परं तु तत्र यकारादिस्थाने जकाराद्युच्चारणं न कर्तव्यम् । स्वशाखायां कुत्राप्यपाठादिति बोध्यम् ।

तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव—इति वल्युपरि जलं निःसृजेत् ॥ १ ॥ एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐ सोमाय साङ्गाय० एष सदीपः घृतपायस० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः सोम एतं सदीपं घृतपायसबलिं पायस० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव इति वल्युपरि जलं निःसृजेत् ॥ २ ॥ ॐ भौमाय सा० एष सदीपो मसूरान्न० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः भौम एतं सदीपं मसूरान्नबलिं पायस० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥ ३ ॥ ॐ बुधाय सा० एष सदीपः क्षीरौदन० पाय० दध्य० वा नमः इति स० भोभो बुध एतं सदीपं क्षीरौदनबलिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥४॥ ॐ गुरवे सा० एष सदी० दध्योदन०पाय दध्य० वा नमः भोभो गुरो एतं सदीपं दध्नोदनबलिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥५॥ ॐ शुक्राय सा० एष सदीपो गुडौदनबलिः पाय० दध्य०वा नमः भोभोः शुक्र एतं सदीपं गुडौदनबलिं पायसव० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम यजमानस्य वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥६॥ ॐ शनैश्चराय सा० एष सदी० कृसर० पाय० दध्य० वा० नमः

भोभोः केतो एतं सदीपं चित्रौदनबलिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु० क्षेम० शा० तु० पु० भव ॥९॥

अधिदेवतादिभ्य सर्वेभ्यः पायसबलिन्दध्यक्षतबलिं वा दद्यात् । ॐ ईश्वराय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो ईश्वर एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥१॥ ॐ उमायै साङ्गायै० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो उमे एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्त्री क्षेम० शा० तु० पु० भव ॥ २ ॥ ॐ स्कन्दाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो स्कन्द एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ३ ॥ ॐ विष्णवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० नमः भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ४ ॥ ॐ ब्रह्मणे सा० एष० सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥५॥ ॐइन्द्राय सा० एष सदी० पाय० दध्य० नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ६ ॥ ॐ यमाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो यम एतं सदीपम्पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ७ ॥ उ० स्प०, ॐ कालाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो काल एतं सदीपं पासबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥८॥ ॐ चित्रगुप्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य०

वा नमः भोभोः चित्रगुप्त एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम० य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ६ ॥

ॐ अग्नये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो अग्ने एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे शा० तु० पु० भव ॥ १ ॥ ॐ अद्भ्यः साङ्गाभ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः आपः एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृह्णीत सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्त्र्यः क्षेमकर्त्र्यः शा० तु० पु० भवत ॥ २ ॥ ॐ भूम्यै साङ्गायै० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो भूमे एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्त्री क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ३ ॥ ॐ विष्णवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ४ ॥ ॐ इन्द्राय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ५ ॥ ॐ इन्द्राण्यै साङ्गायै एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो इन्द्राणि एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्यकर्त्री क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ६ ॥ ॐ प्रजापतये सा० एष सदीपः पायस० दध्य० वा नमः भोभोः प्रजापते एतं सदीपं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ७ ॥ ॐ सर्पेभ्यः साङ्गेभ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः सर्पाः एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृह्णीत सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्तारः क्षेमकर्तारः शा० तु०

पु० भवत ॥ ८ ॥ ॐ ब्रह्मणे सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥९॥

ॐ विनायकाय सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो विनायक एतं सदीपं पायसबलिं० द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पु० भव १॥

ॐ दुर्गायै साङ्गायै एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो दुर्गे एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शा० तु० पु० भव ॥ २ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ३ ॥

ॐ आकाशाय सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो आकाश एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ४ ॥

ॐ अश्विभ्यां साङ्गाभ्यां० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो अश्विनौ एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृह्णीतम् सपरिवारस्य मम य० वा० आयुष्कर्तारौ क्षेमकर्तारौ शा० तु० पु० भवतम् ॥ ५ ॥

ॐ इन्द्राय सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसबलिं० द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥१॥ ॐ अग्नये सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो अग्ने एतं सदीपं पायसबलिं द्रव्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ २ ॥ ॐ यमाय सा० एष सदी० पाय० द्रव्य० वा नमः भोभो यम एतं सदीपं

पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव. उ० स्य० ॥ ३ ॥
ॐ निर्ऋतये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो निर्ऋते एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ४ ॥ उ० स्प०,
ॐ वरुणाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वरुण एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ५ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ० क्षे शा० पु० भव ॥ ६ ॥

ॐ कुबेराय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः कुबेर एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव० ॥ ७ ॥

ॐ ईशाय सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो ईश एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पुष्टिकर्ता भव ॥ ८ ॥

ॐ ब्रह्मणे सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

ॐ अनन्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो अनन्त एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे शा० तु० पु० भव ॥ १० ॥
केचित् इन्द्रादिदिक्पालबलीन् होमवेदः प्रागादिक्रमेणाचरन्ति ।

ॐ वास्तोष्पतये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वास्तोष्पते एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सप

रिवारस्य मम श० बु० आ० क्षे० श्रा० तु० पु० मन ॥ १ ॥

एवं सर्वेभ्यः पायसबलिं दध्यक्षतबलिं वा दत्त्वा क्षेत्रपालाय सचतुर्वर्तिकादीपं सद्रव्यं सताम्बूलं कृसरबलिं दद्यात् । कृसरस्तु तिलौदन इति परिभाषया तिलमिश्र ओदनः कृसरपदेनाभिधीयते । तत्र माषमिश्रणमपि सदाचारात् कुर्वन्ति । अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकोऽहं कृतस्यामुकहोमस्योत्तराङ्गत्वेन सर्वारिष्टनिवृत्त्यर्थं क्षेत्रपालाय बलिदानं करिष्ये तदङ्गत्वेन पूजनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य कृसरबल्युपरि चतुर्वर्तिसंयुक्तं दीपं प्रज्वाल्य बलिं सम्प्रोक्ष्य रक्तचन्दनादिभिः सम्पूजयेत् ॥ तत्र ध्यानम्—

आजङ्घं जटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं,
दोर्दण्डान्तगदाकपोलप्रकणस्रग्गन्धवस्त्रावृतम् ।
घण्टाघुर्घुरमेखलाध्वनिमिलद्धुंकारभीमं विभुं,
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा ॥

इति ध्यात्वा रक्तचन्दनादिभिः सम्पूज्य पुटकोपरि ताम्बूलं दक्षिणां च निधाय—क्षौं क्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचडाकिनीशाकिनीवेतालादिपरिवारयुताय एष सदीपः सताम्बूलः सदक्षिणः कृसरबलिर्नमः इति समर्प्य भोभोः क्षेत्रपाल दिशो रक्ष बलिं भक्षय मम यजमानस्य वा सपुत्रसपरिवारस्य आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव इत्युक्त्वा हस्तस्थजलं तदुपरि विसृज्य इमं बलिं (१)दुर्ब्राह्मणेन शूद्रेण वा चतुष्पथे प्रक्षेपयेत् । ततः आचम्य द्यौः शान्तिरिति तत्स्थानं सम्प्रोक्षेत् । इति क्षेत्रपालबलिः ॥

ततः पूर्णाहुतिहोमः । अद्येह अमुकोऽहम् अमुकस्य मम

---

(१) यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ इति ।

सर्वाभ्युदयप्राप्तये एतद्धोमकर्मणो न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं च मृड-नामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण (१७६) मूर्द्धानन्दिव इतिमन्त्रेण, (१) पूर्णादर्वीति मन्त्रेण, (२)ॐपुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वँव्वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ इतिमन्त्रेण, (३)ॐसप्त ते ऽअग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तऽऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृतेन–स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण वा, एतच्चतुष्टयेन वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

(तत्र मूर्धानमिति मन्त्रो पात्स्यादावुक्तः । सप्तत इति कातीये श्रौतसूत्रे (अ. १८ कं. ४ सू. ९) चयनप्रकरणे "स-

(१) पूर्णादर्वीति मन्त्रो व्याख्यातः (१६८) । (अस्य मन्त्रस्य और्णनाभ ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः शतक्रतुर्देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः) इदं शतक्रतवे इतित्यागः ।

(२) पुनस्त्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णा० विनियोगः । इदमग्नये इतित्यागः । व्याख्यास्यते चायं मन्त्रः अग्रे आशीर्वादप्रकरणे ।

(३) सप्तते इत्यस्य सप्तऋषयः ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णा० विनियोगः । इदं सप्तवतेऽग्नये इति त्यागः ।

सप्तते य. सं. अ. १७ मं. ७९–अस्यार्थः–हे अग्ने ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणा शीर्षण्याः सन्ति । "प्राणा वै समिधः" इति श्रुतेः । किञ्च तव सप्त जिह्वाः हिरण्याद्या आगमोक्ताः, आथर्वणिकोक्ताः काल्याद्यो वा । तथा सप्त ऋषयः मरीच्याद्यस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । किञ्च हे अग्ने सप्त होत्रा होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसोमसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । हे अग्ने स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेन आपृणस्व तर्पय (पृण तृप्तौ तुदादिः) । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥

मते इति पूर्णाहुतिरिति" इत्युक्तः , आपस्तम्बीये हिरण्यकेशीये च श्रौ. अयमुक्तः । पूर्णादर्वीति पुरश्चर्यार्णवे येरुतन्त्रे उक्तः । पुनस्त्वेति शान्तिकमलाकरादौ दृश्यते । समुच्चयस्य विनियोगानुक्तेः एतन्मन्त्रसमुच्चयेन एतद्धोमानुष्ठानमप्रमाणमेवेति रुद्रकल्पद्रुमः । "दद्यादुत्थाय पूर्णां तु" इति स्मृतेः समाचाराच्च "द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा" इति आपस्तम्बाद्युक्तेः उत्थाय पूर्णाहुतिहोम एव माध्यनन्दिनैरपि स्मार्ते कर्मणि अनुष्ठेय इति मुरारिमिश्रादयः । इदानींतनाः शिष्टाश्च तथैवाचरन्ति । चतुर्गृहीतेन, स्रुवेणैव वा होमे तु उपविश्यैवानुष्ठानं कातीयानां युक्तमित्यपि शिष्टाः, तथैव स्वशाखोक्तेः) ।

ततः तनूपाऽअग्ने इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः ललाटाच्चिबुकपर्यन्तं सप्तवारं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं मुखमार्जनम् (१७९) । ततः "अङ्गानि च मे" इत्यादिना अङ्गालम्भनम् (१७९) । उदकस्पर्शः । ततस्त्र्यायुषाणि कुरुते भस्मना (१८०) । ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः इति ललाटे । कश्यपस्य त्र्यायुषम् इति ग्रीवायाम् । यद्देवेषु त्र्यायुषम् इति दक्षिणांसे । तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि । इति त्र्यायुषधारणं कृत्वा पुनरावाहितदेवानग्निं च सम्पूज्य आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् । आदित्याय कपिलाम् , सोमाय शङ्खम् , भौमाय रक्तं वृषम् , बुधाय सुवर्णम् , बृहस्पतये पीतवस्त्रयुग्मम् , शुक्राय श्वेताश्वम् , शनये कृष्णां गाम् , राहवे खड्गं, केतवे छागम्—इति यथोक्तदक्षिणां सुवर्णसहितां दद्यात् (७९) । यथोक्तालाभे सर्वेषां गां सुवर्णं वा दद्यात् (७९) । कपिलादिदानवाक्यानि (८९) पृ. द्रष्टव्यानि । अद्येह अमुकोऽहम् अमुककर्मनिमित्तकस्य अमुककामनया कृतस्य वाऽस्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णम् इमां दक्षिणां च आचार्याय ब्राह्मणे ऋत्वि-

भ्यो जापकेभ्यो द्वारपालेभ्यः सदस्याय च यथांशेन विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति-सङ्कल्प्य आचार्यब्रह्मभ्याम् अन्येभ्यश्च दद्यात्। वायवीयसंहितायाम्—

मण्डपं गुरवे दद्यात् यागोपकरणैः सह।

इति वचनात् उपकरणसहितमण्डपं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा आचार्याय दद्यात्। तथा कर्मान्ते विहिताम् एकां गां दत्त्वा भूयसीं सङ्कल्पयेत्। अद्येहेत्यादि अमुकोऽहं कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं च—इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये। ॐ तत्सत्। तथा एतद्ग्रहयागकर्मणः साद्गुण्यार्थं ग्रहाणां प्रीत्यै च सिद्धान्नेन यथासंख्याकान् ब्राह्मणांश्च भोजयिष्ये इति सङ्कल्पयेत्। तत्रैकाहुतौ दशाहुतौ वा एको ब्राह्मण इति उत्तमः कल्पः। शताहुतौ एक इति मध्यमः। सहस्राहुतौ एक इति अधम इति शान्तिकमलाकरः। ततः घृतच्छायादर्शनं कुर्यात् (१६२)। ततः सपत्नीकं सपुत्रं भद्रासनोपविष्टं यजमानम् आचार्यादयः उत्थाय कलशोदकेन वैदिकैः पौराणिकैश्च मन्त्रैरभिषेकं कुर्युः (७८)। तत्र वैदिकमन्त्राः—ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। सरस्वत्यै वाचो

देवस्यत्वा. सरस्वत्यैवाचो. य.सं. अ. १८ मं. ३७—हे जल सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां च त्वा त्वां, गृह्णामि इति शेषः। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दण्डाकारो बाहुः। पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो हस्तः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू, पूषा हि देवानां भागधुक्—अतो ग्रहणसाधनयोः स्वकीयबाह्वोः अश्विबाहुभावना कार्या, हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः। सरस्वत्यै सरस्वत्याः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तत्सम्बन्धिन्या वाचः वाण्याः, यन्तुः नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन, अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमान त्वाम् अभिषिञ्चामि। सरस्वत्यग्नि-[illegible] ऐश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यतामित्यर्थः।

यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ १ ॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि ॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि ॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ २ ॥ ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ३ ॥ ॐ पयः पृथिव्यां पय ऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ४ ॥ ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ५ ॥ ॐ अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवता ऽऽदित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो

देवस्यत्वा. अश्विनोर्भैषज्येन. य. सं. अ. २० मं. ३—हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा (भिषजः कर्म भैषज्यम्) तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय—सर्वत्रास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्त्तिर्ब्रह्मवर्चसं तस्मै अभिषिञ्चामि ॥ सरस्वत्यै सरस्वत्या भैषज्येन भिषक्कर्मणा (च) भवन्तं देवं वीर्यायान्नाद्याय (च), वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यम् अन्नभक्षिणसामर्थ्यं तस्मै अभिषिञ्चामि ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन (च)त्वां बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्ध्यै यशसे कीर्त्यै (च) अभिषिञ्चामि ।

स्वस्ति न इन्द्रः. पयः पृथिव्याम्. व्याख्यातौ । विष्णोरराटमसीत्यपि ॥

अग्निर्देवता. य. सं. अ. १४ मं. २०—अग्न्यादयो द्वादश देवताः त्वामभिषिञ्चन्तु ॥

देवता ॥ ६ ॥ ॐप्रातरग्निं प्रातरिन्द्र हवामहे प्रात- र्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्प- तिं प्रातः सोममुत रुद्र हुवेम ॥ ७ ॥ ॐभग प्रणेत- र्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः । भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥८॥ ॐत्रा तारमिन्द्रमवितारमिन्द्र हवे हवे सुहव शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳस्वस्ति नो मघवा धात्वि- न्द्रः ॥ ९ ॥ ॐवरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ- सर्जनी स्थो वरुणस्य ऽऋतसदन्यसि वरुणस्य ऽऋ- तसदनमसि वरुणस्य ऽऋतसदनमासीद ॥१०॥ ॐमू- र्द्धाऽसि राड् ध्रुवाऽसि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी । आ-

---

प्रातरग्नि. अ. ३४ मं. ३४—प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातः प्रातः पुनःपुनः अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अश्विना अश्विनौ भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं (च) हवामहे आह्वयामः । सोमम् उत—अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम ॥

भगप्रणेतः. अ. ३४ मं. ३६—हे भग हे प्रणेतः-प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् । हे भग हे सत्यराधः सत्यम् अनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् सन् नः अस्माकम् इमां धियं प्रज्ञाम् उदव उदव उद्गमय यथा सूक्ष्मार्थान् पश्याम तथा कुरु इति भावः । किञ्च हे भग नः अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । किञ्च हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवाम ॥

समुद्राय त्वा वाताय. अ. ३८ मं. ७—अयं मन्त्रोऽपि क्वचिदभिषेके विनियुक्तो दृश्यते ॥

त्रातारम्. वरुणस्य. व्याख्यातौ ॥

मूर्द्धासिराट्. य. सं. अ. १४ मं. २१—हे अग्ने देवते त्वं मूर्द्धा मूर्द्धवदुत्तमा राट् राजमाना चासि, त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा जीवानां प्राणधारणहेतुश्चासि । किञ्च त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा

युषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥११॥ ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वꣳ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥१२॥ सुशान्तिर्भवतु । ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न ऽआसुव ॥ १३ ॥ आपोहिष्ठेत्याद्यास्तिस्र ऋचः, सति सम्भवे समुद्रज्येष्ठा इत्याद्य ऋग्वेदोक्ताश्च पठनीयाः ।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः । इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥ या आपो दिव्या उत वा

वासि । त्वा त्वां यजमानस्यायुषे आयुर्वृद्ध्यर्थं, वर्चसे कान्त्यर्थं, कृष्यै सस्यनिष्पत्तये, क्षेमाय सम्पादितधनरक्षणाय च प्रार्थये । त्वेत्यस्य अभ्यास आदरार्थः ॥

द्यौः शान्तिः. व्याख्यातः । विश्वानि देव. व्याख्यातः ।

समुद्रज्येष्ठा· ऋ. सं. अष्ट. ५ अध्या. ४ वर्ग १६ मं. १—समुद्रोऽर्णवः ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः सलिलस्य अन्तरिक्षस्य (सलिलशब्दस्य अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्) मध्यात् माध्यमिकस्थानात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः आपः–पुनानाः–विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद लिखति भिनत्ति, देवीः देव्यः ताः आपः इहास्मिन्प्रदेशे स्थितं माम् अवन्तु रक्षन्तु ॥

या आपः. ऋ. सं. अ. ५ अ. ४ व. १८ मं. २—या आपः दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति, उतवा–अपि च या आपः नद्यादिगताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति, याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः, उतवा अपि च याः स्वयञ्जाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः, समुद्र एव अर्थो गन्तव्यो यासान्ताः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यश्च या भवन्ति ता आपो मामवन्त्विति ॥

स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः। समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥२॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्। मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥३। यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति। वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

अथ पौराणिकमन्त्राः—

ॐ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः॥
सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः॥
ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः॥

यासां. ऋ. सं. म. ५ अ. ४ व. १६ मं. ३—यासामपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोकं याति गच्छति। किं कुर्वन्—जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् जानन् इत्यर्थः। या आपः मधुश्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यः ता आपो देव्यो मामवन्तु रक्षन्त्विति॥

यासु. ऋ. सं. अ. ५. अ, ४ व. १६ मं. ४—अपां राजा वरुणः यास्वप्सु वर्तते, सकलः सोमः यास्वप्सु वर्तते, यासु अप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मदन्ति, वैश्वानरोऽग्निः यासु प्रविष्टः—ता आपो देव्यः इह स्थितं माम् अवन्तु॥

द्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः समागताः ॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ।
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ इति ।

ततः—

ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ इत्यनेन, अभिषिक्तं यजमानमाचार्यः प्रशंसति । अथ यजमानः प्रार्थयमानः अङ्गान्यालभते—

ॐशिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि राजा मे प्राणोऽअमृतꣳ सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥१॥

कोऽसि कतमोऽसि. य. सं. अ. २० मं. ४—हे यजमान किञ्च सुश्लोक सुकीर्ते सुमङ्गल सुभद्र सत्यराजन् त्वं कः प्रजापतिरसि । अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि । प्रजापतयो बहवः तत्र उत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये काय प्रजापतिभावाय च त्वा त्वाम्, अभिषिक्तवान् इति शेषः ।

शिरो मे. य.सं. अ. २० मं. ५—अभिषिक्तो यजमानः इन्द्ररूपतां प्राप्तः आत्मनः सर्वात्मकतां पश्यन्नाह । हे मम शिरः श्रीः शोभा अस्तु । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिः दीप्तिरस्तु । राजा—दीप्यमानः मे मम प्राणः मुखवायुः अमृतमस्तु । चक्षुः इन्द्रियं सम्राट् अस्तु । सम्यक् राजते इति सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥

जिह्वा मे भद्रँ्वाङ् महो मनो मन्युः स्वराड् भामः। मोदाः प्रमोदा ऽअङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥२॥ बाहू मे बलमिन्द्रियꣳ हस्तौ मे कर्म वीर्य्यम्। आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ३ ॥ पृष्ठीर्म्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी। ऊरूऽअरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥४॥ नाभिर्म्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत्। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥५॥

उदकस्पर्शं कृत्वा प्रार्थयेत—

जिह्वा. अ. २० मं. ६–जिह्वा मे भद्रमस्तु। वाक् महः पूजाकारिणी अस्तु। मनः मन्युः क्रोधरूपमस्तु। भामः क्रोधः स्वराट् स्वराज्यप्रमोऽस्तु। अङ्गुलीः अङ्गुलयः मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्रं सहः रिपुनाशकमस्तु ॥

बाहू मे. अ. २०–मं. ७–मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः। इन्द्रियं (च) बलं स्वकार्यक्षममस्तु। मे हस्तौ कर्म वीर्यमस्तु स्वकर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः। मम आत्मा अन्तरात्मा उरः हृदयं (च) क्षत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु ॥

पृष्ठीर्मे. अ. २० मं. ८–मे मम पृष्ठीः पृष्ठदेशः राष्ट्रं देशः देशाधारस्थानाधारोऽस्तु। मे मम उदरम्, अंसौ स्कन्धौ, ग्रीवाः कण्ठदेशाः, श्रोणी कटिदेशौ, ऊरू सक्थिनी, अरत्नी हस्तदेशौ, जानुनी च, सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु–प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥

नाभिर्मे. अ. २० मं. ९–मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु। पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारोऽस्तु। भसत् स्त्रीप्रजननम् अपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु। पत्नीविषयमेतत्। मे मम आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्ताम् आनन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतः तौ सत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः। पसः लिङ्गम्। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः। तत् भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिश्चास्तु। सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि। उपलक्षणमेतत्। सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि। धर्मरूपत्वादेव विशि–प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥६॥ त्रया देवा ऽएकादश त्रयस्त्रिंꣳशाः सुराधसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ७ ॥ प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यँयज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सा-

---

प्रति क्षत्रे· अ. २०. मं. १०—अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि । क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे, अश्वेषु, गोषु, अङ्गेषु करपाद्याद्यवयवेषु, आत्मन्—आत्मनि चित्ते, प्राणेषु पञ्चसु, पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ, द्यावापृथिव्योः स्वर्गे इह लोके च, यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् , गवाश्वयोः प्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः, प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् , आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वं, पुष्टे प्रतिष्ठा धनसमृद्धिः, द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा उभयलोककीर्तिः, यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् । वश्यविश्वः पशुमान् निराधिव्याधिः श्रीमान् कीर्तिमान् यज्ञकर्त्ता च भवेयमिति भावः ॥

त्रया देवा. अ. २० मं. ११-एकादश देवाः त्रयाः ऽयवयवकाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तस्मात्त्रयस्त्रिंशाः—त्रयस्त्रिंशत्संख्याका इत्यर्थः । सुराधसः शोभनधनाः, तथा बृहस्पतिपुरोहिताः, तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः, देवा दीप्यमानाः वक्ष्यमाणैः देवैः सह मा माम् अवन्तु रक्षन्तु ॥

प्रथमाद्वितीयैः. अ. २० मं. १२—कथमवन्तु तत्राह-प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः मामवन्तु, द्वितीयाः तृतीयैः सह, तृतीयाः सत्येन सह, सत्यं यज्ञेन सह, यज्ञो यजुर्भिः सह, यजूंषि सामभिः सह, सामानि ऋग्भिः सह, ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह, पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह, याज्या वषट्कारैः सह, वषट्कारा आहुतिभिः सह । एवं त्रिप्रकारैः एकादशसंख्याभिर्देवैः उत्तरोत्तरं पालिता आहुतयः मे मम कामान् अभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु ॥

जिह्वा मे भद्रँवाङ् महो मनो मन्युः स्वराड् भामः। मोदाः प्रमोदा ऽअङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥२॥ बाहू मे बलमिन्द्रियँ हस्तौ मे कर्म वीर्य्यम्। आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ३ ॥ पृष्ठीर्म्मे राष्ट्रमुदरमँसौ ग्रीवाश्च श्रोणी। ऊरूऽअरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥४॥ नाभिर्म्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्म्मेऽपचितिर्भसत्। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥५॥

उदकस्पर्शं कृत्वा प्रार्थयेत—

जिह्वा. अ. २० मं. ६–जिह्वा मे भद्रमस्तु। वाक् महः पूजाकारिणी अस्तु। मनः मन्युः क्रोधरूपमस्तु। भामः क्रोधः स्वराट् स्वराज्यक्षमोऽस्तु। अङ्गुलीः अङ्गुलयः मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्रं सहः रिपुनाशकमस्तु॥

बाहू मे. अ. २०–मं. ७–मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः। इन्द्रियं (च) बलं स्वकार्यक्षममस्तु। मे हस्तौ कर्म चास्तु स्वकर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः। मम आत्मा अन्तरात्मा उरः हृदयं (च) क्षत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु॥

पृष्ठीर्मे. अ. २० मं. ८–मे मम पृष्ठीः पृष्ठदेशः राष्ट्रं देशः देशवत्सर्वाधारोऽस्तु। मे मम उदरम्, अंसौ स्कन्धौ, ग्रीवाः कण्ठदेशाः, श्रोणी कटिदेशौ, ऊरू सक्थिनी, अरत्नी हस्तदेशौ, जानुनी च, सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु–प्रजावत्पोष्याः सन्तु॥

नाभिर्मे. अ. २० मं. ९–मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु। पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारोऽस्तु। भसत् स्त्रीप्रजननम् अपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु। पसनादिप्रयमेतत्। मे मम आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्ताम् आनन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतः तौ तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः। पसः लिङ्गम्। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः। तत् भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिश्चास्तु। सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि। उपलक्षणमेतत्। सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि। धर्मरूपत्वादेव विशि–प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥६॥ त्रया देवा ऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाः सुराधसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ७ ॥ प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यँय्यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सा-

---

प्रति क्षत्रे· अ. २०. मं. १०—अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि । क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे, अश्वेषु, गोषु, अङ्गेषु करपाद्यवयवेषु, आत्मन्—आत्मनि चित्ते, प्राणेषु पञ्चसु, पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ, द्यावापृथिव्योः स्वर्गे इह लोके च, यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् , गवाश्वयोः प्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः, प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् , आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वं, पुष्टे प्रतिष्ठा धनसमृद्धिः, द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा उभयलोककीर्तिः, यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् । वश्यविश्वः पशुमान् निराधिव्याधिः श्रीमान् कीर्तिमान् यज्ञकर्त्ता च भवेयमिति भावः ॥

त्रया देवा. अ. २० मं. ११—एकादश देवाः त्रयाः त्र्यवयवकाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तस्मात्त्रयस्त्रिंशाः—त्रयस्त्रिंशत्संख्याका इत्यर्थः । सुराधसः शोभनधनाः, तथा बृहस्पतिपुरोहिताः, तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः, देवा दीप्यमानाः वक्ष्यमाणैः देवैः सह मा माम् अवन्तु रक्षन्तु ॥

प्रथमाद्वितीयैः. अ. २० मं. १२—कथमवन्तु तत्राह—प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः मामवन्तु, द्वितीयाः तृतीयैः सह, तृतीयाः सत्येन सह, सत्यं यज्ञेन सह, यज्ञो यजुर्भिः सह, यजूꣳषि सामभिः सह, सामानि ऋग्भिः सह, ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह, पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह, याज्या वषट्कारैः सह, वषट्कारा आहुतिभिः सह । एवं त्रिप्रकारैः एकादशसंख्याभिर्देवैः उत्तरोत्तरं पालिता आहुतयः मे मम कामान् अभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु ॥

भान्यूरिभर्ऋग्भिः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या या-ज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा ऽआहुतिभिराहुन-यो मे कामान्त्समर्द्धयन्तु ॥ ८ ॥ इति ।

ब्रा० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु, य-त्पापं रोगः शोकः कष्टं दुःखं दारिद्र्यं तत् दूरे प्रतिहतमस्तु (बहिः जलं क्षिपेयुः) ॐभूर्भुवः स्वः अमृताभिषेकोऽस्तु सुशा-न्तिर्भवतु इत्यन्तः । इत्यभिषेकः ।

(अत्र यजमानस्य वामतः पत्न्याः, तस्या वामतः पुत्रा-देरुपवेशनं बोध्यम् । यजमानादयश्च प्राङ्मुखाः । ब्राह्मणा-श्चोदङ्मुखाः इति रुद्रकल्पद्रुमः । प्रत्यङ्मुखा इत्याश्वलायनः । दूर्वायुक्तपल्लवानि चाभिषेकसाधनानि । मङ्गलघोषपुरःसरम-भिषेकः कार्य इति रुद्रकल्पद्रुमः । अभिषेकानन्तरं दक्षिणादानं मात्स्ये उक्तम् । दक्षिणादानानन्तरमभिषेको वासिष्ठ्यामुक्तः । मन्त्राभिषेकानन्तरं सति सम्भवे उद्वर्तनपूर्वकं स्नात्वा स्नानव-स्त्राणि आचार्याय दत्त्वा वस्त्रान्तरपरिधानं कृत्वाऽऽचामेयुः) ।

ततः तिलककरणं—

भद्रमस्तु शिवञ्चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
सपत्ना दुर्ग्रहाः पापाः दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः ।
तमालपत्रमालोक्य निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥

आभ्यां मन्त्राभ्यान्तिलकं यजमानादेः कृत्वाऽक्षतारोपणम्—

ॐयुञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रो-

युञ्जन्ति ब्रध्नम् . य. सं. अ. २३ मं. ५-तस्थुषः तस्थिवांसः (वि-भक्तिव्यत्ययः) कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते । किम्भूतं ब्रध्नम् , अरुषम्-रोषति क्रुध्यतीति रुषः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तम् (छन्दसि परेऽपीति परेः परः प्रयोगः) वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र

चना दिवि ॥ इत्यनेन विधाय, रक्षाबन्धनम्—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः।
तेन त्वामभिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

त्वँय्यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः। रक्षा तोकमुत त्मना ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां पुंसां दक्षिणकरे स्त्रीणां वामकरे रक्षासूत्रं बध्नीयादाचार्यः।

तत आशीर्मन्त्रपाठः ॥ ॐगणानान्त्वा गणपतिँ हवामहे प्रि० गर्भधम् ॥ १ ॥ ॐआकृष्णेनेत्यादीनत्र मन्त्रान्पठित्वा ॥ १० ॥ॐकामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च। इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥११॥ ॐऋतं च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्मञ्च मेऽनाम यच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन

गच्छन्तम्। यस्य ब्रध्नस्य भासा रोचना रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि दिवि रोचन्ते॥ तान्येव इमेऽक्षता इति अक्षतेषु चन्द्रादिबुद्धया ते स्तूयन्ते इति तदारोपेण एतन्मन्त्रविनियोगः ॥

त्वँय्यविष्ठ. व्याख्यातः कुशकण्डिकाप्रयोगे।

कामं कामदुघे. य. सं. अ. १२ मं. ७२–हे कामदुघे कामपूरणि—मित्राय, वरुणाय, इन्द्राय, अश्विभ्यां पूष्णे, प्रजाभ्यः, ओषधीभ्यः—ओषधिभ्यः ओषधिनिष्पत्त्यर्थं च कामम् अपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय॥

ऋतं च मे. य. सं. अ. १८ मं. ६–ऋतं यज्ञादिकर्म्म, अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि, यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मम् धातुक्षयादिरोगाभावः, अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम्, जीवातुर्व्याधिनाशकमौषधं, दीर्घायुत्वं दीर्घायुष्ट्वं (पृषोदरादित्वात्सलोपः), अमित्राणाम् अभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यं, भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यं, शयनं संस्कृता शय्या, सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातः कालः, सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्-एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥

कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ ॐ तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृष-पाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणान्ति शत्रूँ ॥१॥ रनपव्ययन्तः ॥१३॥ ॐ आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे रा-जन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरंधिर्योषा जिष्णू रथे-ष्ठाः । सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ऽओ-षधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १४ ॥ ॐ दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥१५। ॐ सहस्रस्य प्रमाऽसि सहस्रस्य प्रतिमाऽसि सहस्रस्यो-

---

तीव्रान् घोषान्. य. सं. अ. २६ मं. ४४-वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषान्ते वृषपाणयः अश्ववाराः तीव्रान् घोषान् जयजयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तः तीव्रान् घोषान् शब्दान् कुर्वन्ति, शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च । कीदृशा अश्वाः—प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः, अनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः ॥

आब्रह्मन्. व्याख्यातः ।

दीर्घायुऽस्तओषधे. य. सं. अ. १२ मं. १००—हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुः, भूयादिति शेषः । यस्मै च मानुषाय नराय अहं त्वा त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुः अखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहतात्—विरोह—बह्वङ्कुरा उत्पद्यस्व । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची ॥

सहस्रस्य प्रमा. य. सं. अ. १५ मं. ६५-हे अग्ने सहस्रस्य इष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि सहस्रस्य उन्मा उन्मानं तुला असि । साहस्रः सहस्रार्होऽसि यतः, अतः सहस्राय अनन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां, प्रार्थये इति शेषः ॥

न्माऽसि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ १६ ॥ ॐपुन-स्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः॥ घृतेन त्वं तन्वँवर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १७ ॥ ॐयुव ँ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ॥ विपिपाना शुभस्पती ऽइन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ १८ ॥ ॐपुत्रमिव पितरावश्विनोभे-न्द्रावथुः काव्यैर्दँसनाभिः । यत्सुरामँव्यपिबः शची-भिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ १९ ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्याः. य. सं. अ. १२ मं. ४४—हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धताम् दीपयन्तु । हे वसुनीथ-वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य, अथवा वसूनि नयतीति वसु-नीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः—ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यज्ञैः यज्ञान् कृत्वा त्वां पुनः समिन्धताम्, त्वञ्च तन्वं स्वशरीरं घृ-तेन अस्मद्दत्तेन वर्धयस्व । त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः स-त्याः सन्तु ॥

युव ँसुराम. य. सं. अ. १० मं. ३३—हे अश्विना-अश्विनौ युवम्-युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रम् आवतम् अपालयतम् । स्वकर्मक्षमम् कुरुतमित्यर्थः । किम्भूतौ युवाम्—असुर एवासुरस्तस्मिन् नमुचौ नमुचिसञ्ज्ञके दैत्ये स्थितं, सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामम् सुष्ठु रमणीयं सोमं, सचा-सह एकीभूय विपिपाना-विपिबन्तौ विविधं पिबन्तौ (विकरणव्यत्ययः छान्दसः), पुनः कीदृशौ, शुभस्पती—शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ (षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विसर्गस्य सकारः) अत्रार्थे इतिहासो महीधरभाष्ये द्रष्टव्यः ॥

पुत्रमिव पितरा. य. सं. अ. १० मं. ३४-हे इन्द्र, उभा अश्विना-उभौ अश्विनौ त्वाम् आवथुः (अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनम् पुरुष-व्यत्ययः) पालितवन्तौ । कैः, काव्यैः-कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्ब-न्धिभिः मन्त्रैः. तथा दंसनाभिः दंससः कर्मणः करणैः (दंसशब्दात् णिजन्ताद्युच्) । दृष्टान्तमाह-पुत्रमिव पितरौ । यथा मातापि-तरौ पुत्रं पालयतः तथा अश्विनौ त्वाम् आवथुः । अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्त इति कथम् अवगम्यते, तत्राह यदिति । यद् यस्मात्

ऋक्शाखीयौ—ॐ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान्। शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥१॥ ॐ आहार्षं त्वाऽविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव॥ सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ २ ॥

मन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ।
शत्रूणां बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥

चिरजीवी शतायुर्भव इति ।

स्त्रीणां तु विशेषः ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे

कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः-कर्मभिः नमुचिवधादिकर्म कृत्वेत्यर्थः, सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः पीतवानसि । हे मघवन् धनवन् इन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वाम् अभिष्णक् उपसेवते । त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वाम् आवथुरिति ज्ञायते इत्यर्थः (भिष्णज् उपसेवायां कण्ड्वादौ पठितात्क्विप्रासस्य यको व्यत्ययेन लुकि हलङ्यादिलोपेऽडागमे च रूपम्) ॥

शरज्जीव. ऋ. सं. अष्टक. ८अ.८वर्ग. २० मं. १-हे यक्ष्माद्विमुक्त वर्द्धमानः अहरहः अभिवृद्धिं प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः शतसङ्ख्याकान् शरदृतून् जीव प्राणान् धारय (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) । शतं हेमन्तर्तूंश्च जीव, शतं वसन्तांश्च । उशब्दः समुच्चये । अपि च इन्द्राग्नी-इन्द्रश्चाग्निश्च, सविता-प्रेरको देवश्च, बृहस्पतिः-बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा-शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषः हेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः इमं जनं पुनः दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः (अडभावः छान्दसः) ॥

आहार्षं. ऋ. सं. अष्ट. ८अ. ८वर्ग. २०मं. २-हे व्याधिगृहीत त्वा-त्वाम्-अविदम् अलप्सि, त्वा-त्वाम् आहार्षम्-रोगादनैषम् । हे पुनर्नव-पुनः अभिनवं यथा स्यात् तथा उत्पन्न पुनरागाः-पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे सर्वाङ्ग-सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेत ते-तव सर्वं चक्षुः-उपलक्षणत्वादिन्द्रियवर्गं सकलम् अविदं-लब्धवान् अस्मि । ते-तव आयुः-जीवनं च सर्वं-संपूर्णम् अविदम् ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च. य. सं. अ. ३१ मं. २२-व्याख्यातः ॥

पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्म इषाण सर्वलोकम्म इषाण ॥ आयुष्मती पुत्रवती धनवती सौभाग्यवती भव इति ।

इत्याशिषो गृहीत्वा, अग्निं देवांश्च प्रदक्षिणीकृत्य—

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम् ।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥

इति देवान्विसृज्य—

गच्छगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने त्वं सुरेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥
भोभो वह्ने महाशक्ते सर्वकर्मप्रसाधक ।
कर्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सांनिध्यं कुरु सादरम् ॥

इत्यनेन, यज्ञ यज्ञं गच्छेत्यादिना च (१८१) अग्निं विसृज्य, यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या० प्रमादात्कुर्वतां० कायेन वाचा० चतुर्भिश्च० ब्रह्मार्पणम्० इति चोक्त्वा, मया यत् ग्रहयागकर्म यथाकालं यथादेशं यथाज्ञानं यथाशक्ति च कृतं तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॐतत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु (कृष्णार्पणमस्तु) इति कुशजलाक्षतप्रक्षेपेण कर्म ब्रह्मार्पणं कुर्यात् । ततः सर्वान् आचार्यादीन् अञ्जलिं बध्वा प्रार्थयेत—"मया इदं ग्रहयागकर्म विधिहीनं कालहीनं देशहीनं भक्तिहीनं श्रद्धाहीनं शक्तिहीनं च यत् कृतं तत् श्रीमहाविष्णोः प्रसादात् भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्वं परिपूर्णमच्छिद्रं चास्तु" इति । ततः सम्पूर्णमच्छिद्रं चास्त्विति आचार्यादयः सर्वे वदेयुः । अस्मिन्नवसरे मन्त्राशिषां ग्रहणमिति रुद्रकल्पद्रुमः । ततस्तान् परितोष्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनानाथांश्चान्नादिना सन्तोष्य स्वयं सुहृदादिभिः सह हविष्यं भुञ्जीत ॥

इति ग्रहयागप्रयोगः ॥

शम् ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ अथ-श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरञ्च प्रतिज्ञा-व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः; विधास्यते इति शेषः । स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमास्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥२॥ मन्त्रश्च इषेत्वादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन्नित्यादि । तयोर्वेदसंज्ञेत्यर्थः ।

तस्मिञ् शुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥ 'तस्मिन्' एतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसङ्गः स्यादत आह *शुक्ले इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्लग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्ध्यर्थमाम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणाक्रान्तानामानियतपरिमाणानामेव इषेत्वादिमन्त्राणां ग्रहणं स्यात् , न तु पादसम्बद्धानामग्निर्मूर्धेत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—*माध्यन्दिनीयके इति । कण्वशाखा हि न माध्यन्दिनप्रोक्तेति न तत्रातिप्रसङ्गः । "ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ"इत्यनेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वात् *मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया-स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः, कथ्यते इति शेषः ।

"उच्चैरुदात्तः" इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ "हस्तेन ते" इत्यनेन प्रदर्शनोक्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारम्भः ।

स्थानस्याभ्यर्हितत्वेन अनुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥४॥ सामीप्ये सप्तमी । हृदयसमीपे हस्तेनानुदात्तः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदयसमीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यम् इति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये "हस्तेन ते"इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव ग्राह्यः ।

द्विमात्रनुक्तौ मात्रौ स्यात्तथा ह्रस्वस्तु द्विकिमः ।
इति परिभाषणात् ।

मूर्ध्न्युदात्तः ॥ ५ ॥ मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वप्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ।

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥ दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि—वायवस्थेत्यत्र पूर्ववकारोत्तराकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः ।

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥ यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः, अतोऽत्र नोच्यन्ते इति भावः ।

ब्राह्मणेतूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥ ब्राह्मणे पूर्वोक्ते ब्रह्मसुपैष्यन्नित्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ—स्वरावेव स्वारौ स्वार्थे अण् , तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः—हृदि मूर्ध्नि च भवत इति अनुवृत्त्या लभ्यते ।

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥ सूत्राणि—कल्पाः "अथातोऽधिकारः" इत्यादयः । शृङ्गग्राहिकान्यायेन अन्यान्यपि शिक्षादीनि वेदाङ्गानि छन्दोवत् छन्दसा तुल्यानि, भवन्ति, स्वरसंस्कारनियमे इति शेषः । उदात्तादिस्वरबाधनार्थं *तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः । कं० ॥ १ ॥

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥१॥

अथ—स्वरनिरूपणानन्तरम् , संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति शेषः । अन्तस्थानां—यरलवानाम् आद्यस्य—यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य—जकारोच्चारणम् इत्युत्तरेणान्वयः, कर्त्तव्यमिति शेषः । यथा "युञ्जानः प्रथमम्" इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या विय

इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्माद्यज्ञादित्यादावतिप्रसङ्गवारणायाह—*अन्ये इति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । घृताचीर्यन्तु हर्यतेत्यादौ पदादिस्थत्वाभावाज्जकारोच्चारणं न स्यादतस्तत् पुनर्विशिनष्टि *संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः ताभ्यां युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्रापि "अविशेषेण आदिमध्यावसानेषु" इति सम्बद्ध्यते । तेन—घृताचीर्यन्तु हर्यत, सूर्य बडा इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुध्वं वरं, गेह्यायच, महाँवेदाभूया इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । अन्यहलसंयुक्तस्येति काकाक्षिगोलकन्यायेन अत्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निर्ज्योतिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण अत्र अन्यहलसंयुक्तस्येति न सम्बध्यते, रेफोष्मान्त्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सद्योऽस्यृतस्येत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं सिद्ध्यति ।

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥ याय्या इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्ध्ये इदम् ।

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ—आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अपरान्तस्थस्य-रेफस्य, अयुक्तः योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिन् तादृशस्य, ऊष्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं, कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा दर्शतमित्यत्र दरेशतमिति पाठः, न तु रेफमात्रघटितः । एवं वर्षो, वर्षीयसि, बर्हिरसि, इत्यादावपि बोध्यम् । वर्ष्यायच, यज्ञपतिर्हार्षीत् , इत्यादावन्यहलः यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्न एकारसहितोच्चारणम् ।

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥ तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा—"शतवल्शाविरोहतात्" इत्यादौ "शतवलेशा" इति पाठः ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैव-म् ॥ ५ ॥ एकारसहितोच्चारणादेशमङ्गादिवत् । संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र—आदिमध्यावसानेषु एकारसहितोच्चारणम् । ऋतावाट्, सृज प्रशस्त, कृणुहि, सामान्यृषिभिरित्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ—तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अन्तस्थानामन्त्यस्य—वकारस्य त्रिविधं—त्रिप्रकारं गुरुमध्यलघुवृत्तिभिरुच्चारणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र—

वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुर्लघुर्लघुतरः ।
आदिर्गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ इति ।

यथा—वायवस्थ, सविता, देवः, इत्यादि ॥

अथ मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमूने संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो—अन्तस्थादेशकथनानन्तरम् मूर्धन्योष्मणः—षकारस्य असंयुक्तस्य, टुं टवर्गयोगं विना संयुक्तस्य च खकारोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा—सहस्रशीर्षा पुरुषः, विमर्ष्ये स्तवे, आप्यायचेत्यादौ । टवर्गयोगे सत्युष्टम् , कृष्णोऽसि, श्रेष्ठतमायेत्यादौ तु न भवति ।

अध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ८ ॥ एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्च अध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः । मन्त्रार्थवेलायान्तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् । क० ॥ २ ॥

अथानुस्वारस्य ँ इत्यादेशः शषसहरेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः, दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः, परसवर्णोऽप्रकृत्या-चान्यत्र ॥१॥ अथ—ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं शषसहरेफेषु वर्णेषु

परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ँ इत्यादेशः । तस्य ँकारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वात्-एकमात्रिकात्परो दीर्घो, दीर्घाद्-द्विमात्रिकात्परो ह्रस्वः, गुरौ-संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्बोध्यः । यद्यपि दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरुसंज्ञाविधानात् ह्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा—त्रिँशद्धामेत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः, पृथिव्याँशतेन पाशैरित्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः कल्पन्ताँश्रोत्रम्, सोमानँस्वरणम् इत्यादौ संयोगे परे ह्रस्वाद्दीर्घाच्च परो गुरुः ।

अन्यत्र शषसहरेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिः तथा उच्चारणम् । अर्थात् परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपञ्चमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति फलति ॥

विसर्गेऽप्यीषद् विरामः ॥ २ ॥ विसर्गेषु अः इत्यादिषु ईषत् विरामः किञ्चिद्विरम्यते, विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणार्थम् ।

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवति ॥ ३ ॥ पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येषद्दीर्घता भवति । अश्मन्नूर्जमित्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषद्दीर्घो न भवति संयुक्तत्वात् । पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोपताविस्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च विश्वादित्यादाविकारस्य न दीर्घता । किन्तु वसोः पवित्रमित्यादौ वकाराकारस्य पकाराकारस्य च दीर्घता । तथाच तयोः ईषद्दीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ते द्विरभ्यासः परिसमाप्त्यर्थः । कं० ॥ ३ ॥

इति कात्यायनकृतपरिशिष्टसूत्रस्य (प्रतिज्ञासूत्रस्य) व्याख्यानम् ॥

शम् ।